

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΕΡΗΣ

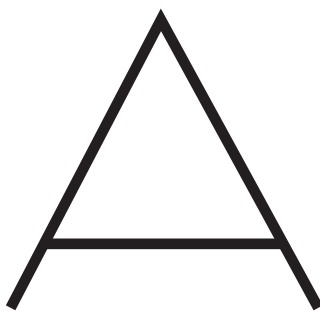
ΕΚΔΟΣΗ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

(3) τόμος

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

—Γεύση

ΜΕΡΟΣ Ι

Οργάνωση αφιερώματος

ΖΕΤΑ ΞΕΚΑΛΑΚΗ

Αρχαιολόγος

Πομπηία, Νεκρή φύση, τοιχογραφία.

ΑΝΑΠΟΣΠΑΣΤΑ ΔΕΜΕΝΗ ΜΕ ΜΙΑ ΒΑΣΙΚή ανθρώπινη ανάγκη, την τροφή, η γεύση είναι συνυφασμένη με την αισθητική απόλαυση και –έστω και απατηλά– τη συναισθηματική πληρότητα. Στο αφιέρωμά μας θα επικεντρωθούμε στις απτές ενδείξεις για το τι σημαίνει διαχρονικά η γεύση για τον άνθρωπο. Το ταξίδι μας στη γεύση πραγματοποιείται μέσα από άρθρα όπου διερευνώνται τα πρωταρχικά υλικά για τη γευστική δημιουργία και τα ίχνη τους μέσα στο χρόνο. Προοίμιο κάθε άρθρου θα αποτελούν οι φιλολογικές αναφορές στη γευστική απόλαυση, γεφυρώνοντας έτσι την αφηρημένη

καλλιτεχνική δημιουργία με το κοσμικό, καθημερινό έναυσμά της. Στα θέματα του τεύχους περιλαμβάνονται η φυσιολογική διαδικασία εκδήλωσης της γεύσης, η εξερεύνηση της φύσης από τον άνθρωπο για την εύρεση των κατάλληλων υλικών και η μετατροπή τους σε τροφή, η ανίχνευση οργανικών καταλοίπων βρώσιμων συστατικών σε μαγειρικά και χρηστικά σκεύη αλλά και ο απόηχος καθημερινών αναφορών της αρχαιότητας σε προϊόντα χαρακτηριστικά για τη γεύση τους, όπως φαίνεται σε ιδιωτικές επιστολές και σημειώσεις. Τα παραπάνω είναι μόνο η αρχή στην περιπλάνησή μας, καθώς η

αντίληψη της γεύσης αλλάζει μαζί με τον κόσμο: η γνωριμία των Ευρωπαίων με νέες χώρες από τον 15ο αιώνα και μετά και οι εφαρμογές νέων τεχνολογιών τον 20ό αιώνα αποτελούν ορόσημα για την πρόσβαση στην τροφή και την επιλογή της και επομένως για τη δημιουργία της γεύσης και τις γευστικές προτιμήσεις. Θέματα εμπορίου, χειραγώγησης της γεύσης και επιλογών που απορρέουν από ευρύτερες κοινωνικές τάσεις αποτελούν το υλικό των επόμενων τευχών. Τέλος, το αφιέρωμά μας θα πλαισιώνεται από εκτενείς παρουσιάσεις επιλεγμένων μελετών σχετικών με το θέμα.

μεμαγμένην

μικρὰν μελαγχρῇ μαῖζαν ἡχυρωμένην
ἐκάτερος ἡμῶν εἶχε δις τῆς ἡμέρας
καὶ σῦκα βαιά• καὶ μύκης τις ἐνίοτ' ἂν
ὥπτᾱτο καὶ κοχλίας γενομένου ψακαδίου
ἡγρεύετ' ἂν καὶ λάχανα τῶν αὐτοχθόνων
θλαστή τ' ἐλαία, καὶ πιεῖν οἰνάριον ἦν
ἀμφίβολον.

Ζυμωμένο

μικρό κομμάτι μελαψό ψωμί πασπαλισμένο μ' άχυρο
είχε καθένas απ' τους δυο μας δυο φορές τη μέρα
και λίγα σύκα• κάποτε ψηνόταν μανιτάρι,
και σαλιγκάρι, όταν έπεφτε δροσούλα, πιανόταν
και ντόπια λαχανικά και τσακιστή ελιά,
κι είχαμε να πιούμε κρασάκι
αμφίβολης ποιότητας.

Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί Β 56c,
μτφρ. Θ.Γ. Μαυρόπουλος, Κάκτος, Αθήνα 1997

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ Η ΑΙΣΘΗΣΗ ΤΗΣ ΓΕΥΣΗΣ

01

Οι γευστικές εμπειρίες που ακούμε από τους παλιούς αλλά και οι δικές μας, του τυριού, της τομάτας, της ρίγανης, του ελαιολάδου, θεωρούνται αποτυπωμένες στη μνήμη. Προϊόντα διατροφής με εξαιρετική γεύση, όπως αυτή του πιπεριού και της κανέλας, έχουν αποτελέσει το μήλο της έριδος κυρίως για τους λαούς που ανέπτυξαν πολιτισμούς.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΠΟΣΚΟΥ

*Επίκουρος Καθηγητής,
Τμήμα Διαιτολογίας-Διατροφής,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΗΣΙΔΗΣ

*MSc, Med, εξωτερικός συνεργάτης
του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου*

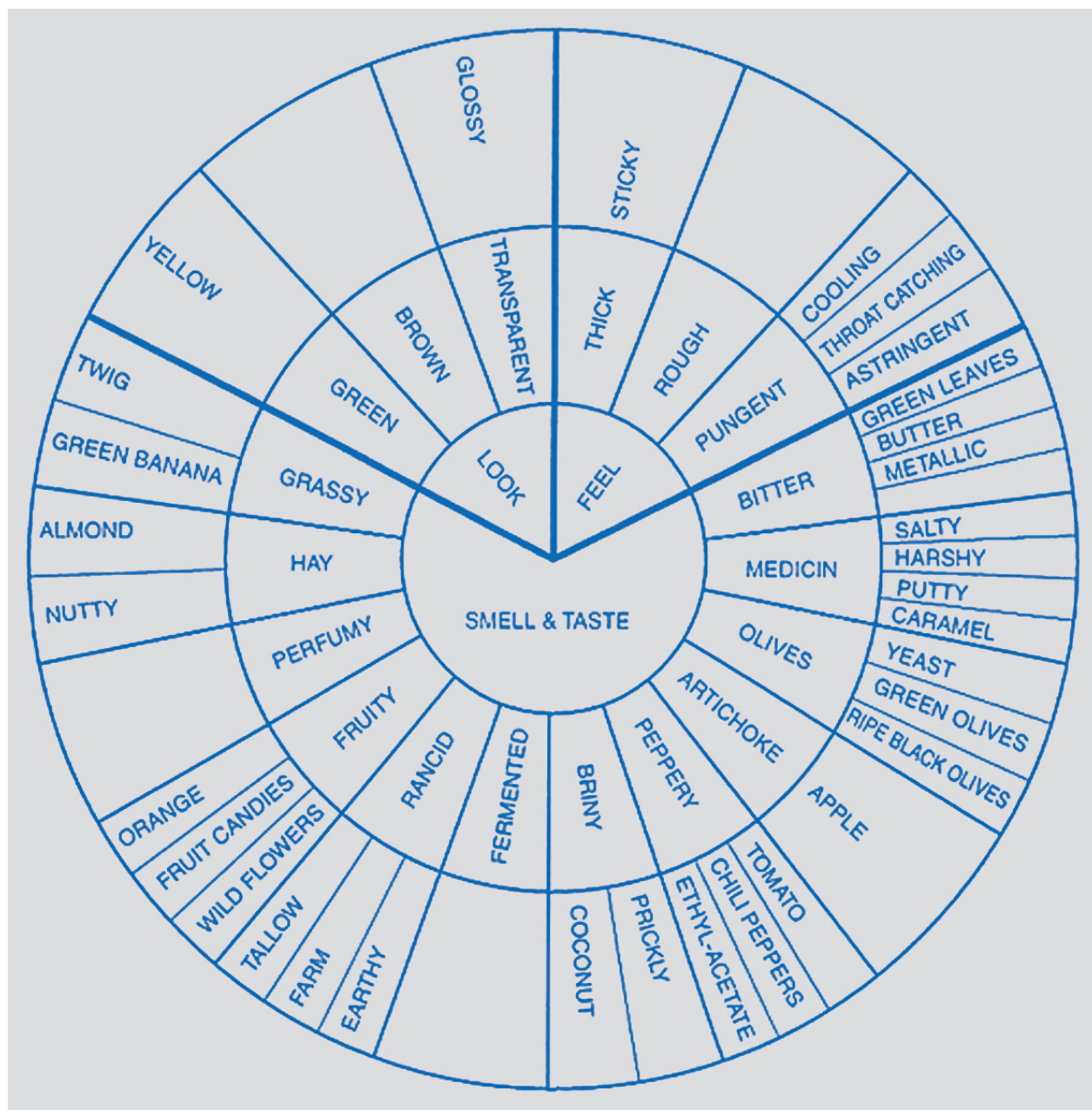
ΟΙ ΘΑΛΑΣΣΟΠΟΡΟΙ, ΟΠΩΣ Ο ΒΑΣΚΟ ΝΤΕ Γκάμα, ο Τσενγκ Χο κ.ά., προσπάθησαν να κερδίσουν αυτά τα αρώματα μέσα από μάχες, δολοπλοκίες και συναλλαγές (π.χ. μπαχαρικών με μεταξωτά υφάσματα).¹ Είναι αδιανόητο να σκεφτούμε τη ζωή χωρίς την αίσθηση της γεύσης, την κυρίαρχη αυτή δύναμη που τροφοδοτεί τη φαντασία μας με εικόνες άλλων τόπων. Η γεύση είναι πρωταρχικό εργαλείο του ανθρώπινου σώματος: μας επιτρέπει την ποιοτική αξιολόγηση των βρώσιμων υλικών, μας χαρίζει ευδαιμονία και απόλαυση και ανακαλεί τα ψυχικά βιώματα χρόνων του παρελθόντος.

Οι γεύσεις: γλυκό, ξινό, πικρό, αλμυρό
Η γεύση είναι η αίσθηση που δέχονται οι γευστικές απολήξεις (κάλυκες) της

γλώσσας μετά τη διάλυση των συστατικών του φαγητού με το σάλιο. Ο Ιπποκράτης ταξινομήσε τις τροφές σε τέσσερις κατηγορίες: θερμές (π.χ. κρεμμύδι), ψυχρές (π.χ. σπαράγγι), ξηρές (π.χ. σταφύλι), υγρές (π.χ. μαρούλι). Αργότερα τα βότανα και οι τροφές ταξινομήθηκαν με βάση τις γεύσεις: γλυκό, ξινό, αλμυρό, δριμύ, πικρό και στυφό.² Στις μέρες μας, οι βασικές γεύσεις είναι η αίσθηση του γλυκού, του ξινού, του πικρού και του αλμυρού, οι οποίες έχουν συχνά και ανάλογες ψυχοσωματικές αντιδράσεις.

01 Τραπέζι στρωμένο για δείπνο.

Λεπτομέρεια ρωμαϊκού ψηφιδωτού από οικία στη Δάφνη, προάστιο της Αντιόχειας επί του Ορόντη. Τουρκία, 3ος αι. μ.Χ.

02

Χαρακτηριστικό είναι ότι μεταξύ των γεύσεων παρατηρείται αντιστάθμιση του γλυκού με το ξινό και του πικρού με το αλμυρό. Εάν επιθυμούμε να προσδιορίσουμε τη γεύση, την *ευχμία* ενός εδέσματος, τότε θα λέγαμε πως είναι το σύνολο των αισθήσεων της γεύσης και της όσφρησης που γίνονται αντιληπτές κατά το διάστημα που η τροφή βρίσκεται στη στοματική κοιλότητα.³ Στη συνολική γεύση ενός τροφίμου πρέπει να συμπεριληφθούν ενδεχομένως οι εντυπώσεις

που αφérνει ταυτόχρονα η αφή, η υφή και η θερμοκρασία. Η ποιότητα της γεύσης είναι αλληλένδετη με την οσμή, για παράδειγμα η μέντα έχει πικρή γεύση και δροσερή οσμή.⁴

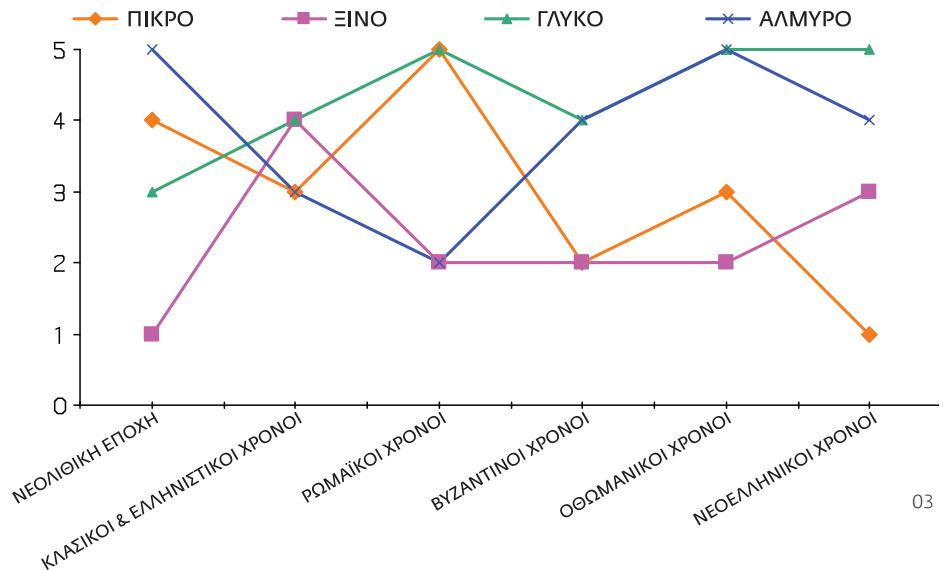
Ο Αριστοτέλης, στο έργο του *Περί Ψυχής*, απαρίθμησε και προσδιόρισε πέντε από τις ανθρώπινες αισθήσεις: όραση, ακοή, γεύση, όσφρηση, αφή, προσθέτοντας ότι η γεύση είναι βασική προϋπόθεση για την ηρεμία της ψυχής.⁵

Το αίσθημα της γεύσης είναι αυτό που

δημιουργεί πλήθος αντανakλαστικών, τα οποία και σχετίζονται με τη μάσηση, την κατάποση και την έκκριση πεπτικών υγρών και ενζύμων. Τα εργαλεία της γεύσης είναι οι 13 νευρικές οδοί (χημειοδεκτικά κύτταρα) που διακρίνουν τις τέσσερις βασικές γεύσεις: το γλυκό, το αλμυρό, το πικρό και το ξινό.⁶ Ο συνδυασμός των τεσσάρων αυτών γεύσεων και οι αυξομειώσεις στην ένταση της κάθε μίας δημιουργούν άλλες γεύσεις.

Χαρακτηριστικό της γεύσης είναι ότι

- 02 Ο οργανοληπτικός κύκλος του παρθένου ελαιολάδου.
- 03 Ενδεικτικό διάγραμμα της ελληνικής γεύσης, βασισμένο στη σύνθεση εδεσμάτων.
- 04 Εξώφυλλο του βιβλίου *Physiologie du Gout* του J.A. Brillat-Savarin, έκδοση του 1848.
- 05 Ο Αλέξανδρος Δουμάς.

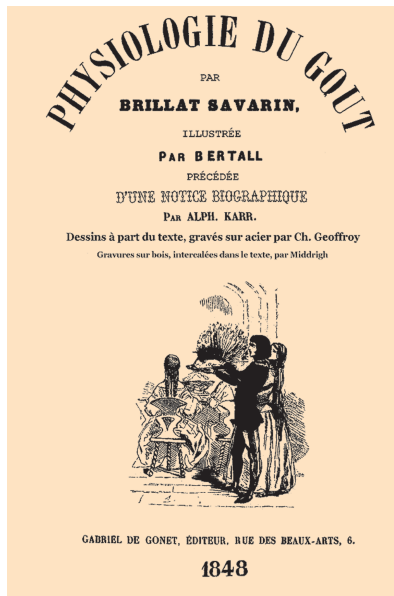

03

δημιουργεί βιώματα, τα οποία επηρεάζουν τη συνολική ψυχική μας διάθεση, κατά το διάστημα τόσο της αίσθησης όσο και της επίγευσης. Για το λόγο αυτό, ο άνθρωπος ανέκαθεν αναζητούσε γευστικά ερεθίσματα, που να τροφοδοτούν τη φαντασία και να καλλιεργούν συναισθήματα, όχι πάντοτε ευχάριστα. Για παράδειγμα, η γεύση ενός γνωρίμου εδέσματος μπορεί να προκαλέσει νοσταλγία και η τελευταία μπορεί να φέρει συναισθήματα είτε ευτυχίας είτε δυστυχίας.

Ας εξετάσουμε όλες τις διαστάσεις του όρου «γεύση» πάνω στις έννοιες που σχετίζονται άμεσα με τη γαστρονομία: *Γενσιγνωσία* είναι το εξειδικευμένο άτομο, ο δοκιμαστής, με ευαισθησία στις γεύσεις και γενικά στα αισθητήρια όργανα της γλώσσας, ο οποίος επιλέγει την τροφή του κυρίως με οργανοληπτικά κριτήρια. Η ευαισθησία αυτή οφείλεται στη συνεχή αναζωογόνηση των γευστικών κυττάρων και αποκατάτα με *γευστική γυμναστική*, αναζητώντας σε κάθε μπουκιά την αντίστοιχη εμπειρία σε έναν άλλο τόπο ή χρόνο. Η *γευσιγνωσία* έχει να κάνει με την ανάλυση ενός ή περισσότερων οργανοληπτικών στοιχείων (όραση-οσμή-γεύση-αφή-ακοή), και την ταξινόμησή τους σε *πδονικά* επίπεδα. Ο όρος *γευστικός* χαρακτηρίζει την ιδιότητα ενός τροφίμου να ερεθίζει τους γευστικούς κάλυκες της γλώσσας και το νευρικό ερέθισμα που προκαλείται αποτελεί είδος *πδονής*, στην ευρεία σημασία της.

Για κάθε κατηγορία τροφίμων οι επισημειωμένες έχουν συντάξει τον οργανολη-

04

05

Σημειώσεις

- 1 Για τον Τσενγκ-Χο, βλ. Louise Levathes, *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405-1453*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997· για τη δραστηριότητα των Ευρωπαίων στο εμπόριο μπαχαρικών, ειδικά με την Ανατολή, βλ. Michael Kronld, *The Taste of Conquest: The Rise and Fall of the Three Great Cities of Spice*, Random House Publishing Group, Νέα Υόρκη 2007.
- 2 Hippocrates, μτφρ. W.H.S. Jones, τόμοι 2 και 4, Λονδίνο 1923.
- 3 Στην αγγλική γλώσσα χρησιμοποιείται ο όρος «flavour» που περιλαμβάνει την οσμή και τη γεύση, ο οποίος στην ελληνική θα μπορούσε να αποδοθεί με τη λέξη «ευχυμία». Δ. Μπόσκου, *Χημεία Τροφίμων*, εκδ. Γαρταγάνη, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 201-206.
- 4 H. This, «Goût, saveur, odeur, arôme?», *L'Actualité Chimique* 332 (2009), σ. 3.
- 5 Αριστοτέλης, *Περί Ψυχής*, ΒΙ («Περί γεύσεως - Αναφορά γεύσεως προς αφή και όσιν - Όρος γεύσεως μετρία υγρότης. Είδη χυμών»).
- 6 Ι. Χατζημηνάς, «Οι γεύσεις που δε ξέχασα», *Διατροφή και Υγεία*, Αθήνα 2001.

πτικό κύκλο (sensory wheel), όπου τα χαρακτηριστικά της γεύσης, της οσμής, της όψης και της υφής των τροφίμων απεικονίζονται σε ομόκεντρους κύκλους. Στην εικόνα 2 παρουσιάζεται ενδεικτικά ο οργανοληπτικός κύκλος του παρθένου ελαιολάδου.⁷ Στον κεντρικό κύκλο εμφανίζονται τα κύρια χαρακτηριστικά, τα οποία αναλύονται σε δευτερεύοντα και τριτεύοντα προς την περιφέρεια. Η λειτουργικότητα του κύκλου βασίζεται σε ερευνητικά δεδομένα οργανοληπτικών παρατηρήσεων που έγιναν τη χρονική στιγμή κατά την οποία το εξεταζόμενο τρόφιμο έχει την αντιπροσωπευτική του ποιότητα.

Η γεύση σε άλλες εποχές

Η διατροφή στην Ευρώπη κατά την αρχαιότητα ήταν τελείως διαφορετική από

τη σημερινή. Ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Σωκράτης δεν δοκίμασαν ποτέ πατάτα, τομάτα, ζάχαρη και πορτοκάλια. Πολλοί έλληνες ιστορικοί κατέγραψαν τις γαστριμαργικές συνήθειες παλαιότερων εποχών, όπως για παράδειγμα ο Αθήναιος στους *Δειπνοσοφιστές*. Σπουδαίοι μάγειρες και γαστρονόμοι, αλλά και ζωγράφοι, αγγειογράφοι και επιστήμονες κάνουν σημαντικές αναφορές στις διατροφικές συνήθειες των πολιτισμών που πέρασαν. Ο Αρχέστρατος ο Γελώος ήταν ένας θεωρητικός και πρακτικός της γαστρονομίας, ο οποίος ταξίδευε στις εύφορες περιοχές του κόσμου για να παρατηρήσει και να γευτεί τα φρέσκα προϊόντα.⁸ Οι μαρτυρίες αυτές μας βοηθούν να εντοπίσουμε τις διατροφικές συνήθειες των λαών, οι οποίες με τη σειρά τους αποδεικνύουν την αφθονία συγκεκριμένων

πρώτων υλών καθώς και τη διάθεσή τους για ικανοποίηση τόσο της όρεξης όσο και της γεύσης.

Σημαντική μνεία στις διάφορες καταγραφές γίνεται στα λαχανικά και τα βότανα, τα οποία παρουσιάζονται ως πανάκεια πολλών ασθενειών.⁹ Δεδομένου ότι δεν υπήρχε η σχετική τεχνολογία, εργαλείο αυτών των διαπιστώσεων ήταν η πειραματική παρατήρηση. Ο Ιπποκράτης, για παράδειγμα, είχε παρατηρήσει πως ο γλυκάνισος σταματάει το φτέρνι-

- 06 Σκηνή μαγειρείου. Λεπτομέρεια από παράσταση σε μελανόμορφο κρατήρα γνωστό ως «του Ευρυτίου». Ετρουρία, Ιταλία, 600-590 π.Χ. Μουσείο Λούβρου.

06

σμα, ο κοριάνδρος τους στομαχόπουνος και η γλυκόκιπη μέντα τον πυρετό γιατί δροσίζει το σώμα. Εκτός, όμως, από τα προϊόντα για την ανακούφιση των συμπτωμάτων παθολογικών καταστάσεων, υπήρχαν και τα γιατροσόφια που βοηθούσαν στις σεξουαλικές επιδόσεις. Για παράδειγμα, στην αρχαιότητα υπήρχε η άποψη πως οι αλμυρές γεύσεις ενίσχυαν τη διέγερση του άντρα, ενώ οι πικρές δυνάμωναν την ερωτική επιθυμία των γυναικών. Στη νεότερη ευρωπαϊκή γαστρονομία, ο γάλλος νομικός-χημικός-ιατρός Jean Anthelme Brillat-Savarin, στο μνημειώδες έργο του *η Φυσιολογία της Γεύσης* (εικ. 4), αναφέρει ότι, ενώ η όσφρηση εξερευνά το φαγητό, η γεύση αποφασίζει.¹⁰ Ο Αλέξανδρος Δουμάς παρακινεί μέσα από το θέατρο και τη λογοτεχνία τους φίλους και τους υποστηρικτές του να γευτούν νέους συνδυασμούς υλικών για να ικανοποιήσουν την όρεξή τους.¹¹ Έτσι, λοιπόν, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα εδραιώνεται η γαστρονομία και δημιουργείται, κατά τον Cowan, ο νέος κόσμος των γεύσεων¹² και, κατά τον Teuteberg, η γέννηση του σύγχρονου καταναλωτή.¹³

Η γευστική πολυπλοκότητα της γαστρονομίας σχολιάζεται σατιρικά από τον δημοσιογράφο Μπάμπη Άννινο¹⁴ στις αρχές του περασμένου αιώνα: «Δι-αταράσσουν δε το μαγειρικών καθεστώς εκάστοτε και αι φαντασιοπληξίαι των εκκεντρικών. Διότι, αν εις την αρχαιότητα η νευροπαθής Κλεοπάτρα ανέλυσεν εις όξος και ερρόφησεν τον βαρύτιμον αυτής μαργαρίτην, ευρέθησαν και άλλοι άσωτοι εις νεωτέρας εποχάς, οίτινες προς επίδειξιν έτρωγον ομελέτας επιτεπασμένας διά κόνεως πολυτίμων λίθων κοπανισμένων, όπως ευρέθησαν προ ολίγου χρόνου μερικοί και μερικάί μπλαζέ του καλού κόσμου εν Αγγλία, οι οποίοι ανδιάζοντες την μονοτονίαν των συνήθων γευμάτων, επενόησαν τας σαλάτας εκ πετάλων ρόδων ή μενεξέδων, ηρτυμένων δι' αρώματος Κολωνίας». Έτσι, λοιπόν, ενώ ο 20ός αιώνας ανέδειξε τη γαστρονομία των εκλεπτυσμένων και πολύπλοκων γεύσεων δημιουργήθηκε και η κουζίνα της «σύντηξης» γευστικών ερεθισμάτων

(fusion cuisine). Επειδή, όμως, η γευστική «σύντηξη» (fusion) προκάλεσε και γευστική «σύγχυση» (com-fusion), στις αρχές του 21ου αιώνα αναζητούνται οι καθαρές γεύσεις μέσα από τη μινιμαλιστική κουζίνα (minimal cuisine) και την αυθεντική κουζίνα των λαών (ethnic cuisine), αλλά και την έρευνα και την ανάπτυξη παλαιών και νέων γευστικών ερεθισμάτων συνδυάζοντας τη μαγειρική τέχνη με τις επιστήμες της Χημείας και της Φυσικής (molecular gastronomy, culinology).

Ένας χάρτης της ελληνικής γεύσης

Σκοπός μας στο άρθρο αυτό είναι να αποτυπώσουμε το άυλο, δηλαδή τη γεύση που επιθυμούσαν να αποκομίσουν οι πρόγονοί μας καταναλώνοντας τα βρώσιμα αγαθά της φύσης. Για τις ανάγκες της έρευνάς μας, που είναι βιβλιογραφική, μελετήθηκαν βιβλία τα οποία αφορούν τις διάφορες εποχές τις οποίες έχουν ορίσει οι ιστορικοί σύμφωνα με τα γεγονότα. Η μέθοδος που ακολουθήσαμε είναι η στοχαστική παρατήρηση των συνταγών που έχουν διασωθεί, στις οποίες εμφανίζεται έντονα η χρήση ορισμένων υλικών. Θεωρώντας πως οι πρώτες ύλες των εδεσμάτων και ποτών δεν έχουν επηρεαστεί στο πέρασμα του χρόνου, μελετήσαμε δέκα συνταγές από κάθε περίοδο. Το δείγμα είναι τυχαίο μέσα από γνωστά εγχειρίδια της εποχής εκείνης που μελετήσαμε και διαχωρίσαμε στο σχεδιάγραμμα, τα οποία παραθέτουμε και στη βιβλιογραφία.¹⁵ Δεν συμπεριλάβαμε στην έρευνα τα σχετικά με την καυτερή ή πικάντικη γεύση εδέσματα, διότι το καυτερό και το πικάντικο δεν αποτελούν γεύση, αλλά αντίδραση του οργανισμού σε ορισμένες χημικές ενώσεις όπως η καψαϊκίνη ή η καβρακόλη. Επίσης δεν συμπεριλάβαμε το στυφό, το οποίο αντιλαμβανόμαστε μετά την κατάποση της τροφής και επομένως δεν εμπίπτει στα κριτήρια της έρευνάς μας. Οι βαθμίδες της έντασης της εκάστοτε γεύσης κατατάσσονται σε μια *πδονική* κλίμακα από το 1 έως το 5 (1: λίγο, 2: ελαφρώς, 3: μέτρια, 4: αρκετά, 5: πολύ).

Τα βασικά χαρακτηριστικά των συ-

νταγών τής κάθε χρονικής περιόδου μάς οδήγησαν στη δημιουργία του σχεδιαγράμματος 3, από το οποίο προκύπτει πως η γλυκιά γεύση είναι η αγαπημένη των ανθρώπων από την αρχαιότητα ως

- 7 J. Mojet / S. de Jong, «The sensory wheel: A proposal for standard reference of virgin olive oil sensory evaluation», *Proceedings of the Symposium on Sensory and Nutritional Quality of Extra Virgin Olive Oil*, Μιλάνο 1993.
- 8 Archestratus, *The Life of Luxury*, μτφρ. J. Wilkins / S. Hill, Totnes 1994.
- 9 Χ. Θεοδωρέλλης, *Επιστήμη και τεχνολογία στη μαζική εστίαση*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 15-19.
- 10 J.A. Brillat-Savarin, *Physiologie du Goût*, 1848, Project Gutenberg, <http://www.gutenberg.org/etext/22741>.
- 11 A. Dumas, *Mon petit dictionnaire de cuisine*, Παρίσι 1882 (ελλ. έκδ.: Α. Δουμάς, *Περί Ορέξεως*, μτφρ. Ε. Ζαφειροπούλου, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2000).
- 12 B. Cowan, «Νέοι κόσμοι νέες γεύσεις», στο Π. Φρίντμαν (επιμ.), *The History of Taste*, εκδ. Polaris, Αθήνα 2009, σ. 197-231 και Hans J. Teuteberg, «Η γέννηση του σύγχρονου καταναλωτισμού», στο ίδιο, σ. 233-266, όπου μαρτυρούνται σημαντικά ιστορικά γεγονότα τα οποία επηρέασαν την ευρωπαϊκή γεύση.
- 13 Teuteberg, *ό.π.*
- 14 Α. Άννινος, *Το Συναξάριον του Στομάχου*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1996.
- 15 A. Dalby, *Σειρήνεια δείπνα. Η ιστορία της διατροφής και της γαστρονομίας στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001. A. Dalby / S. Grainger, *Η μαγειρική της Αρχαιότητας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2001. Μ. Λόη, *Αρχαίον Δείπνον*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα 2004. P. Satir / S.T. Christensen, «Structure and function of mammalian cilia», *Histochemistry and Cell Biology* 1296 (2008), σ. 687-693. R. Treuil / P. Darque / J.C. Poursat / G. Touchais, *Les Civilisations Égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1996.

07

07 Πουλί τρέφεται με καρπούς από διαφανές αγγείο. Τοιχογραφία, τάφος του Κλωδίου Ερμή (Clodius Hermes), κατακόμβες του Σαν Σεμπαστιάνο. Ρώμη, τέλη 2ου αι. μ.Χ.

σήμερα. Βέβαια, τα γλυκά προϊόντα που καταναλώνονταν στο παρελθόν ήταν κυρίως ξηρά φρούτα, το μέλι, αργότερα το πετιμέζι, μέχρι που ανακαλύφθηκε η ζάχαρη του ζαχαρότευτλου και απομονώθηκε. Η εξάρση της χρήσης αυτής της ζάχαρης παρατηρήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα με τον Ναπολέοντα να απαγορεύει την εισαγωγή ζάχαρης από

ζαχαροκάλαμο της Ινδίας, το οποίο ήταν γνωστό από τη Νεολιθική Εποχή.¹⁶

Οι βυζαντινοί χρόνοι είναι καθοριστική περίοδος για τη γεύση. Τα γεύματα αλλάζουν: το πρωινό αντικαθίσταται από ένα γεύμα, το «άριστον» και το βραδινό –το λεγόμενο «αριστόδειπνον»– καταναλώνονται τις απογευματινές ώρες.¹⁷ Η γεύση είναι περιζήτητη σε αλμυρές

τροφές με άρωμα ξιδιού. Αυτό οφείλεται στην αλλαγή του κλίματος αλλά και στις θρησκευτικές συνήθειες. Στο Βυζάντιο, η νηστεία τηρούνταν με μεγάλη ευλάβεια και συνέπεια. Τα λαχανικά και τα θαλασσινά διατηρούνταν με τη μέθοδο της ξήρανσης σε αέρα ή σε αλάτι. Για να είναι δυνατή η μεταφορά τους, πολλά λαχανικά διατηρούνταν με ξίδι *ταριχευόμενα δι' οξάλμης*, το γνωστό σε εμάς *τουρσί*, από την τούρκικη λέξη «tursu», όπως αναφέρει τον 7ο αιώνα ο ιατρός Παύλος ο Αιγινίτης.

Η πικρή γεύση δεν ήταν απεχθής στους προγόνους μας. Η κατανάλωση βοτάνων και ριζών αποδεικνύει πως το πικρό ήταν απαραίτητο για να διώξει τις αρρώστιες και να δημιουργήσει ενεξία.

Το αλμυρό πάλι έχει τους δικούς του υποστηρικτές. Σ' αυτή τη γεύση συμπεριλάβαμε το κρέας και τα λαχανικά.

Το ξινό (ξίδι) απαντά κυρίως στην συντήρηση προϊόντων και στον αρωματισμό λιπαρών στοιχείων κατά τους νεότερους χρόνους. Στην αρχαιότητα, το ξίδι προερχόταν από το κρασί. Οι αρχαίοι Έλληνες κατανάλωναν μεγάλες ποσότητες κρασιού, αραιωμένου με νερό σε αναλογία 1 προς 2, ακόμη και στο πρωινό τους, πράγμα που σημαίνει πως το αποθήκευαν σε μεγάλες ποσότητες. Επειδή, όμως, δεν χρησιμοποιούσαν θειώδη για τη διατήρησή του, το κρασί μετατρέποταν συχνά σε ξίδι, το οποίο χρησιμοποιούσαν στη συνέχεια για τη διατήρηση των τροφών (τουρσί). Ο Αθήναιος γράφει πως η χρήση του λεμονιού και του κίτρου ξεκίνησε από την εποχή των παππούδων του, δηλ. τον 2ο αι. μ.Χ. Συνεπώς το λεμόνι ως ήδυσμα δεν υπήρχε ούτε στην κλασική ούτε στην ελληνιστική Ελλάδα.¹⁸

Το κρασί, το ιστορικό συνοδευτικό ποτό των προγόνων μας, είχε ανέκαθεν θέση στο γεύμα πλούσιων και φτωχών. Η γεύση του ήταν στουφή και ξινή. Συνόδευε ακόμη και λαχανικά και όσπρια, πράγμα που αποδεικνύει την ευχαρίστηση που προκαλούσε η εναλλαγή της γεύσης. Πρέπει να σημειώσουμε πως η ένταση της γεύσης μέσα από τις εναλλαγές των τροφών στα γεύματα είναι συνυφασμένη με τη διάθεση των συνδαιτυμόνων. Για να διαπιστώσουμε πόσο σημαντικό ρόλο

παίζει στην ψυχοσωματική διάθεσή μας, ας σκεφτούμε πως, όταν είμαστε κουρασμένοι, επιθυμούμε τις έντονες γεύσεις και τα τρόφιμα με λιπαρή υφή.

Θα κλείσουμε τη μικρή αυτή συμβολή με μια χαρακτηριστική για το θέμα μας φράση του Επίκουρου, από το έργο του *Περί Τέλους*: «Δεν ξέρω τι πρέπει να σκεφθώ ως αγαθό, όταν παραμερίσω τις απολαύσεις της γεύσης, του έρωτα, της ακοής – ακόμη και τις ευχάριστες κινήσεις που προκαλούνται από τη θέα μιας μορφής, και όποια ακόμη αισθήματα ηδονής γεννιούνται σε ολόκληρο τον άνθρωπο με οποιοδήποτε αισθητήριο όργανο».

- 16 D.A. Cooke / R.K. Scott, *The Sugar Beet Crop: Science into Practice*, Chapman & Hall, Λονδίνο 1993, σ. 125-136.
- 17 J. Koder, «Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.) *Περί της Διατροφής στο Βυζάντιο*, Εκδόσεις Υπουργείου Πολιτισμού & Βυζαντινό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αθήνα 2005, σ. 17-30.
- 18 *Athenaus: The Deipnosophists*, μτφρ. C.B. Gullick, Λονδίνο 1927-1941.

Πηγές εικόνων

- 01 F. Cimok, *Antioch Mosaics*, Turizm Yayinlari Ltd, Κωνσταντινούπολη 1995.
- 02 J. Mojet / S. de Jong, «The sensory wheel: A proposal for standard reference of virgin olive oil sensory evaluation», *Proceedings of the Symposium on Sensory and Nutritional Quality of Extra Virgin Olive Oil* (Μιλάνο 23.11.1993), *Grasas y aceites* 45/1-2 (1994), σ. 42-47.
- 06 Α. Σαμαρά-Κάουφμαν, *Ελληνικές αρχαιότητες στο Μουσείο του Λούβρου*, εκδ. Αδάμ, Αθήνα 2001, σ. 240, εικ. 102.
- 07 Σ. Λυδάκης, *Αρχαία ελληνική ζωγραφική και οι απηχίσεις της στους νεότερους χρόνους*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2002, σ. 240, εικ. 196.

Βιβλιογραφία

- ARCHESTRATUS, *The Life of Luxury*, μτφρ. J. Wilkins / S. Hill, Totnes 1994.
- ATHENAEUS, *The Deipnosophists*, μτφρ. V.B. Gullick, LCL, Λονδίνο 1927-1941.
- COOKE D.A. / Scott R.K., *The Sugar Beet Crop: Science into Practice*, Chapman & Hall, Λονδίνο 1993.
- DALBYA., *Σειρήνια δείπνα. Η ιστορία της διατροφής και της γαστρονομίας στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- DALBYA. / GRAINGER S., *Η μαγειρική της Αρχαιότητας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2001.
- DUMAS A., *Mon petit dictionnaire de cuisine*, Παρίσι 1882 (ελλ. έκδ.: Α. Δουμάς, *Περί Ορέξεως*, μτφρ. Ε. Ζαφειροπούλου, εκδ. Περίπου, Αθήνα 2000).
- FREEDMAN P. (επιμ.), *The History of Taste*, Thames & Hudson, Λονδίνο 2007 (ελλ. έκδ.: Π. Φρίντμαν, *Ιστορία της γεύσης*, εκδ. Polaris, Αθήνα 2009).
- ΘΕΟΔΩΡΕΛΛΗΣ Χ., *Επιστήμη και τεχνολογία στη μαζική εστίαση*, Θεσσαλονίκη 2000.
- HIPOCRATES, μτφρ. W.H.S. Jones, τόμοι 2 και 4, LCL, 1923.
- ΚΕΡΑΜΕΑΣ Ζ., *Μαγειρική Τέχνη*, Σχολή Τουριστικών Επαγγελματιών, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 3-8.
- KODER J., «Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Περί της Διατροφής στο Βυζάντιο*, Υπουργείου Πολιτισμού & Βυζαντινό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αθήνα 2005, σ. 17-30.
- ΛΟΗ Μ., *Αρχαίον Δείπνον*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα 2004.
- ΜΠΟΣΚΟΥ Δ., *Χημεία Τροφίμων*, 5, εκδ. Γαρταγάνη, Θεσσαλονίκη 2004.
- SATIR P. / CHRISTENSEN S.T., «Structure and function of mammalian cilia», *Histochemistry and Cell Biology* 1296 (2008), σ. 687-693.
- THIS H., «Goût, saveur, odeur, arôme?», *L'Actualité Chimique* 332 (2009), σ. 3.
- TREUIL R. / DARQUE P. / POURSAT J.C. / TOUCHAIS G., *Les Civilisations Égèennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1996.
- XATZHMHNAS I., «Οι γεύσεις που δε ξέχασα», *Διατροφή και Υγεία*, Αθήνα 2001.

Λεσβίου ... πάματος οὐκ ἔστιν ἄλλος ἥδιον πιεῖν, φησὶν Ὀλέξιος.
Ο Ὀλέξιος λέει: ἀπὸ το πιεσὶ τοῦ Λέσβου ... πο γλυκόπιτο κρασί ἄλλο δὲν ὑπάρχει.
Ἀθήναιος, Δειπνοσοφισταὶ Α 51,
μτφρ. Θ.Γ. Μαυρόπουλος, Κάκτος, Ἀθήνα 1997

ἀποσταλῆναι τὸ μέλι οὔ γλυκίων ὑπάρχεις — Η γλυκιά γεύση στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο

Τι να δηλώνει άραγε η λέξη «γλυκύς», γραμμένη με μελάνι, σε θραύσμα αμφορέα που βρέθηκε στην Τεβτύνη της Αιγύπτου; Κάποιο φυτικό ή ζωικό προϊόν με γλυκιά γεύση, ή μήπως γλυκό κρασί για κάποια ξεχωριστή στιγμή;

ΝΙΚΟΣ ΛΙΤΙΝΑΣ

*Εργαστήριο Παπυρολογίας
και Επιγραφικής,
Τμήμα Φιλολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης*

ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ γραμματείας απαντούν πολλά φυτικά ή ζωικά προϊόντα που χαρακτηρίζονται ως «γλυκέα», αλλά οι εγγραφές σε παπύρους, όστρακα και άλλα υλικά που βρέθηκαν στην Αίγυπτο μας δίνουν μια πιο χειροπιαστή εικόνα της χρήσης τους: στη διατροφή, ως συστατικά φαρμάκων, σε ξόρκια και μαγικά. Συνήθως τα προϊόντα αυτά αναφέρονται σε θεραπευτικές συνταγές, μαγικά κείμενα, καταλόγους προϊόντων, λογαριασμούς, ιδιωτικές επιστολές και σε σημειώσεις πάνω σε αμφορείς.

Τα «γλυκέα» προϊόντα που συναντάμε στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες: (α) προϊόντα που χαρακτηρίζονται «γλυκέα» από τη ρίζα ή τα συνθετικά της ονομασίας τους, π.χ. *γλυκάδιον*, *γλυκάνισον*, *γλυκύριζα*, *γλυκύμυλον* (ή *μελίμυλον*), (β) προϊόντα που χαρακτηρίζονται «γλυκέα» για να διακρίνονται από προϊόντα της ίδιας ποικιλίας με άλλη γεύση, π.χ. *πράσον*, (γ) προϊόντα με γλυκιά γεύση που παράγονται από την επεξεργασία κάποιας πρώτης ύλης, π.χ. *γλυκός οἶνος* και *γλυκέλαιον*.

Απ' όσα γνωρίζουμε για τη δίαιτα των αρχαίων Αιγυπτίων, γλυκαντικά θεωρούνταν το μέλι, οι χουρμάδες και οι σταφίδες,¹ και φυσικά λίγο πολύ τα ίδια γλυκαντικά θα χρησιμοποιούσαν και οι Έλληνες κάτοικοι στην Αίγυπτο κατά

την ελληνορωμαϊκή περίοδο.² Μέλι και άλλα γλυκά προϊόντα στέλνονταν σε φίλους στην αρχή κάθε χρόνου για να πάρει η χρονιά καλά και να είναι γλυκιά.³

Στους ελληνικούς παπύρους, προϊόντα που περιείχαν τη λέξη *γλυκύς* ως πρώτο συνθετικό τους απαντούν το *γλυκύμυλον*, πιθανότατα ένας καρπός που παραγόταν από το μπόλιασμα κυδωνιάς και μηλιάς,⁴ καθώς και τα *γλυκύσυκα*,⁵ η *γλυκελαία* και το *γλυκέλαιον*.⁶ Επίσης σε πάπυρο του 7ου αιώνα μ.Χ.⁷ μαρτυρείται το *γλυκιστόν* αλλά δεν είναι βέβαιο για ποιο προϊόν πρόκειται. Ίσως ήταν ένα είδος σάλτσας με γλυκιά γεύση που παραγόταν από το φυτό κάρδος.⁸

Ο οίνος χαρακτηρίζεται ως *γλυκύς* σε παπύρους και όστρακα ελληνορωμαϊκών χρόνων,⁹ και αυτό σημαίνει η λέξη *γλυκύς*, που σημειώνεται με μελάνι σε θραύσμα αμφορέα που βρέθηκε στην Τεβτύνη της Αιγύπτου δηλώνοντας το περιεχόμενο του αγγείου¹⁰ (εικ. 2). Επίσης με την ίδια έννοια απαντά, όχι συχνά, και η λέξη *γλυκείδιον* (δηλ. γλυκό κρασί).¹¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως κατά την πτολεμαϊκή περίοδο, το επίθετο *γλυκύς* απαντά χωρίς να συνοδεύεται από το ουσιαστικό *οἶνος*, γεγονός που δείχνει ότι ήταν κοινός τόπος πως όταν αναφερόταν κάποιος στο προϊόν *γλυκύς* εννοούσε μάλλον αυτό τον ιδιαίτερο τύπο κρασιού.¹² Το γλυκό κρασί χρησιμοποιούνταν και σε φάρμακα, π.χ. για το

01 Πορτρέτο νεαρού άνδρα ο οποίος κρατάει χρυσή κύλικα και στεφάνι από ροδοπέταλα και στάχια. Στο βάθος διακρίνονται θρησκευτικά σύμβολα της αιγυπτιακής ιερογλυφικής. Εγκαυστική σε λινό, πιθανόν σάβανο, από την Αντινόπολη. Αίγυπτος, περίοδος Σεβήρων (193-235 μ.Χ.). Πηγή: Ε. Δοξιάδη, *Τα πορτρέτα του Φαγιούμ*, εκδ. Αδάμ, Αθήνα 1995, σ. 117, εικ. 89.

βήχα,¹³ για να γλυκάνει την πικρή γεύση άλλων συστατικών, ή για επάλειψη σε φλεγμονές.¹⁴

Ο γλυκὺς ξῦθος, η μπίρα που παρασκευαζόταν από διάφορους καρπούς, όπως π.χ. από χαρούπια,¹⁵ δεν απαντά στα ελληνικά κείμενα. Τη βρίσκουμε σε αιγυπτιακά κείμενα ως συστατικό για την παρασκευή φαρμάκων¹⁶ ή απλά ως ποτό.

Το πράσον χαρακτηρίζεται γλυκύ σε δύο παπύρους του 22 π.Χ. και του 5 π.Χ.¹⁷ Γενικά τα πράσα χρησιμοποιούνταν και ως τροφή και ως συστατικό παρασκευής φαρμάκων.¹⁸

Ωστόσο υπήρχαν και άλλα προϊόντα που δεν απαντούν σε παπύρους και γνωρίζουμε από άλλες γραπτές πηγές σε αιγυπτιακά κείμενα, κυρίως της δημόσιας γραφής (demotic), ότι καταναλώνονταν στην Αίγυπτο ως τροφή, π.χ. το γλυκύ μνάσιον, η κύπερη,¹⁹ και η ραφανίς, τα ραπανάκια.²⁰ Η γλυκύρριζα χρησιμοποιούνταν στη φαρμακευτική,²¹ ο καρπός του φοίνικα για την παρασκευή άρτου και φαρμάκων²² και το λάδι της μορίνγκας στο μαγείρεμα.²³ Τέλος, ορισμένα φρούτα, όπως ο καρπός του παλίουρου,²⁴ της ρόας, το ρόγδι²⁵ και ο λωτός,²⁶ ήταν γνωστά για τη γλυκιά τους γεύση και χρησιμοποιούνταν και στη φαρμακευτική και στην κουζίνα.

Σε ένα μαγικό κείμενο ο γλυκός οίνος και το μέλι αποτελούν συστατικά ερωτικής συνταγής για την επίτευξη ερωτικής συνεύρεσης: *πολλά βι- [ν]εῖν δύνασθαι· στροβίλια πε- ντήκοντα μετὰ δύο κυά[θ]ων γλυκεός καὶ κόκκους πεπέ- ρεως τρίψας πίε. Στ[ύ]ειν, ὅτε θέλεις· πέπερι μετὰ μέλιτος τρίψας χρῆε σου τὸ πρᾶγμα* («για πολλές συνουσίες· τρίψε 50 κουκου- νάρια με δύο ποτήρια γλυκού κρασιού και κόκκους πιπε- ριού και πιες. Για στύση ὅποτε θέλεις· τρίψε πιπέρι και μέλι και επάλειψε το πράγμα σου».)²⁷

Αν λοιπόν η γλυκιά γεύση ήταν τόσο σημαντική στην καθημερινή ζωή, δεν θα πρέπει να μας φανεί παράξενο ὅτι η γλυκύτητα αποτελούσε χαρακτηριστικό του χαρακτήρα. Η φράση για παρά-δειγμα «τῷ γλυκυτάτῳ ἀδελφῷ» ή «τῇ γλυκυτάτῃ μητρὶ» απαντά στην αρχή πολλῶν ιδιωτικῶν ἐπιστολῶν ὅταν οι αποστολεῖς απευθύνονταν σε συγγε- νεῖς και φίλους. Ὅσον αφορά μάλιστα το μέλι ως το καθαυτό γλυκύ φυσικό προϊόν αναφέρεται σε μία φράση της καθομι- λουμένης, *ἀποσταλῆναι τὸ μέλι οὔ γλυκίων ὑπάρχεις* («να στείλεις το μέλι από το οποίο εἶσαι πιο γλυκός».)²⁸

02 Θραύσμα αμφορέα με τη λέξη «γλυκός»: η επιγραφή αναφέρεται στο περιεχόμενο του αγγείου. Τεβτύνις (σημ. Ουμ Ελ-Μπαραγκάτ), Αίγυπτος, ελληνορωμαϊκή περίοδος. Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια του IFAO.

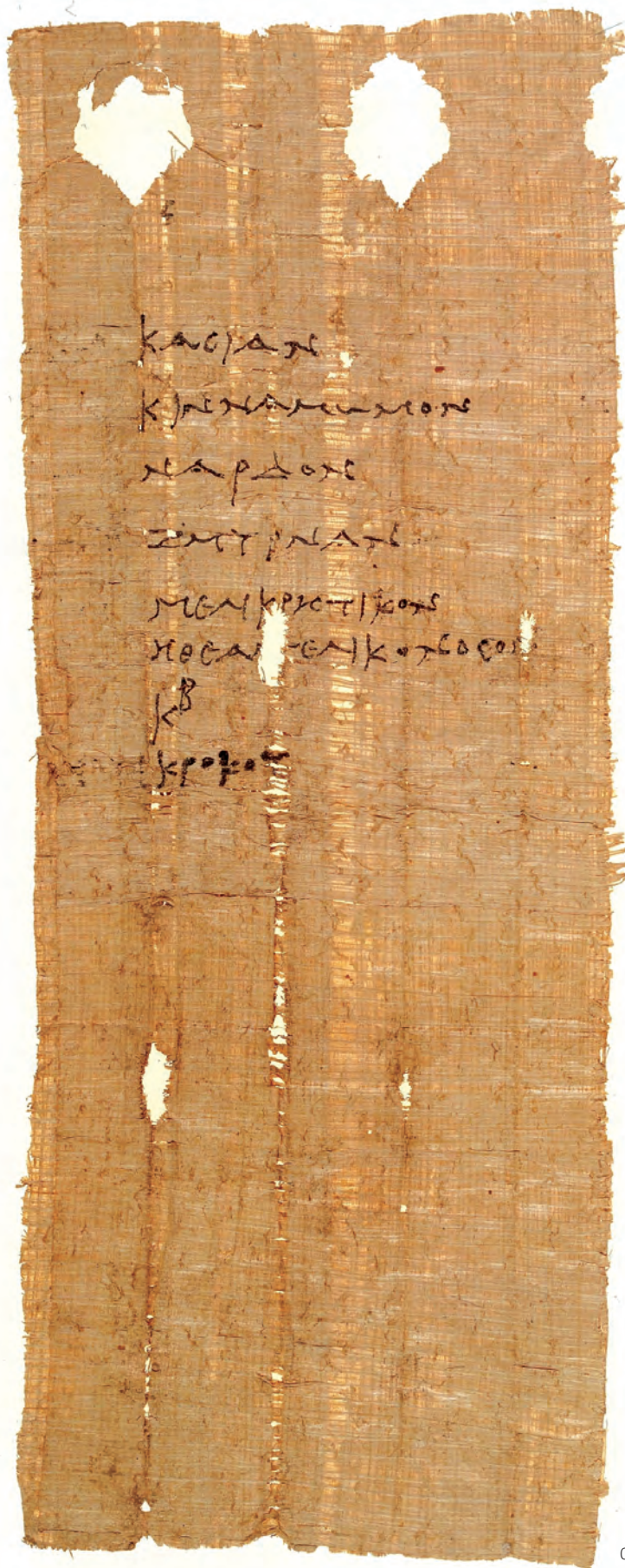

0 1 2 3 4 5 εκ.

Σημειώσεις

Οι εκδόσεις παπύρων και οστράκων συντομογραφούνται με βάση τις συμβάσεις που καθορίστηκαν στην διαδικτυακή έκδοση: John F. Oates / Roger S. Bagnall / Sarah J. Clackson / Alexandra A. O'Brien / Joshua D. Sosin / Terry G. Wilfong / Klaas A. Worp, *Checklist of Greek, Latin, Demotic and Coptic papyri, ostraca and tablets* (11/9/2008) στη διεύθυνση <http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist.html>.

- 1 L. Manniche, *An Ancient Egyptian Herbal*, BM Press, 1989, σ. 38, 134.
- 2 Γενικά για τη διατροφή στην ελληνοιστική Αίγυπτο, βλ. D.J. Crawford, «Food: Tradition and Change in Hellenistic Egypt», *World Archaeology* 11 (1979), σ. 136-146.
- 3 P.Oxy. LV 3812, 6n.
- 4 βλ. P.Cair.Zen. II 59156, 3 (256 π.Χ.) και P.Mich. XIV 680, σχολ. στον στίχο 13 (3ος-4ος αι. μ.Χ.).
- 5 P.Cair.Zen. II 59196, 9 (254 π.Χ.).
- 6 P. Genova I 49, 8 (210 π.Χ.): SB XX 14242, 3. 10. 12 (1ος αι. μ.Χ.): P.Oxf. 18, 2-3 και P.Oxy. XXIV 2424, 4.6 (2ος-3ος αι. μ.Χ.): P.Lond. VI 1918, 15 (330-340) μ.Χ.: SB XII 11130, 32-34 (3ος-4ος αι. μ.Χ.): P.Vindob.Worp 11, 4 (6ος αι. μ.Χ.). Για το γλυκό έλαιον, βλ. σχετικά T. Derda, «Inscriptions with the Formula *θεοῦ χάρις κέρδος* on Late Roman Amphorae», *ZPE* 94 (1992), σ. 138 και για τις παστές γλυκές ελιές, βλ. Abd Alla Hassan El-Mosallamy, «Private Letter about Olives», *BACPS* 5 (1988), σ. 113-122.
- 7 SB XX 14213, 4.
- 8 J. Diethart / M.R.M. Hasitzka, «Beobachtungen und Überlegungen zur griechischen, lateinischen und koptischen Lexikographie», *JJP* 31 (2001), σ. 36. Το φυτό απαντά και στην Ελλάδα, σε 11 ποικιλίες. Πρόκειται για τα γνωστά σε όλους γαϊδουράγκαθα ή γομαράγκαθα.
- 9 P.Cair.Zen. I 59012, 6.11.92· 59013, 10· 59014b, 4.6 (259 π.Χ.): IV 59536, 9 (261 π.Χ.): 59681, 4 (256 π.Χ.): 59682, 3 (256 π.Χ.): 59684, 6 (263-256 π.Χ.): P.Lond. VII 1930, 52. 58. 208 (259 π.Χ.): 2141, 25 (258 π.Χ.): 2144, 3 (261-256 π.Χ.): O. Berenike I 87, 5 (1ος αι. μ.Χ.): SPP XXII 56, 19 (2ος-3ος αι. μ.Χ.): P.Corn. 50 (235 μ.Χ.): P.Ryl. IV 629 (317-323 μ.Χ.): 627 (4ος αι. μ.Χ.): βλ. επίσης και τα επίθετα «γλυκός» και «ήδύς» για το γλυκό κρασί στο Tony Reekmans, *La*

- 03 Κατάλογος προϊόντων όπου αναγράφονται αρώματα και μέλι. Πτολεμαϊκός πάπυρος από τη Φιλαδέλφεια του Αρσινοΐτη Νομού (σημερινό Φαγιούμ). Αίγυπτος, πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ. Πανεπιστήμιο Michigan, ΗΠΑ (αρ. ευρ. 3243). Η φωτογραφία βρίσκεται στην ιστοσελίδα <http://www.wapp.cc.columbia.edu/ldpd/apis/item?mode=item&key=michigan.apis.1906> και αναδημοσιεύεται με άδεια του Καθηγητή Τραϊανού Γάγου (Πανεπιστήμιο Michigan).

consomation dans les archives de Zénon, Pap. Brux. 27, Bruxelles 1996, 21.

- 10 Βλ. N. Litinas, *Tebtynis III. Vessels' Notations from Tebtynis*, *FIFAO* 55, Κάιρο 2008, σ. 126, αρ. 245.
- 11 BGU II 417, 8 (2ος-3ος αι. μ.Χ.).
- 12 Για την παρασκευή του, βλ. P.T. Nicholson / I. Shaw, *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge University Press, 2000, σ. 591.
- 13 Ανακατεμένο με *ἀλθαία* (μολόχα): βλ. Manniche, *ό.π.*, σ. 73.
- 14 Βλ. Sextus Julius Africanus 3.34. Βλ. επίσης V. Gazza, «Prescrizioni mediche nei papiri dell'Egitto greco-romano. II», *Aegyptus* 36 (1956), σ. 90.
- 15 Manniche, *ό.π.*, σ. 86.
- 16 Στο *ίδιο*, σ. 80, 86, 102, 105, 111, 125, 126, 134, 154.
- 17 BGU IV 1118, 16 και BGU IV 1120, 15.
- 18 Manniche, *ό.π.*, σ. 70.
- 19 Στο *ίδιο*, σ. 98.
- 20 Στο *ίδιο*, σ. 141-142.
- 21 Στο *ίδιο*, σ. 106· D. Fausti, «Ricerche sul lessico botanico dei papiri medici», στο *Specimina per il Corpus dei papiri Greci di Medicina*, Φλωρεντία 1997, σ. 100.
- 22 Manniche, *ό.π.*, σ. 108-109.
- 23 Στο *ίδιο*, σ. 122.
- 24 Στο *ίδιο*, σ. 157-158.
- 25 Στο *ίδιο*, σ. 139-141 και Gazza, *ό.π.*, σ. 95.
- 26 Στο *ίδιο*, σ. 43· Crawford, *ό.π.*, σ. 137.
- 27 PGM VII, 185.
- 28 P.Oxy. LV 3812, 6 του 3ου αι. μ.Χ.

αὐτὰρ ἐπεὶ κατὰ πῦρ ἐκάη καὶ φλόξ ἐμαράνθη,
ἀνθρακιὴν στορέσας ὀβελοὺς ἐφύπερθε τάνυσσε,
πάσσε δ' ἄλὸς θείοιο κραυευτάων ἐπαείρας.
αὐτὰρ ἐπεὶ ῥ' ὥπτησε καὶ εἰν ἐλεοῖσιν ἔχευε,
Πάτροκλος μὲν σῖτον ἐλὼν ἐπένειμε τραπέζῃ
καλοῖς ἐν κανέοισιν, αὐτὰρ κρέα νείμεν Ἀχιλλεύς.

Και σύντας ἡ φωτιά κατάκατσε κι ἡ φλόγα τῆς μαράθῃ
στρώνει τῇ θράκα κι ἀπὸ πάνω τῆς τις σούβλες βάζει ἀράδα,
κι ἀνασηκώνοντας πασπάλισε θεϊκό στο κρέας ἀλάτι.
Και σύντας τὸ ᾤψεσε καὶ τ' ἀπλωσε πα στο σανίδι, ἐπήρε
ψωμί καὶ μοίρασεν ὁ Πάτροκλος σ' ὠρία πανέρια μέσα·
τὸ κρέας ὠστόσο στο τραπέζι τοὺς το μοίραζε ὁ Ἀχιλλεύς.

Ιλιάδα Ι 212-217,

μτφρ. Ν. Καζαντζάκη - Ι.Θ. Κακριδὴ, ΟΕΔΒ, Αθήνα χ.χ.

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΟΡΓΑΝΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΣΕ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

—Παραδείγματα εφαρμογών σε
αρχαιολογικά ευρήματα

ΔΡ ΜΑΡΙΑ ΡΟΥΜΠΟΥ
Αρχαιολόγος με Εξειδίκευση
στη Μοριακή Αρχαιολογία,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα
Επιστήμης Διατροφής-Διατροφής

ΔΡ ΝΙΚΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
Χημικός, Επίκουρος Καθηγητής
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα
Επιστήμης Διατροφής-Διατροφής

Ο όρος «οργανικά κατάλοιπα»
έχει ευρέως χρησιμοποιηθεί
στην αρχαιολογία για να
περιγράψει μια μεγάλη
ποικιλία κυρίως άμορφων ή/
και «αόρατων» οργανικών

υπολειμμάτων, τα οποία είναι
ουσίες που απαντούν στη
φύση ή πολύπλοκα μίγματα
συστατικών βιολογικής
προέλευσης.

01

Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΟΡΓΑΝΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ
που αποκαλύπτονται σε αρχαιολογικά
περιβάλλοντα μπορεί να μας βοηθήσει
σημαντικά στην κατανόηση θεμάτων που
σχετίζονται με τη διατροφή και τις γευστι-
κές προτιμήσεις των αρχαίων.

Εξ ορισμού, τα οργανικά κατάλοιπα δεν
διαθέτουν μορφολογικά χαρακτηριστικά
που θα επέτρεπαν την ασφαλή κατάταξη
και αναγνώρισή τους μακροσκοπικά ή
μικροσκοπικά, όπως άλλα υλικά βιολο-
γικής προέλευσης που συναντάμε στο
αρχαιολογικό περιβάλλον, όπως τα οστά,
το δέρμα, οι σπόροι κ.ο.κ. Συνεπώς, είναι
απαραίτητη η χρήση αναλυτικών χημικών
τεχνικών για το χαρακτηρισμό αυτών των
καταλοίπων.¹ Οργανικά κατάλοιπα έχουν
βρεθεί να επιβιώνουν σε ένα ευρύ φάσμα
αντικειμένων και υλικών, όπως στην κε-
ραμική, σε ανθρώπινα και ζωικά κατάλοι-
πα, φυτικά κατάλοιπα, φυτικές ρητίνες,
απολιθώματα ρητινών και ορυκτές πίσσες,
καθώς και σε ανθρωπογενή ιζήματα και
αποθέσεις απορριμμάτων.

01 Ψηφιδωτό δάπεδο με το ιδιαίτερο εικονιστικό θέμα του «ασάρωτου οίκου», δηλαδή
ενός δωματίου μετά το πέρας συμποσίου, με τα υπολείμματα των τροφών που
έχουν πέσει από το τραπέζι να βρίσκονται ακόμη στο χώρο. Το θέμα μάς δίνει μια
ιδέα του τι θα περιλάμβανε το δείπνο: κοτόπουλο, ψάρι, οστρακοειδή και καρπούς.
Έργο του καλλιτέχνη Σώσου, Πομπηία. Μουσεία Βατικανού, Ρώμη, 1ος αι. μ.Χ.

Οργανικά κατάλοιπα στην αρχαιολογία

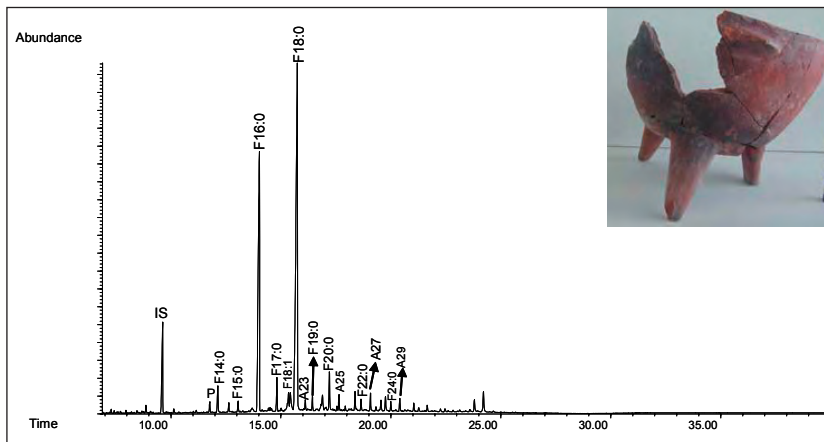
Η κατηγορία αντικειμένων με την πιο διαδεδομένη εφαρμογή ανάλυσης οργανικών καταλοίπων θα πρέπει να θεωρηθεί η κεραμική. Τα κεραμικά αγγεία έχουν αποτελέσει εν γένει μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τις αρχαιολογικές μελέτες, καθώς η παραγωγή τους ήταν συχνά μαζική, ενώ έχουν αντοχή που επιτρέπει τη διατήρησή τους στον αρχαιολογικό χρόνο. Η ανάλυση οργανικών καταλοίπων σε κεραμικά σκεύη προσφέρει τη δυνατότητα να διευκρινιστούν ζητήματα σχετικά με τη χρήση των αγγείων στην αρχαιότητα και επίσης είναι ένα σημαντικό εργαλείο στην προσπάθεια συσχετισμού της φόρμας με τη λειτουργία.

Οργανικά κατάλοιπα σε αρχαιολογική κεραμική έχουν βρεθεί να διασώζονται σε τρεις βασικούς τύπους:

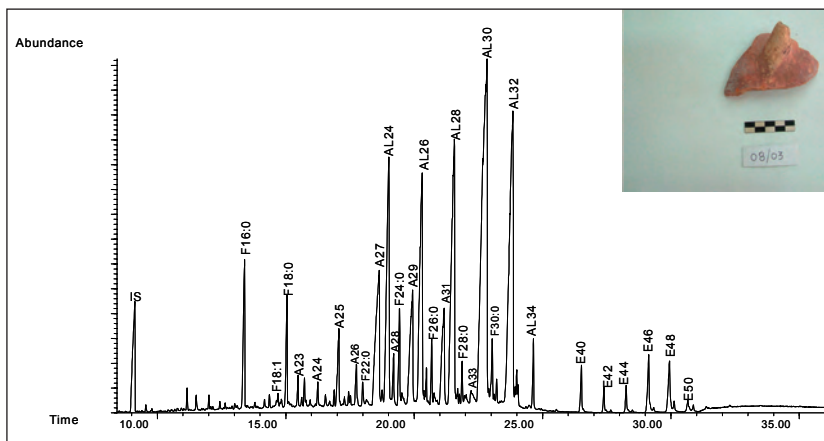
(1) Ως περιεχόμενα σκευών που διατηρούνται *in situ*, αν και αυτές οι περιπτώσεις είναι σπάνιες.²

(2) Ορατά κατάλοιπα στην εσωτερική και/ή στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων, αν και αυτά επίσης δεν απαντούν συχνά.³ Στο εσωτερικό των αγγείων βρίσκονται συνήθως σε μαγειρικά σκεύη (απανθρακωμένα οργανικά συστατικά από την προετοιμασία τροφής), σε λυχνάρια (υπολείμματα καύσης ελαίων, κηρών και λιπών) και σε αγγεία που χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά αγαθών. Στο εξωτερικό των αγγείων μπορούν να έχουν τη μορφή αιθάλης από καύσιμη ύλη, αλλά και να είναι κατάλοιπα συγκολλητικών ουσιών που χρησιμοποιήθηκαν κατά την αρχαιότητα. Απαιτείται μεγάλη προσοχή στην ερμηνεία των ορατών καταλοίπων, καθώς είναι πιθανό να έχουν επιμολυνθεί από μετα-αποθετικές και μετα-ανασκαφικές διεργασίες και να οδηγήσουν σε εσφαλμένα συμπεράσματα.⁴

(3) Τέλος, η πιο συχνά απαντώμενη κατηγορία καταλοίπων στην κεραμική συνίσταται από υπολείμματα οργανικών ουσιών που έχουν προσροφηθεί στα τοιχώματα των κεραμικών σκευών και είναι άορατα μακροσκοπικά. Εργαστηριακές μελέτες προσομοίωσης καθώς και εθνογραφικές μελέτες έχουν προσφέρει

02

03

σημαντικές πληροφορίες για την κατανόηση των διεργασιών απορρόφησης των οργανικών υλικών και των πιθανών μεταβολών στη σύσταση των οργανικών υπολειμμάτων τόσο στη διάρκεια της χρήσης του αγγείου όσο και κατά την απόθεσή του.

Για την ανάλυση οργανικών καταλοίπων έχουν κατεξοχήν χρησιμοποιηθεί χρωματογραφικές και φασματοσκοπικές τεχνικές. Μεγάλη πρόοδος στον τομέα της ανάλυσης οργανικών καταλοίπων σημειώθηκε με την έλευση σημαντικών καινοτομιών στις χρωματογραφικές τεχνικές, εννοώντας κυρίως την αέρια χρωματογραφία (Gas Chromatography – GC) και την υγρή χρωματογραφία (Liquid Chromatography – LC) σε σύζευξη συχνά με διάφορα είδη ανιχνευτών. Οι χρωματογραφικές τεχνικές προσφέρουν ακριβή και αξιόπιστα αποτελέσματα στην ανάλυση οργανικών και βιοχημικών προϊόντων, καθώς δίνουν τη δυνατότητα ανίχνευσης και ταυτοποίησης ενώσεων ακόμα και όταν διασώζονται σε πολύ μικρές ποσότητες.

Η χημική διερεύνηση των οργανικών καταλοίπων σε κεραμικά σκεύη μέχρι σήμερα έχει αναδείξει τις δυνατότητες της χρήσης αναλυτικών τεχνικών στην ταυτοποίηση μιας μεγάλης ποικιλίας υλικών προερχόμενων από την επεξεργασία και αποθήκευση τροφής, από μαγειρικές δραστηριότητες, από εμπορικές δραστηριότητες, καθώς και από την τεχνολογική επεξεργασία των κεραμικών σκευών.⁵ Ωστόσο, η ερμηνεία των αποτελεσμάτων από την ανάλυση αρχαιολογικών οργανικών καταλοίπων πρέπει να επιχειρείται με προσοχή και ακρίβεια, εφόσον οι ουσίες που συνιστούν οργανικά υπολείμματα μπορεί να είναι συστατικά που έχουν απορροφηθεί στα τοιχώματα κατά τη διάρκεια της χρήσης του αγγείου και να έχουν διατηρηθεί αναλλοίωτα, αλλά και συστατικά που έχουν μεταλλαχθεί μέσω χημικών και ενζυματικών διεργασιών είτε κατά τη χρήση του σκεύους είτε μετα-αποθετικά. Εξάλλου οι χημικές ενώσεις που προσδίδουν χαρακτηριστική γεύση και άρωμα σε πολλές κατηγορίες προϊόντων είναι πτητικές και επιρρεπείς σε δι-

04

αγενετικές διεργασίες. Συνεπώς η επιβίωση και ανίχνευσή τους σε αρχαιολογικό υλικό καθίσταται ιδιαίτερος δυσχερής.

Παραδείγματα εφαρμογών σε αρχαιολογική κεραμική

Στο αρχαιολογικό περιβάλλον απαντούν συχνά αποικοδομημένα ζωικά και φυτικά λίπη. Το λιπιδικό προφίλ διαφορετικών ζωικών και φυτικών ειδών είναι σχετικά εύκολα διακριτό σε σύγχρονο υλικό. Ωστόσο, η ταυτοποίηση και ο καθορισμός της προέλευσής τους σε αρχαιολογικά δείγματα συγκαλύπτεται από πολλούς παράγοντες και η χημική τους σύσταση έχει συχνά υποστεί διαγενετικές διαδικασίες τόσο κατά τη διάρκεια της ζωής των αγγείων, όσο και στη διάρκεια της απόθεσης.

Υπάρχουν αρκετές μελέτες που αφορούν την ανίχνευση και την ταυτοποίηση ζωικών –κυρίως– λιπών και φυτικών ελαίων σε μαγειρικά συνήθως σκεύη (εικ. 2).⁶ Η χρησιμοποίηση τα τελευταία χρόνια αεριοχρωματογραφίας συνδυασμένης με φασματομετρία μαζών λόγου ισοτόπων με καύση (GC-C-IRMS) έχει καταστήσει δυνατή την ταυτοποίηση της προέλευσης των λιπιδίων φυτικής και ζωικής προέλευσης, καθώς και τη διάκριση μεταξύ ζωικών λιπών από μηρυκαστικά και μονογαστρικά ζώα, την αναγνώριση υπολειμμάτων γαλακτοκομικών προϊόντων,

αλλά και την κατανάλωση/επεξεργασία θαλάσσιων ειδών.⁷

Επιπλέον, έχουν ανιχνευθεί φυτικοί κηροί σε αρχαιολογική κεραμική, αν και τα σχετικά παραδείγματα δεν είναι πολλά. Ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αφορά σε μαγειρική κεραμική από το West Cotton – UK, όπου ταυτοποιήθηκαν φυτικοί κηροί του είδους *Brassica olearacea*.⁸ Σε ό,τι αφορά τους ζωικούς κηρούς, το κερί μέλισσας είναι ο συχνότερα απαντώμενος κηρός σε αρχαιολογική κεραμική.⁹ Κηροί μέλισσας έχουν ανιχνευθεί σε πληθώρα αγγείων από όλη την Ευρώπη. Στην Ελλάδα κερί μέλισσας ταυτοποιήθηκε κατά την ανάλυση μεγάλου αριθμού αποθηκευτικών αγγείων κυρίως από την Μακεδονία, αλλά και σε αγγεία που θεωρούνται μαγειρικά από το Ακρωτήρι (εικ. 3).¹⁰ Οι πιθανές χρήσεις του κεριού δεν είναι ακόμα ξεκάθαρες. Στην περίπτωση των αποθηκευτικών αγγείων (πιθάρια) υποθέτουμε ότι η χρήση του στόχευε στη στεγανοποίηση του αγγείου και κατ' επέκταση στην προστασία του περιεχομένου.

Τέλος, στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζεται ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός μελετών, που αφορούν τη χρήση φυτικών ρητινών και των παραγώγων τους στην αρχαιότητα. Ο όρος «ρητίνες» χρησιμοποιείται για να περιγράψει εκκρίσεις ενός μεγάλου αριθμού φυτών και

05

- 02 Αεριοχρωματογράφημα δείγματος από τριποδική μαγειρική χύτρα (μικρή φωτογραφία) που βρέθηκε στο Ακρωτήρι Θήρας και χρονολογείται στην Υστεροκυκλαδική Ι και φαίνεται να διασώζει λίπη πιθανώς ζωικής προέλευσης.

Υπόμνημα: F_{xy} είναι λιπαρά οξέα, όπου x = ο αριθμός ανθράκων και y = ο αριθμός διπλών δεσμών (εκφράζει το βαθμό ακορεστότητας). A_x είναι αλκάνια (άκυκλοι κορεσμένοι υδρογονάνθρακες), όπου x = ο αριθμός ανθράκων, IS είναι το εσωτερικό πρότυπο.

- 03 Τυπικό αεριοχρωματογράφημα καταλοίπων κεριού μέλισσας από μαγειρικό αγγείο (Ακρωτήρι Θήρας) που χρονολογείται στη Μεσοκυκλαδική περίοδο (MCC).

Υπόμνημα: F_{xy} είναι λιπαρά οξέα, όπου x = αριθμός ανθράκων και y = ο αριθμός διπλών δεσμών (εκφράζει το βαθμό ακορεστότητας). A_x είναι αλκάνια (άκυκλοι κορεσμένοι υδρογονάνθρακες), όπου x = ο αριθμός ανθράκων, AL_x είναι αλκοόλες, όπου x = ο αριθμός ανθράκων και E_x είναι εστέρες, όπου x = αριθμός ανθράκων, IS είναι το εσωτερικό πρότυπο.

- 04 Τριποδική χύτρα, αντιπροσωπευτικό μαγειρικό σκεύος. Περιοχή οικίας Ακροπόλεως, δωμάτιο 34. Μυκήνες, ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδος (1185-1130 π.Χ.).

- 05 Αμνοερίφια από γραπτό αγγείο.

δένδρων, η σύσταση των οποίων είναι αρκετά περίπλοκη και επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες.¹¹ Οι περισσότερες μελέτες σχετίζονται με το χαρακτηρισμό συγκεκριμένων ενώσεων, κατά κύριο λόγο τερπενίων, συγκεκριμένα δι- και τριτερπενειδίων, προκειμένου να καταστεί εφικτή η απάντηση ερωτημάτων για τη φύση, την προέλευση, αλλά και πιθανούς τρόπους παραγωγής και επεξεργασίας των ρητινών και των παραγώγων τους.

Οι ρητίνες στο αρχαιολογικό περιβάλλον βρίσκονται σε συσχέτιση με ποικιλία αντικειμένων (λίθινα, κεραμικά και άλλα) και χρησιμοποιούνταν ως πρόσθετα για το άρωμα και τη γεύση, ως συγκολλητικές ουσίες, ως υλικά στεγανοποίησης των αγγείων, στη διακόσμηση, αλλά και για τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα ανίχνευσης ρητινών σε αρχαιολογική κεραμική διαφόρων περιόδων και διαφορετικής προέλευσης, μάλιστα κάποια από αυτά αφορούν στον ελλαδικό χώρο.¹²

Η ανάλυση οργανικών καταλοίπων σε αρχαιολογικό υλικό, με κύρια έκφρασή της την ανάλυση καταλοίπων σε αρχαιολογική κεραμική, γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Αυτό οφείλεται κυρίως στη βελτίωση των τεχνικών ανάλυσης και σε τεχνολογικές καινοτομίες που κατέστησαν δυνατή την αξιόπιστη ανάλυση οργανικών καταλοίπων αρχαιολογικής προέλευσης. Η ανάλυση οργανικών καταλοίπων μπορεί όπως ήδη είπαμε, να συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση αρχαιολογικών θεμάτων (π.χ. μελέτη της παλαιοδιατροφής, του εμπορίου και της αποθήκευσης και των οικονομικο-κοινωνικών προεκτάσεων αυτών). Τα αποτελέσματα εξάλλου των χημικών αναλύσεων μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε συνδυασμό με τα δεδομένα αρχαιοβοτανικών, αρχαιοζωολογικών, παλαιοπεριβαλλοντικών και ισοτοπικών μελετών και να προσφέρουν πληροφορίες που θα ήταν δύσκολο να αποκαλυφθούν χωρίς την εφαρμογή αναλυτικών τεχνικών, ιδιαίτερα για τους προϊστορικούς χρόνους που οι γραπτές μαρτυρίες δεν είναι συνηθισμένες και, όταν σώζονται, είναι αποσπασματικές.

Σημειώσεις

- 1 C. Heron / R.P. Evershed, «The analysis of organic residues and the study of pottery use», στο M.B. Schiffer (επιμ.), *Archaeological Methods and Theory V*, University of Arizona Press, Tucson 1993, σ. 247-286.
- 2 Βλ. σχετικά A. Charrié-Duhaut κ.ά., «The canopic jars of Rameses II: real use revealed by molecular study of organic residues», *Journal of Archaeological Science* 34 (2007), σ. 957-967.
- 3 Π.χ. S. Charters κ.ά., «Identification of an adhesive used to repair a Roman jar», *Archaeometry* 35/1 (1993), σ. 91-101.
- 4 R.P. Evershed, «Organic residue analysis in archaeology: the archaeological biomarker revolution», *Archaeometry* 50/6 (2008), σ. 895-924.
- 5 R.P. Evershed κ.ά., «Epicuticular wax components preserved in potsherds as chemical indicators of leafy vegetables in ancient diets», *Antiquity* 65 (1991), σ. 540-544· M. Regert κ.ά., «Chemical alteration and use of beeswax through time: accelerated ageing tests and analysis of archaeological samples from various environmental contexts», *Archaeometry* 43/4 (2001), σ. 549-569· M. Roumpou κ.ά., «Organic residues in storage vessels from the Tomba Thessalonikis», στο A.M. Gibson (επιμ.), *Prehistoric Pottery: People, Pattern and Purpose*, International Series 1156, British Archaeological Reports, Οξφόρδη 2003, σ. 189-199· M.S. Copley κ.ά., «Gas chromatographic, mass spectrometric and stable carbon isotopic investigations of organic residues of plant oils and animal fats employed as illuminants in archaeological lamps from Egypt», *Analyst* 130 (2005), σ. 860-871· M.S. Copley κ.ά., «Dairying in antiquity. I. Evidence from absorbed lipid residues dating to the British Iron Age», *Journal of Archaeological Science* 32 (2005), σ. 485-503· S. Mirabaud κ.ά., «Molecular criteria for discriminating adipose fat and milk from different species by NanoESI MS and MS/MS of their triacylglycerols: application to archaeological remains», *Analytical Chemistry* 79 (2007), σ. 6182-6192.
- 6 K. Kimpe κ.ά., «Analysis of oil used in late Roman oil lamps with different mass spectrometric techniques revealed the presence of predominantly olive oil together with traces of animal fat», *Journal of Chromatography A* 937 (2001), σ. 87-95· M.P. Colombini κ.ά., «Organic mass spectrometry in archaeology: evidence for *Brassicaceae* seed oil in Egyptian ceramic lamps», *Journal of Mass Spectrometry* 40 (2005), σ. 890-898· Mirabaud κ.ά., ό.π.· M. Roumpou κ.ά., «Early Bronze Age cooking vessels from Thebes: organic residue analysis and archaeological implications», στο C. Mee / J. Renard (επιμ.), *Cooking Up the past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2007, σ. 158-173.
- 7 Evershed κ.ά., «Chemistry of archaeological animal fats», *Accounts of Chemical Research* 35 (2002), σ. 660-668· Copley κ.ά., «Gas chromatographic...»· Copley κ.ά., «Dairying in antiquity...».
- 8 Evershed κ.ά., «Epicuticular wax...».
- 9 C. Heron κ.ά., «The chemistry of Neolithic beeswax», *Naturwissenschaften* 81 (1994), σ. 266-296· Regert κ.ά., ό.π.· R. P. Evershed κ.ά., «New chemical evidence for the use of combed ware pottery vessels as beehives in ancient Greece», *Journal of Archaeological Science* 30 (2003), σ. 1-12.
- 10 M. Roumpou / N. S. Müller / N. Kalogeropoulos / P. Day / V. Kilikoglou, «An interdisciplinary approach to the study of cooking vessels from Akrotiri, Thera», Ομιλία στο Διεθνές Συνέδριο «Διατροφή, Οικονομία και Κοινωνία στον Ελληνικό Χώρο: Προς μια καλύτερη σύζευξη αρχαιολογίας και αρχαιομετρίας», 22-24 Μαρτίου 2010, Αθήνα, όπου παρουσιάστηκαν προκαταρκτικά αποτελέσματα της ανάλυσης οργανικών καταλοίπων σε μαγειρικά αγγεία από το Ακρωτήρι, Θήρα. Βλ. επίσης Roumpou κ.ά., «Organic residues...»· M. Roumpou, «The Analysis and Interpretation of Organic Residues Associated with Late Bronze Age Storage Vessels from Tomba Thessalonikis: An Attempt to Unravel Issues Related to Storage in

the Greek Late Bronze Age, Exploiting the Potential of Analytical Chemistry and Spectrometry Techniques», αδημ. διδ. διατρ., University of Bradford, Bradford 2006.

- 11 A.M. Pollard / C.P. Heron, *Archaeological Chemistry*, Royal Society of Chemistry, Cambridge 1996, σ. 240.
- 12 Charters κ.ά., «Identification of an adhesive...»· D. Urem-Kotsou κ.ά., «Birch-bark tar at Neolithic Makriyalos, Greece», *Antiquity* 76 (2002), σ. 962-967· Stern κ.ά., «Compositional variations in aged and heated Pistacia resin found in Late Bronze Age Canaanite amphorae and bowls from Amarna, Egypt», *Archaeometry* 45/3 (2003), σ. 457-469.

Βιβλιογραφία

- CHARRIÉ-DUHAUT A. / CONNAN J. / ROUQUETTE N. / ADAM P. / BARBOTIN C. / DE ROZIÈRES M.-F. / TCHAPLA A. / ALBRECHT P., «The canopic jars of Rameses II: real use revealed by molecular study of organic residues», *Journal of Archaeological Science* 34 (2007), σ. 957-967.
- CHARTERS S. / EVERSHED R. P. / GOAD L. J. / HERON C. P. / BLINKHORN P., «Identification of an adhesive used to repair a Roman jar», *Archaeometry* 35/1 (1993), σ. 91-101.
- COLOMBINI M.P. / MODUGNO F. / RIBECHINI E., «Organic mass spectrometry in archaeology: evidence for *Brassicaceae* seed oil in Egyptian ceramic lamps», *Journal of Mass Spectrometry* 40 (2005), σ. 890-898.
- COPLEY M.S. / BLAND H.A. / ROSE P. / HORTON M. / EVERSHED R.P., «Gas chromatographic, mass spectrometric and stable carbon isotopic investigations of organic residues of plant oils and animal fats employed as illuminants in archaeological lamps from Egypt», *Analyst* 130 (2005), σ. 860-871.
- COPLEY M.S. / BERSTAN R. / DUDD S.N. / STRAKER V. / PAYNE S. / EVERSHED R.P., «Dairying in antiquity. I. Evidence from absorbed lipid residues dating to the British Iron Age», *Journal of*

Archaeological Science 32 (2005), σ. 485-503.

- EVERSHED R.P., «Organic residue analysis in archaeology: the archaeological biomarker revolution», *Archaeometry* 50/6 (2008), σ. 895-924.
- EVERSHED R.P. / HERON C. / GOAD C.J., «Epicuticular wax components preserved in potsherds as chemical indicators of leafy vegetables in ancient diets», *Antiquity* 65 (1991), σ. 540-544.
- EVERSHED R.P. / DUDD S. / N.COPLEY M. / BERSTAN R. / STOTT A. / MOTTRAM H. / BUCKLEY S.A. / CROSSMAN Z., «Chemistry of archaeological animal fats», *Accounts of Chemical Research* 35 (2002), σ. 660-668.
- EVERSHED R.P. / DUDD S.N. / ANDERSON-STOJANOVIC V. R. / GEBHARD E. R., «New chemical evidence for the use of combed ware pottery vessels as beehives in ancient Greece», *Journal of Archaeological Science* 30 (2003), σ. 1-12.
- HERON C. / EVERSHED R.P., «The analysis of organic residues and the study of pottery use», στο M. B. SCHIFFER (επιμ.), *Archaeological Methods and Theory V*, University of Arizona Press, Tuscon 1993, σ. 247-286.
- HERON C. / NEMCEK N. / BONFIELD K. M. / DIXON D. / OTTAWAY B.S., «The chemistry of Neolithic beeswax», *Naturwissenschaften* 81 (1994), σ. 266-296.
- KIMPE K. / JACOBS P.A. / WAELEKENS M., «Analysis of oil used in late Roman oil lamps with different mass spectrometric techniques revealed the presence of predominantly olive oil together with traces of animal fat», *Journal of Chromatography A* 937 (2001), σ. 87-95.
- MIRABAUD S. / ROLANDO C. / REGERT M., «Molecular criteria for discriminating adipose fat and milk from different species by NanoESI MS and MS/MS of their triacylglycerols: application to archaeological remains», *Analytical Chemistry* 79 (2007), σ. 6182-6192.
- POLLARD A.M. / HERON C.P., *Archaeological Chemistry*, Royal Society of Chemistry, Cambridge 1996.
- REGERT M. / COLINART S. / DEGRAND L. / DECAVALLAS O., «Chemical

alteration and use of beeswax through time: accelerated ageing tests and analysis of archaeological samples from various environmental contexts», *Archaeometry* 43/4 (2001), σ. 549-569.

- ROUMPOU M., «The Analysis and Interpretation of Organic Residues Associated with Late Bronze Age Storage Vessels from Toumba Thessalonikis: An Attempt to Unravel Issues Related to Storage in the Greek Late Bronze Age, Exploiting the Potential of Analytical Chemistry and Spectrometry Techniques», αδημ. διδ. διατρ., University of Bradford, Bradford 2006.
- ROUMPOU M. / HERON C. / ANDREOU S. / KOTSAKIS K., «Organic residues in storage vessels from the Toumba Thessalonikis», στο A. M. GIBSON (επιμ.) *Prehistoric Pottery: People, Pattern and Purpose*, International Series 1156, British Archaeological Reports, Οξφόρδη 2003, σ. 189-199.
- ROUMPOU M. / PSARAKI K. / ARAVANTINOS V. / HERON C., «Early Bronze Age cooking vessels from Thebes: organic residue analysis and archaeological implications», στο C. MEE / J. RENARD (επιμ.) *Cooking Up the past. Food and Culinary Practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, Οξφόρδη 2007, σ. 158-173.
- STERN B. / HERON C. / CORR L. / SERPICO M. / BOURRIAU J., «Compositional variations in aged and heated Pistacia resin found in Late Bronze Age Canaanite amphorae and bowls from Amarna, Egypt», *Archaeometry* 45/3 (2003), σ. 457-469.
- UREM-KOTSOU D. / STERN B. / HERON C. / KOTSAKIS K., «Birch-bark tar at Neolithic Makriyalos, Greece», *Antiquity* 76 (2002), σ. 962-967.

Πηγές εικόνων

- 01, 02 Γ. Τζεδάκις / H. Martlew (επιμ.), *Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 12 Ιουλίου-27 Νοεμβρίου 1999, εκδ. Καπόν, Αθήνα 1999, σ. 77, σ. 164: εικ. 148.
- 03 Πολ Φρίντμαν (επιμ.), *Ιστορία της Γεύσης*, Polaris, Αθήνα, 2009, σ. 83.

τὸν βολβόν, εἰ βούλει, σκόπει,
ὅσα δαπανήσας εὐδοκιμεῖ, τυρόν, μέλι,
σήσαμον, ἔλαιον, κρόμμυον, ὄξος, σίλφιον,
αὐτὸς δ' ἐφ' αὐτοῦ ἔστιν πονηρὸς καὶ πικρὸς.

αν θέλεις, πρόσεξε τι αν ξοδέψεις, ο βολβός
έχει την αξία του: τυρί, μέλι,
σουσάμι, λάδι, κρεμμύδι, ξίδι, σίλφιο.
σκέτος είναι κακός και πικρός.

Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί Β 67,
μτφρ. Θ.Γ. Μαυρόπουλος, Κάκτος, Αθήνα 1997

01 Κλαδιά ελιάς. Τμήμα τοιχογραφίας.
Ανάκτορο Κνωσού, ΥΜ Ι περίοδος
(1600-1425 π.Χ.).

Η ΓΕΥΣΗ ΤΟΥ ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΥ

— Τα αυτοφυή φυτά και η επίδρασή τους
στην τοπική διαίτα

Μια συνέντευξη του **δρα Ζαχαρία Κυπριωτάκη** στη **Ζέτα Ξεκαλάκη**

Συναντήσαμε τον δρ Ζαχαρία Κυπριωτάκη στο γραφείο που διατηρεί ως Καθηγητής στους χώρους της Σχολής Τεχνολογίας Γεωπονίας του ΤΕΙ Ηρακλείου. Ως γεωπόνος-βοτανολόγος αλλά και λάτρης ο ίδιος των γεννημάτων της ελληνικής γης, ο δρ Κυπριωτάκης μιλάει στην Αρχαιολογία για τις ιδιαιτερότητες των βρώσιμων

φυτών και τις γεύσεις του παρελθόντος – αυτές που χάνονται κι αυτές που επιβιώνουν. Μια αναζήτηση των πρωταρχικών αιτίων δημιουργίας των γεύσεων αλλά και των αφορμών για την εξέλιξή τους.

01

Ας ξεκινήσουμε με τον όρο «αυτοφυή φυτά». Τι δηλώνει; Πώς χωρίζονται τα φυτά;

Τα αυτοφυή φυτά χωρίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, τα ιθαγενή και τα επιγενή. Ιθαγενή είναι τα φυτά που φυτρώνουν σ' έναν τόπο από την αρχή της δημιουργίας του. Η Κρήτη, για παράδειγμα, που αναδύθηκε δυο φορές και βυθίστηκε, την τελευταία φορά – πριν από 23.000.000 χρόνια – δεν είχε φυτά. Ήρθαν όμως σπέρματα από άλλους τόπους και έτσι δημιουργήθηκαν φυτοκοινωνίες. Οι φυτοκοινωνίες δημιουργούνται χωρίς την παρέμβαση του ανθρώπου και εξαρτώνται, εκτός από τους εξωγενείς παράγοντες, από τις απαιτήσεις του κάθε φυτού και τον ανταγωνισμό μεταξύ τους. Γιατί τα φυτά, όπως και οι άνθρωποι, έχουν τις «παρέες» τους, υπάρχει η λεγόμενη αλληλοπάθεια. Αν ένα φυτό δεν αντέχει δίπλα σ' ένα άλλο, δεν μπορεί να φυτρώσει εκεί, ούτε ένα φυτό της παραλίας μπορεί να φυτρώσει στο βουνό. Τα φυτά, λοιπόν, που φύονται χωρίς να τα φέρει κάποιος,

είναι τα ιθαγενή φυτά ενός τόπου. Τα επιγενή, πάλι, όπως φαίνεται κι από τη λέξη, είναι τα αυτοφυή φυτά που έχει φέρει σ' έναν τόπο ο άνθρωπος.

Μια υποκατηγορία των ιθαγενών φυτών είναι τα ενδημικά, αυτά δηλαδή που φύονται μόνο σ' έναν τόπο και δεν απαντούν αλλού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο δίκταμος που φυτρώνει μόνο στην Κρήτη, γι' αυτό και το δίστιχο «Ένα κλαράκι δίκταμο από τον Ψηλορείτη, βάζω στο πέτο και γρικώ τη μυρωδιά σου Κρήτη».

Υπάρχουν επίσης στενότοπα και ευρύτοπα ενδημικά φυτά. Αν ένα φυτό, π.χ., φυτρώνει μόνο στην κορυφή του Ψηλορείτη είναι στενότοπο, αν φυτρώνει, όμως, σε όλη την Κρήτη είναι ευρύτοπο. Ο άνθρωπος, από τότε που ήρθε στην Κρήτη –πριν από 10.000 χρόνια, αλλά σύμφωνα με νεότερα ευρήματα' ίσως ακόμη νωρίτερα– προσπαθούσε να βρει σπηλιά να χωθεί για να προφυλαχτεί και να φάει φαγητό. Και τι θα έτρωγε; Τα φυτά που ήταν γύρω του, είτε αυτά ήταν ιθαγενή είτε επιγενή. Από αυτά έτρωγε όσα μπορούσε να συλλέξει εύκολα, και από αυτά πάλι όσα υπήρχαν σε ποσότητα, ώστε να έχει νόημα η συλλογή τους. Όταν η ποσότητα από ένα φυτό δεν επαρκούσε, δημιουργούσε μείγματα. Αυτή είναι μια πρακτική που ακολουθείται ως σήμερα, αφενός για το λόγο που είπαμε και αφετέρου για να βελτιωθεί η γεύση. Στην Κρήτη, ας πούμε, όλα τα χόρτα είναι μείγματα. Κάθε νοικοκυρά, γιατί κυρίως οι γυναίκες μαζεύουν τα χόρτα –είναι μια τέχνη που περνάει από μάνα σε κόρη–, εφεύρισκε διάφορους τρόπους βελτίωσης της γεύσης, τις περισσότερες φορές επιτόπου, όποτε η ανάγκη το απαιτούσε.

Διαφέρουν οι προτιμήσεις στην κατανάλωση των χορταρικών στα διάφορα μέρη της Ελλάδας;

Από τις ερευνητικές μου επισκέψεις στα Ζαγοροχώρια, στον Βόλο, στην Πελοπόννησο και στα νησιά του Αιγαίου έχω διαπιστώσει ότι ο κάθε τόπος έχει τις δικές του συνήθειες. Χόρτα που εδώ,

02

στην Κρήτη, θεωρούμε ότι δεν μπορούν να λείψουν από τις πίτες μας, στα Ζαγοροχώρια δεν θέλουν ούτε να τ' ακούσουν – το μάραθο, για παράδειγμα, δεν το θέλουν καθόλου. Διαφορές υπάρχουν και στην ποσότητα που καταναλώνεται σε κάθε τόπο. Ας πούμε, στην Κρήτη καταναλώνουμε περισσότερα χόρτα απ' ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα. Γιατί; Ίσως

επειδή το νησί είναι κατά 70% βραχώδες και ορεινό, και επομένως το έδαφος δεν ήταν κατάλληλο για καλλιέργεια. Εξάλλου, με τις συνεχείς κατακτήσεις, οι κατακτητές έπαιρναν τα καλά χωράφια, και ο φτωχός ντόπιος αναγκαζόταν να μένει στα ορεινά, άγονα μέρη, όπου για να τραφεί, έπρεπε να ψάξει στη φύση. Και τι έβρισκε; Χοχλιούς (σαλιγκάρια)

03

και βρούβες. Έτσι κατέληξαν οι χοχλιοί να είναι ένα από τα παραδοσιακά πιάτα του νησιού.

Πιστεύετε ότι η μορφή και οι ιδιότητες των αυτοφυών φυτών μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου;

Όχι δεν μεταβάλλονται. Τα φυτά αργούν να δημιουργηθούν. Η ειδογένεση, η γένεση ενός είδους, παίρνει πάρα πολλά χρόνια. Δεν είναι εύκολο να αλλάξει ένα φυτό σε δύο ή τρεις χιλιάδες χρόνια. Μπορεί, βέβαια, να εμφανιστεί μια ποικιλία, από τυχαίες μεταλλαγές να προκύψει μια παραλλαγή. Αλλά χόρτα γνωστά από την αρχαιότητα είναι ίδια και σήμερα...

Πού οφείλονται, λοιπόν, οι αλλαγές στη βιοποικιλότητα ενός τόπου και κατ' επέκταση στα κύρια συστατικά της διατροφής των κατοίκων του;

Οι όποιες αλλαγές σ' έναν τόπο εξαρτώνται κυρίως από την εξάπλωση φυτών που έρχονται από αλλού. Η ξυνίδα ή

οξαλίδα, για παράδειγμα, ένα φυτό που απαντά σ' όλα τα χωράφια της Κρήτης, δεν είναι ιθαγενές φυτό της Μεσογείου. Ήρθε στο νησί πριν από 150 χρόνια από τη Νότια Αφρική με τον άνθρωπο ή με διάφορους άλλους τρόπους. Πρόκειται για ένα ζιζάνιο που είναι ευχή και κατάρρα: ευχή καθώς στις δενδρώδεις καλλιέργειες ή στα αμπέλια καλύπτει το έδαφος και δεν αφήνει να βγουν άλλα ζιζάνια και, επειδή δεν έχει ξυλώδη μάζα, βοηθάει την ανάπτυξη του φυτού. Κατάρρα γιατί, εκτός από τα ζιζάνια, δεν αφήνει και άλλα φυτά να φυτρώσουν κι έτσι χάνεται η βιοποικιλότητα στην περιοχή. Υπάρχουν βέβαια λύσεις για την καταπολέμησή του με τα φάρμακα, αλλά εδώ μιλάμε για βιολογικές καλλιέργειες.

Στην καταστροφή της βιοποικιλότητας έχουν συμβάλει και οι αλλαγές στους τρόπους καλλιέργειας. Παλιά, η άρωση με το αλέτρι δεν προκαλούσε καταστροφές, και ένα βολβό να έβγαζε το αλέτρι, στην επόμενη κίνηση τον σκέπαζε, ξαναφύτρωνε. Τώρα η φρέζα αλέθει τα πά-

02 Ο ασφόδελος είναι ανθεκτικό πολυετές φυτό, που απαντά κυρίως στις παραμεσόγειες περιοχές. Η παρουσία του είναι συχνά δείγμα υπερβόσκησης.

03 Τριποδική χύτρα σ' ένα από τα πόδια της οποίας βρέθηκαν υπολείμματα κηρών από φρούτα και φυλλώδη λαχανικά. Ανακτορικό Κέντρο στο Μοναστηράκι Αμαρίου Κρήτης, ΜΜΙΙ Β περίοδος (περ. 1700 π.Χ.).

ντα με αποτέλεσμα να καταστρέφονται τα βολβώδη φυτά που τρώγαμε παλιά στον κάμπο και κάποια άλλα που δεν έχουν ύψος βλαστού να τείνουν να εξαφανιστούν, όπως, π.χ., το λεπτοκάρυδο. Πρόκειται για ένα φυτό που, όταν πίνγαινα εγώ σχολείο, στο διάλειμμα, όταν πεινούσαμε, παίρναμε το μαχαιράκι μας, σκάβαμε λίγο το χώμα, το βγάζαμε με τα ριζώματα και το τρώγαμε. Βέβαια, στην ύπαιθρο ένα είδος ποτέ δεν χάνεται εντελώς – σίγουρα θα το βρούμε σε σημεία που δεν πηγαίνει ο άνθρωπος. Φυτά, και μάλιστα σπάνια, χάνονται στις αστικές περιοχές. Πρόσφατα εντόπισα και ανακοίνωσα στην επιστημονική κοινότητα

Σημειώσεις

- 1 Βλ. και Αρχαιολογία online: Ειδήσεις: Κρητική Τσεκουριά στη θεωρία του «Πέρα από τη Αφρική», 18.2.2010, <http://www.arxaiologia.gr/site/content.php?artid=6353>

04

- 04 Κώνειο (*Conium maculatum*). Μεσογειακό φυτό από το οποίο εξάγεται το γνωστό δηλητήριο με το οποίο θανάτωσαν τον Σωκράτη. Συλλογή Ζ. Κυπριωτάκη, ΤΕΙ Ηρακλείου Κρήτης.
- 05 «Ιππομάραθον», άγριο μάραθο με πολλαπλή ιατρική-φαρμακευτική χρήση, τμήμα εικονογράφησης του έργου *Περί Ὑλης Ιατρικῆς* του Διοσκουρίδη. Σχέδιο σε περγαμηνή, τμήμα ελληνικού κώδικα (Codex Neapolitanus Ms. ex Vindob. gr. 1, f. 40). Εθνική Βιβλιοθήκη, Νάπολη. Ιταλία, 7ος αι.

05

ένα νέο είδος, στις υπώρειες της Πάρνηθας, στην οδό Θράκης, 20 μ. μετά το τελευταίο σπίτι. Αν επεκταθεί ο οικισμός, πάει το φυτό. Στα Λιόσια, εκεί που είναι η χωματερή, υπήρχε μια κενταύρια, ένα ωραίο φυτό με κόκκινα λουλούδια. Τώρα χάθηκε. Οι καιρικές συνθήκες παίζουν επίσης μεγάλο ρόλο. Στην Κρήτη για παράδειγμα, αν τα προηγούμενα χρόνια δεν είχαμε πολλές βροχές ή αν βρέξει τον Σεπτέμβριο, έχουμε πολύ ωραία βρώσιμα χόρτα, γιατί φυτρώνουν νωρίς, δεν προλαβαίνει η ξυνίδα να τα σκεπάσει. Φέτος, ενώ άλλες φορές μαζεύαμε χόρτα από τα Χριστούγεννα, τώρα μαζεύουμε από τον Οκτώβριο. Η υπερβόσκηση είναι επίσης ένας σημαντικός παράγοντας μείωσης των χόρτων σε έναν τόπο. Στην Κρήτη υπάρχουν ακόμη νομάδες, που μετακινούνται δυο φορές το χρόνο. Εκεί που μένω, είχαμε πάρα πολλά χόρτα, αλλά κατέβηκαν οι βοσκοί με τα κοπάδια τους από το Λασιθί και χάθηκαν τα χόρτα της περιοχής. Τώρα, για να βρούμε χόρτα, πρέπει να πάμε αλλού, όπου ξέρουμε ότι υπάρχουν. Οι συνθήκες των ανθρώπων επίσης φέρνουν αλλαγές. Παλιά τρώγανε

τις μολόχες, τώρα δεν μας αρέσουν γιατί δεν έχουν καλή γεύση. Προκειμένου, όμως, να βάλεις κάτι στο τοικόλι, ας ήταν και μολόχα!

Σε ποιες χρονικές περιόδους εντοπίζονται οι αλλαγές αυτές;

Οι αλλαγές εμφανίζονται την εποχή της μηχανοκαλλιέργειας και της αστικοποίησης, αλλά και της απελευθέρωσης της Ελλάδας από τους Τούρκους και τους ξένους γενικότερα. Γιατί σε περιόδους πολέμου τα χόρτα εξαφανίζονται, είτε από τις καταστροφές είτε από την υπερκατανάλωση μια και υπάρχει έλλειψη τροφίμων. Χαρακτηριστικό είναι το τραγούδι της πείνας: «θα ῥθω πρωί πρωί με τη δροσιά, ανοίγει το λουλούδι, αφουγκραστείτε να σας πω της πείνας το τραγούδι. Οι μαύρες αποσκειάσανε κι οι άσπρες εχλωμιάναν και τα παντέρμα ορφανά στις στράτες αποθάναν. Τα χορταράκια κι ο χυλός, κι η βρούβα η καημένη εκείνα μας γλιτώσανε εκείνο το σεφέρι. Κι η βρούβα εξεπουλίσσε και στη δουλειά της πάει και τω κουκιώ παράγειλε παραγγελιά μεγάλη: κουκιά μην

αποκάμετε, ώστε να βγει κριθάρι, κι όχι κριθάρι αμοναχά παρά ταή και στάρι». Στα τελευταία 50 χρόνια, που δεν είχαμε πολέμους, έχουν αναπτυχθεί περισσότερο τα χόρτα με αντίβαρο την εντατικοποίηση των καλλιεργειών που τα καταστρέφει. Έχουμε δηλαδή κάποιες αντίρροπες δυνάμεις που επηρεάζουν την εξάπλωση των ποσοτήτων, καθώς το είδος δεν χάνεται ποτέ.

Υπάρχει σχέση μεταξύ των ιδιοτήτων των φυτών και της γεύσης τους;

Ναι, υπάρχει πράγματι κάποια σχέση, αλλά δεν έχει εξεταστεί παρά σε λίγες περιπτώσεις. Αυτό που έχει παρατηρηθεί, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι, προσπαθώντας να ρυθμίσουμε τη γεύση των χόρτων – μια και οι προτιμήσεις διαφέρουν – συνδυάζοντας πολλά και διαφορετικά χορταρικά, συνδυάζουμε και τα διαφορετικά συστατικά τους με αποτέλεσμα τη βελτίωση της θρεπτικής τους αξίας. Οι κυριότεροι συνδυασμοί στην Κρήτη γίνονται στα χορτοπιτάκια και στα γιαχνερά. Πρέπει να σας πω εδώ ότι τα άγρια χόρτα τα τρώμε με τρεις τρόπους. Νωπά (σκέτα όπως τα βρίσκουμε στο χωράφι ή σαλάτα), βραστά και γιαχνί. Τα νωπά χόρτα θέλουν προσοχή, γιατί σ' αυτά κρύβονται παράσιτα, οπότε πρέπει να βράζονται καλά, τουλάχιστον για 10 λεπτά. Άλλα χόρτα, όπως οι καυκαλήθρες, αν τα βράσεις, χάνουν το άρωμά τους, γι' αυτό είναι προτιμότερο να τα τρώμε νωπά. Μάλιστα υπάρχει και η σχετική μαντινάδα: «καυκαλήθρα μυρισμένη στο τοϊκάλι βρωμισμένη».

Τα χορτοπιτάκια πάλι είναι ένα έδεσμα που απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή στο συνδυασμό των υλικών, ώστε να αρέσει σε όλους και σ' αυτό οι Ελληνίδες είναι κορυφαίες. Είδη που δεν μπορούν να λείψουν από την παρασκευή τους είναι το μάραθο, οι αρχατζίκι, τα άγρια καρότα και οι καυκαλήθρες, που είναι μυρωδάτες. Στη Β. Ελλάδα βάζουν και τσουκνίδες, που δεν τις συνηθίζουν στην Κρήτη, αλλά είναι εύγευστες.

Πώς επηρέασε η ανάγκη και το ένστικτό μας την εξέλιξη της παραδοσιακής μαγειρικής;

Κάποια πράγματα που τα κάναμε από ένστικτο, τώρα αποδεικνύεται από τις έρευνες ότι ήταν στη σωστή κατεύθυν-

ση, όσον αφορά την καλή διατροφή. Για παράδειγμα, εκτός από τα άγρια χόρτα, η νοικοκυρά παλιά έκανε συνδυασμούς και με τα όσπρια, αναμειγνύοντάς τα με ρύζι. Έψηνε τη μια μέρα φασόλια και την άλλη τα έκανε φασουλόρυζο. Τι σήμαινε αυτό; Εκτός από οικονομία χρόνου και χρήματος, μια και τότε τίποτα δεν πετιόταν, βελτιωνόταν και η διατροφή της οικογένειας: τα όσπρια έχουν πολλές πρωτεΐνες, λευκώματα που αποτελούνται από 27 αμινοξέα, τα οποία καθορίζουν τη θρεπτική αξία της πρωτεΐνης. Λένε ότι οι ζωικές πρωτεΐνες έχουν περισσότερη αξία γιατί έχουν όλα σχεδόν τα αμινοξέα και απορροφώνται πιο εύκολα. Συνδυάζοντας η νοικοκυρά τα φασόλια με το ρύζι, συμπλήρωνε τα αμινοξέα που έλειπαν από τα όσπρια και δημιουργούσε, χωρίς να το ξέρει, μια πλήρη τροφή.

Νομίζω επίσης ότι αυτοί που έχουν δοκιμάσει τα διάφορα χόρτα και έχουν δει την αξία τους, τα ψάχνουν. Το κακό είναι ότι, με το που φύγαμε από την ύπαιθρο, ξεχάσαμε τα χόρτα, δεν τα αναγνωρίζουμε. Ακόμα και οι χορταρούδες θα μαζέψουν ό,τι βρίσκουν πιο εύκολα, π.χ. από την άκρη του δρόμου, όπου ίσως υπάρχει μολύβδος, βαριά μέταλλα, όλα πολύ επιβλαβή για την υγεία. Καλό είναι, λοιπόν, τα χόρτα να τα μαζεύουμε μόνοι μας. Και είναι και καλή ασχολία γιατί αγγίζοντας τη γη, αποφορτιζόμαστε από τον στατικό ηλεκτρισμό που έχουμε κι έτσι ηρεμούμε.

Ποια φυτά χρησιμοποιούνται από την αρχαιότητα; Διασώζονται σήμερα αρχαίοι τρόποι χρήσης ή επεξεργασίας; Με βάση τα παραπάνω, ποιες γεύσεις θεωρείτε ιδιαίτερες;

Από έρευνα που έχω πραγματοποιήσει έχω διαπιστώσει ότι στην αρχαιότητα εκτιμούσαν πολύ τις γεύσεις των φυτών και ιδιαίτερα των αρωματικών.² Έτρωγαν μάραθα, καυκαλήθρες, σταφυλινάκους, το χυλό από στάρι, τον λεγόμενο και κυκώνα – ακόμη και σήμερα, αν η γυναίκα ψήσει κόλλυβα δεν πετάει το ζουμί –, σταφίδες, κρεμμύδια, σκόρδα, ξερά σύκα, καρύδια, ρίγανη, βελανίδια, που τα έψηναν για να φύγει η πικράδα, και λάδι. Επίσης χρησιμοποιούσαν άνηθο, σέλινο, φακές, μπιζέλια, κουκιά, λιναρόσπορο – για καρύκευμα, ενώ σήμερα αποδείχτηκε ότι είναι πολύ θρεπτικός

γιατί έχει Ω3-, αγκινάρες, σουσάμι που χρησιμοποιούσαν σε παστέλια, τσουκνίδες, αγγούρια, πεπόνια, πράσα, ρόδια με καταγωγή από την Περσία και μίλα, ενώ αμφισβητούνται τα πορτοκάλια. Λένε ότι τα πορτοκάλια ήταν τα μίλα των Εσπερίδων. Κατά την άποψή μου, όμως, τα πορτοκάλια πρέπει να ήρθαν στην Ελλάδα μετά τον Μ. Αλέξανδρο, αφού εκείνος έφτασε μέχρι τον Ινδό ποταμό. Στις Ινδίες υπήρχαν, ενώ πατρίδα τους είναι η Νότια Κίνα, χωρίς όμως να αποδεικνύεται καθαρά από τα κείμενα, ενώ αναφέρονται μούρα και κύμινο.

Όλα τα παραπάνω φυτά ξεχωρίζουν για τη γεύση τους, όπως επίσης και τα πικράσταχα, τα βατόμουρα και οι βολβοί της ξυνήθρας – αυτά, όταν ήμουν παιδί, τα καβουρδίζαμε και ήταν σαν φιστίκια Αιγίνης, σήμερα ελάχιστοι τα ξέρουν. Οι παπούλες επίσης έχουν μια γεύση που ξεχωρίζει. Μπορεί κανείς να κάνει απίθανους συνδυασμούς με τα διάφορα χορταρικά. Μια σαλάτα με κορφές από κουκιά – που όταν φυτρώσουν τα κορφολογούμε για να κάνουν διακλαδώσεις –, παπούλες και κρεμμυδάκι είναι καταπληκτική. Σήμερα ποιος ξέρει αυτό το μείγμα; Άλλη ιδιαίτερη γεύση είναι του δίκταμου, της φασκομυλιάς και της αντοναΐδας. Αν τοιμήσεις τη φασκομυλιά ένα έντομο, δημιουργείται ένας καλοήθης όγκος, το φασκόμυλο. Αυτό, αν και δεν είναι καρπός, στην Κρήτη συλλεγόταν και πωλούνταν. Μάλιστα το αναφέρει και ο Τουρνεφόρ,³ σημειώνοντας ότι ήταν το μόνο φρούτο που βρήκε στην αγορά του Ηρακλείου. Ιδιαίτερη γεύση έχουν και οι βολβοί που τους βάζουμε στο ξίδι. Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι ήταν ευγενές φυτό με αφροδισιακά συστατικά.

Στα ταξίδια μου σε όλη την Ελλάδα, σημείωσα γεύσεις που είναι κρίμα να χαθούν. Έξω από τη Σπάρτη είδα ένα πράσινο φασόλι που το λένε μούγγο. Οι ντόπιοι διατείνονται ότι το έφερε ο Μ.

2 Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αλέξανδρος Γιώτης, *Ιστορία Μαγειρικής και Διατροφής*, Le Monde, Αθήνα 2000, σ. 78-79.

3 Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Αμστερνταμ 1717, σ. 6-36.

06

Αλέξανδρος από την Περσία. Στην Ελλάδα, όμως, την περίοδο εκείνη δεν είχαμε φασόλια, αφού αυτά ήρθαν εδώ μετά τις ανακαλύψεις. Ξέρουμε, ωστόσο, ότι αρκετά είδη φασολιών φύτευαν στην Κίνα και φαίνεται ότι το φασολάκι της Σπάρτης είχε καταγωγή από την Κίνα. Πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ο Αλέξανδρος, πριν φύγει για την εκστρατεία του, με παρότρυνση του δασκάλου του, του Αριστοτέλη, προέβλεψε για τη μελέτη άγνωστων φυτικών ειδών που θα συναντούσε. Πήρε, λοιπόν, ορισμένα είδη από εδώ και τα μετέδωσε στους λαούς που κατέκτησε, ενώ άλλα μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα από τις χώρες στις οποίες εξεστράτευσε. Έτσι ο Αριστοτέλης δημιούργησε τον πρώτο βοτανικό κήπο στην Ελλάδα, στον Ιλισό ποταμό,⁴ εκεί που είναι τώρα η γέφυρα του Αιγάλεω, με 600 είδη. Ένα από τα φυτά που έφερε από την Περσία ο στρατός του Αλέξανδρου ήταν το σίλφιο, ένα καρύκευμα που χρησιμοποιούνταν σε όλα σχεδόν τα φαγητά και που μοιάζει με άρτικα (ferula).

Ξεχωριστή γεύση έχουν τα ξερά φασόλια της Νάξου, τα φασόλια ασπροκόλια, η σαλάτα με παπούδες, η μπροκολίνα –μπρόκολο Ζακύνθου, που ήρθε ίσως από τους Ιταλούς–, τα ρεβίθια Λασιθίου

που είναι κατάλληλα για τον λεγόμενο κουνενό –στάρι με εφτάζυμο ψωμί–, το νεροκρέμμυδο των Ιονίων και η ντομάτα Κρήτης, η ψωμοντομάτα ή παλιά ντομάτα, το πεπόνι της Πάρου, με πλούσια γεύση και έντονο άρωμα... Το πεπόνι και το αγγούρι ήρθαν από την Αίγυπτο και δεν ξέρουμε πότε άρχισαν να καλλιεργούνται στην Ελλάδα. Βρήκα σύκα στη Μυτιλήνη που τα έφερναν από τη Μ. Ασία. Στη Σάμο επίσης έχουν ένα σιτάρι, τον «καμπούρη», που είναι πολύ νόστιμο και αντικαθιστά το ρύζι. Στη Λήμνο έχουμε τα άσπρα φασόλια.

Η γεύση που θυμάμαι καλά είναι αυτή του χαρουπιού. Εμείς παλιά το βάζαμε στα κάρβουνα, το ζεσταίναμε και ήταν σαν σοκολάτα. Επίσης είχαμε τη χαρουμπία στο Ηράκλειο... Τη βάζανε με πάγο. Ήτανε κάποιος στο Ηράκλειο και τη διαλαλούσε «πάρτε από μένα που ήρθα από τα ξένα», τέτοια τραγουδάκια έλεγε... Επίσης είχαμε και το σαλέπι. Σαλεπιτζήδες υπάρχουν ακόμη στην Ομόνοια, τώρα όμως δεν είναι όπως παλιά· βάζουν μέσα ό,τι βρουν. Στους γάμους πίνανε σουμάδα, που γίνεται με αμύγδαλα. Στα χωριά της Νεάπολης, που ήταν αμυγδαλοχώρα, η σουμάδα ήταν το κύριο προϊόν. Θυμάμαι ακόμα και την κανελάδα, ρόφημα από κανέλα.

Υπάρχει περίπτωση ένα νέο προϊόν να αντικατέστησε ένα άλλο με παρόμοιο ρόλο στη γεύση;

Το σιτάρι χρησιμοποιείται στην παραδοσιακή κουζίνα της Σάμου στη θέση του ρυζιού. Στην Κρήτη το πλιγούρι το χρησιμοποιούσαν στους ντολμάδες, όπου σήμερα συνθίζεται το ρύζι. Το ρύζι καλλιεργείται εύκολα στην Ασία όπου υπάρχει πολύ νερό, ενώ στην Ελλάδα ίσως έγινε δημοφιλές λόγω εξωτισμού – ήταν κάτι το διαφορετικό. Ωστόσο, είμαστε αυτάρκεις από ρύζι γιατί καλλιεργείται π.χ. στη Μακεδονία κ.α. Στην αρχαιότητα, στη θέση των σημερινών δημοφιλών ξενόφερτων συνοδευτικών του κυρίως γεύματός μας (πατάτες, ρύζι, ντομάτα), χρησιμοποιούνταν το σιτάρι και το κριθάρι. Στην Κρήτη το σιτάρι συνεχίζει να παίζει ρόλο ως συνοδευτικό με τον ξινόχοντρο, που φτιάχνουμε με σιτάρι και απαντά μόνο εδώ.

Αναφέρατε προηγουμένως την «παλιά ντομάτα». Τι διαφορά έχει το «παλιό» από το «καινούριο» στα προϊόντα, αφού είπαμε ότι τα προϊόντα της γης ελάχιστα αλλάζουν;

Η «παλιά ντομάτα» έχει πάρα πολύ ωραία γεύση αλλά δεν έχει εμπορικότητα· είναι

- 06 Πομπή ανδρών που κρατούν
θεριστικά εργαλεία. Λεπτομέρεια
ανάγλυφης παράστασης σε ωοειδές
αγγείο από στεατίτη, γνωστό ως
«Αγγείο των Θεριστών». Ανακτορικό
συγκρότημα Αγίας Τριάδας Κρήτης,
ΥΜ Ι περίοδος (1600-1425 π.Χ.).
- 07 Κυνηγός επιστρέφει με τη –βρώσιμη–
λεία του. Μελανόμορφη παράσταση
στο εσωτερικό αττικής κύλικας έργου
του Τλήσωνα, γιου του περίφημου
αγγειογράφου Νεάρχου. Vulci,
Ετρουρία, Ιταλία, 3ο τέταρτο 6ου αι.
π.Χ. Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο,
Ηνωμένο Βασίλειο.

07

σκελιδωτή, δεν έχει ωραίο σχήμα και δεν
αντέχει στη μεταφορά. Οπότε τίθεται το
ερώτημα: γιατί να χαθεί ένας γόνος και να
μην τον μεταφέρουμε σε άλλο φρούτο;
Παλιότερα, αυτό ήταν δύσκολο, χρειαζό-
ταν χρόνια για να πάρεις μια ιδιότητα από
ένα φυτό και να τη μεταφέρεις σε άλλο.
Σήμερα, με τα «καινούρια», μεταλλα-
γμένα φυτά, μπορείς να μεταφέρεις τις
ιδιότητες από μια μη εμπορική ποικιλία
σε μια άλλη, πιο εμπορική, και τελικά να
μη χαθούν, με όλα τα καλά και τα κακά
που συνεπάγεται αυτό.

**Έχουμε στοιχεία που καταγράφουν
αλλαγές στην επεξεργασία των φυ-
τών κατά τη διάρκεια των αιώνων;
Επιδιώκονται μήπως αλλαγές στη
γεύση με την επεξεργασία αυτή;**

Ένας από τους παράγοντες που θα επι-
ρρέαζαν την αρχαία γεύση είναι ο τρόπος
διατήρησης των τροφίμων. Μια συνήθεια
που υπάρχει μέχρι σήμερα είναι η διατή-
ρηση των τροφίμων εκτός εποχής με το
ξέραμα, αλλά και με το «κάπνισμα», την
τοποθέτηση σε άλμη, σε μέλι και σε πάγο
των βουνών. Στην αρχαία Ελλάδα συνή-
θως ξέραιναν τα διάφορα προϊόντα στον
ήλιο – στα εδέσματα της εποχής αναφέ-
ρονται παστέλια από σύκα και παστέλια

από σουσάμι. Αυτή η μέθοδος ακολου-
θείται για ορισμένα τρόφιμα ακόμη και
σήμερα. Στην Κρήτη, και παντού πλέον,
φτιάχνουν λιαστές ντομάτες, ενώ ειδικά
στο Λασιθί συναντάμε τα λιόπαστα φα-
σόλια – υπάρχει μάλιστα μια ποικιλία,
τα γαζανά, που είναι ιδανικά γι' αυτή τη
δουλειά. Οι Βλάχοι, οι οποίοι μετακινού-
νται συνεχώς, ξεραίνουν τα χόρτα. Στα
Ζαγοροχώρια είδα ότι ακόμα ξεραίνουν
τα χόρτα τους, επειδή είναι μπόλικά το
χειμώνα, και τα έχουν σε τσουβάλια.
Πού να κουβαλούν με τις μετακινήσεις
το ψυγείο! Όταν θέλουν να τα χρησιμο-
ποιήσουν, μουλιάζουν τα χόρτα αποβρα-
δīs σε νερό και το πρωί είναι έτοιμα. Το
έκανα κι εγώ αυτό, και δεν είχαν κανένα
πρόβλημα. Τώρα είναι σημαντικό που
έχουμε τον καταψύκτη, γιατί διατηρού-
νται οι βιταμίνες, αν και πολλές βιταμί-
νες καταστρέφονται με το βράσιμο. Το
κυριότερο συστατικό των χόρτων είναι η
κυτταρίνη που διευκολύνει τη χώνευση
αλλά και τα μεταλλικά στοιχεία. Παλιά
επίσης διατηρούσαν τα προϊόντα είτε
καπνιστά – μια παλιά μέθοδος για όλους
τους λαούς – ή μέσα σε λάδι ή σε μέλι.
Τον Μ. Αλέξανδρο μάλιστα λένε ότι τον
φέρανε από την Περσία και τον θάψανε
στην Αίγυπτο μέσα σε μια λάρνακα που

ήταν γεμάτη μέλι, για να μη βρωμίσει
το σώμα του, να αποφύγουν δηλαδή τη
ζύμωση.⁴ Παλιά καπνίζαμε και τα λουκά-
νικα. Το ξίδι ήταν και είναι ένα πολύ καλό
μέσο διατήρησης του κρέατος. Το χιόνι
επίσης ήταν από παλιά ένα σημαντικό
μέσο διατήρησης. Υπάρχει παράδοση
όπου ο αγάς της Μεσαράς θα έδινε τους
κατοίκους μιας περιοχής αν δεν
του φέρνανε χιόνι από τον Ψηλορείτη. Το
χιόνι, λοιπόν, όσοι ήταν κοντά σε βουνά
το έπαιρναν και το χρησιμοποιούσαν σαν
πάγο για τη συντήρηση των τροφίμων.
Και σήμερα ακόμη στη Μεσαρά πίνουν
την κανελάδα με χιόνι. Στις Μοίρες, μπο-
ρεί κανείς να τη βρει το χειμώνα ζεστή
και το καλοκαίρι παγωμένη με χιόνι από
τον Ψηλορείτη.

4 L. Darmstaedter, *Handbuch zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik*, Springer, Βερολίνο 1908, σ. 15-18· E.L. Greene, *Landmarks of Botanical History*, επιμ. F. N. Egerton, Stanford University Press, Stanford 1983, σ. 203· D.C. Lindberg, *The Beginnings of Western Science*. University of Chicago Press, Σικάγο 2007, σ. 60-76.

5 Statius, *Silvae* iii. 2.117

Κοινό όνομα φυτού	Λατινικό όνομα	Χρησιμοποιούμενο μέρος του φυτού
* Άνηθο	Anethum graveolans	Όλο το φυτό
Αντωνάιδα	Origanum microphyllum	Βλαστοί-άνθη
Αρχατζίκιοι	Scandix pecten-veneris	Όλο το φυτό πριν από την άνθιση
** Ασκόλιμφοι	Scolymus hispanicus	Ρίζα και Ροζέτα
Δ Βελανιδιά	Quercus pubescens	Καρποί
Γαλατσίδες	Reichardia picroides	Όλο το φυτό πριν από την άνθιση
Γλυκόφρουβα	Crepis commutata	Ροζέτα και βλαστοί
** Δίκταμο	Origanum dictamnus	Βλαστοί-άνθη
Καυκαλήθρες	Tordylium apulum	Όλο το φυτό πριν από την άνθιση
* Κουκιά	Vicia faba	Καρπός-σπέρματα και κορυφές
* Κυδώνι	Cydonia oblonga	Καρπός
Β Λεπτοκάρυδο	Bunium ferulaceum	Βολβός
* Λιναρόσπορος	Linum usitatissimum	Σπέρματα
Μαντιλίδες	Crysanthemum coronarium	Βλαστοί
** Μάραθο	Foeniculum vulgare	Όλο το φυτό πριν από την άνθιση
Μολόχα	Malva silvestris	Κορυφές
* Μούγγο	Phaseolus mugo	Σπέρματα
* Μπιζέλια	Pisum sativum	Σπέρματα
* Νεροκρέμμυδο	Allium cepa	Βολβός
Ξυνίδα/Ξυνήθρα	Oxalis pes-caprae	Βολβός
* Παπούλες	Lathyrus ochrus	Κορυφές, σπέρματα
* Πράσο	Allium porum	Όλο το φυτό πριν την άνθιση
Ρίγανη	Origanum vulgare & O. onites	Βλαστοί-άνθη
* Σέλινό	Apium graveolens	Φύλλα
Σίλφιο	Ferula Assa foetida	Βλαστός
Σταμναγκάθι	Cichorium spinosum	Βλαστός
Σταφυληνάκιο Άγρια καρότα	Daucus carota	Όλο το φυτό πριν από την άνθιση
Τσουκνίδα	Urtica urens & pirulifera	Όλο το φυτό πριν από την άνθιση
Κενταύρια (Centaurea):	Centaurea idaeum	Ροζέτα

Υπόμνημα

* Καλλιεργούμενο,

** Καλλιεργούμενο και άγριο (κυρίως όμως άγριο)

Δ : Δέντρο

Β : Βολβώδης πόα

Όλα τα υπόλοιπα είναι άγρια είδη

Τονισμένα (**Bold**) : ημιελλώδη φυτά ,

Όλα τα υπόλοιπα είναι ποώδη φυτά, τα δε καλλιεργούμενα είναι γνωστά.

1. Η ρίγανη και ο δίκταμος απαντούν σε βραχώδη μέρη-γκρεμνά

2. Το σταμναγκάθι συναντάται σε οροπέδια και εδάφη κοντά σε παραλίες

3. Τα υπόλοιπα βρίσκονται σε άκρες μονοπατιών, σε χωράφια και ελαιώνες.

Το λάδι ήταν σημαντικό μέσο διατήρησης γιατί δεν μπορεί να περάσει μέσα από αυτό μικρόβιο ή αέρας. Εκεί έβαζαν να ζυμωθούν και τα τυριά, τα λεγόμενα λαδοτύρια.

Όπως αναφέρει και ο Διοσκουρίδης, για να διατηρήσουμε πολλά βρώσιμα φυτά πρέπει να τα βάλουμε μέσα σε άλμη. Για το άγριο σέλινό, για παράδειγμα, λέει ότι μπορεί να μείνει για πολύ καιρό στην άλμη και έτσι είναι δυνατόν να διατηρηθεί και εκτός εποχής.

Έτσι, λοιπόν, σε κάθε εποχή ο άνθρωπος προσπαθούσε με ποικίλα μέσα να διατηρήσει τρόφιμα. Σήμερα βέβαια υπάρχει η κονσερβοποίηση και ο καταψύκτης, αλλά μέχρι πρόσφατα, στη δεκαετία του 1950, για πολλά πράγματα τίποτα δεν είχε αλλάξει. Θυμάμαι τη μητέρα μου που βελόνιαζε τα αμπελόφυλλα και τα κρεμούσε γιατί αν τα άφηνε κάτω θα τσαλακώνονταν, τα είχε στην αποθήκη, τα έβαζε πάλι στο νερό, παίρνανε το σχήμα τους και τα έψηνε.

Πρέπει να πούμε εδώ ότι η άλμη και

το ξέραμα ήταν και μέσα αλλαγής της γεύσης, μέσα ξεπικρίσματος, τα οποία χρησιμοποιούμε και τώρα. Επίσης άλλαζαν τις γεύσεις με το βράσιμο. Ένα πολύ πικρό χόρτο το έβραζαν δυο τρεις φορές, αλλάζανε το νερό και το γλύκαιναν.

Θα μας μιλήσετε λίγο για τη δραστηριότητα του Εργαστηρίου Συστηματικής Βοτανικής του ΤΕΙ Κρήτης σε σχέση με τη δημιουργία σπάνιων ενδημικών φυτικών ειδών καθώς και παλαιών ποικιλιών, λαχανικών, οσπρίων και σιτηρών;

Το Εργαστήριο στοχεύει στην εκπαίδευση των σπουδαστών στην ταξινόμηση και τη διαχείριση της ελληνικής χλωρίδας. Στο πλαίσιο της έρευνας που γίνεται μέσα από το εργαστήριο έχουμε συμμετάσχει σε 17 ερευνητικά προγράμματα, όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα Farvaldi,⁶ και έχουμε καταφέρει να ανακαλύψουμε και να περιγράψουμε πέντε άγνωστα μέχρι σήμερα είδη φυτών. Ας σημειωθεί ότι για τα μη βρώσιμα ενδημικά φυτά η έρευνα

6 Η έρευνα στο πλαίσιο του προγράμματος Farvaldi (<http://farvaldi.maich.gr/home>) περιλάμβανε επισκέψεις σε όλη την Ελλάδα με σκοπό τον εντοπισμό και την εκτίμηση (evaluation) της καλλιέργειας παλαιών και άγνωστων φυτικών ποικιλιών. Πραγματοποιήθηκαν 280 λήψεις δειγμάτων, ενώ μετά από τακτοποίηση έμειναν 225. Τα δείγματα αυτά περιλαμβάνουν ποικιλίες οσπρίων (λαθούρι, ρεβίθι, ρόβη, φασόλια), λαχανικών και σιτηρών. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι περιοχές όπου εντοπίστηκαν οι σπάνιες αυτές ποικιλίες ήταν απομακρυσμένες και η πρόσβαση σε γεωπονικά καταστήματα ήταν περιορισμένη ή μηδενική. Στις περιπτώσεις αυτές η καλλιέργεια εξυπηρετούσε οικογενειακές ανάγκες, ενώ το ενδιαφέρον των παραγωγών επικεντρωνόταν στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα των προϊόντων.

08 Μεσογειακός κήπος. Λεπτομέρεια
τοιχογραφίας από τη Villa ad Galinas
βόρεια της Ρώμης. 30-25 π.Χ. Ρώμη,
Museo Nazionale Romano.

09 Η κενταύρια ιδαία είναι ενδημικό φυτό της Κρήτης που φύεται σε παραθαλάσσιες περιοχές αλλά και στις ψηλότερες κορυφές των βουνών. Όσο ψηλότερα ανεβαίνουμε τόσο το φυτό μικραίνει σε μέγεθος. Το δείγμα της φωτογραφίας βρέθηκε σε ύψος 2.200 μ.

09

έχει μόνο επιστημονικό σκοπό. Ερευνώντας, λοιπόν, τα φυτά, και ειδικά τα κυριότερα χορταρικά της Κρήτης, εντοπίσαμε πολλά συστατικά που περιέχονται σ' αυτά καθώς και τις ιδιότητές τους. Τα λάπαθα, για παράδειγμα, έχουν διπλάσια κερκετίνη – μια πολυφαινολική ένωση – από το κρεμμύδι, και άρα διπλάσια θρεπτική αξία. Βρήκαμε ότι τα χόρτα έχουν σίδηρο, κάλλιο, μαγνήσιο... Με βάση τα παραπάνω, μια μερίδα από γιαχνερά ισοδυναμεί με μια μπριζόλα σε ό,τι αφορά το σίδηρο. Τίθεται, βέβαια, το ερώτημα κατά πόσον αυτά είναι αφομοιώσιμα ή όχι από τον οργανισμό, αφού λένε ότι οι ζωικές τροφές είναι πιο αφομοιώσιμες. Τελικά, απ' ό,τι λένε οι επιστήμονες, πρέπει να είναι κι αυτά αφομοιώσιμα, αρκεί να τρώμε παράλληλα φρούτα ή τροφές που έχουν βιταμίνη C. Επίσης ερευνήθηκαν διάφορα φυτά σε σχέση με διάφορες παθήσεις. Τι πρέπει να τρώει, για παράδειγμα, ένας διαβητικός; Για το διαβήτη συστήνονται τα ραδίκια, ενώ στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος στο οποίο συμμετείχα βρέθηκαν και άλλα 20 φυτά όπως το μάραθο, τις μαντιλίδες, τα αγριομαρούλια, τις γαλατσίδες, τους βολβούς, τους ασκολίμπρους. Κατά την έρευνα αυτή βρέθηκαν γύρω στα 150 διαφορετικά χόρτα και άγρια φρούτα (π.χ. βατόμουρα... σνακ τα λένε στο εξωτερικό) και ασχολήθηκαν πάνω από 30 δι-

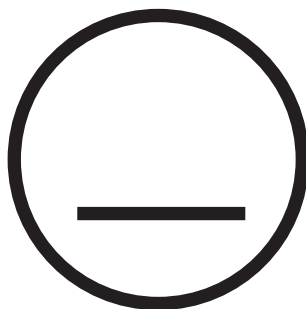
αφορετικοί επιστήμονες. Πρόκειται για μια συλλογική δουλειά, ώστε να δούμε πού βοηθάει το κάθε φυτό. Με τα χόρτα αυτά, όμως, μπορούμε να κάνουμε και ωραίους γευστικούς συνδυασμούς. Αν ξέρεις τι θέλεις, και ξέρεις τι έχουν, εδώ η επιστημονική εργασία συναντάει την εμπειρία.

Πηγές εικόνων

- 01, 03 Γ. Τζεδάκις / H. Martlew (επιμ.), *Μινωικών και Μυκηναίων Γεύσεις*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 12 Ιουλίου-27 Νοεμβρίου 1999, εκδ. Καπόν, Αθήνα 1999, σ. 148, 42 (εικ. 7) αντίστοιχα.
- 05 Α. Τσελίκας (κείμενα), *Ημερολόγιο 2010, Διοσκουρίδης, Περί Ύλης Ιατρικής*, εκδ. Μίλητος, Αθήνα 2009.
- 06 S. Marinatos / M. Hirmer, *Crete and Mycenae*, Thames & Hudson, Λονδίνο 1960, εικ. 104 α.
- 07 M. Robertson, *La Peinture Grecque*, Scira Publishers, Γενεύη 1959, σ. 66.
- 08 Σ. Λυδάκης, *Αρχαία ελληνική ζωγραφική και οι απηχήσεις της στους νεότερους χρόνους*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2002, εικ. 206.
- 09 http://www.west-crete.com/flowers/centaurea_idaea.htm.

Βιβλιογραφία

- BRETZEL H., *Botanische Forschungen des Alexanderzuges*, Verlag B.G. Teubner, Λειψία 1903.
- ΚΟΚΚΙΝΗ Σ., «Οι βοτανικές εξερευνησεις της εκστρατείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου: Μαρτυρίες από το έργο του Θεόφραστου», στο Α.Ι. Καραμάνος / Κ.Α. Θάνος (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Θεόφραστος 2000». Βιοποικιλότητα και φυσική κληρονομιά στο Αιγαίο*, σ. 81-88, 2005.
- ΚΥΠΡΙΩΤΑΚΗ Κ., *Η Κρήτη μέσα από την παράδοση - Κρητικά δημοτικά τραγούδια*, Εκπολιτιστικός Σύλλογος Αβδού, Ηράκλειο 2003.
- ΚΥΠΡΙΩΤΑΚΗΣ Ζ. / R. ARTELARI, «*Limonium cornarianum* (Plubaginaceae), A new species from Crete (Aegean Area, Greece)», *Phyton* 38/1 (1998), σ. 143-147.
- LOBODA A. / J. CISOWSKI / A. ZAREBSKI / A. JAZWA / D. RIVIERA NUNEZ / Z. KYPRIOTAKIS / M. HEINRICH / J. DULAK, «Effect of plant extracts on angiogenic activities of endothelial cells and keratinocytes», *Journal of Physiology and Pharmacology* 56 (2005), σ. 125-137.
- ZEGHICHI S. / S. KALLITHRAKA / A.P. SIMOPOULOS / Z. KYPRIOTAKIS, «Nutritional composition of selected wild plants in the diet of Crete», *World Review of Nutrition and Dietetics* 91 (2003), σ. 22-40.

ΘΕΜΑΤΑ

ΛΟΥΤΡΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΣΤΟΝ ΛΙΜΕΝΑ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ — Σωστική ανασκαφή

01

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ
Αρχαιολόγος, ΚΓ' ΕΠΚΑ και
Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου

ΙΩΑΝΝΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ
Αρχαιολόγος, Mphil στην
Προϊστορική Αρχαιολογία,
ΚΓ' ΕΠΚΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ
Δρ Αρχαιολόγος, Γερμανικό
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο

Κατά την ανασκαφική περίοδο 2002-2003, στο πλαίσιο ολοκλήρωσης του έργου «Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού» στην παραλιακή οδό Αγίας Παρασκευής του Λιμένα Χερσονήσου στην Κεντρική Κρήτη, αποκαλύφθηκε, σε σωστική ανασκαφή της ΚΓ' ΕΠΚΑ, τμήμα λουτρικού συγκροτήματος των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

01 Τοπογραφικό σχέδιο Λιμένα Χερσονήσου με μνημεία ρωμαϊκών - υστερορωμαϊκών χρόνων (επιμ. Α. Καστανάκης).

ΤΟ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΟ ΚΤΙΡΙΟ ΕΝΤΑΣΣΕΤΑΙ τοπογραφικά στην περιοχή «Πόλις» και βρίσκεται νοτιοανατολικά της βασιλικής Καστρίου, βορειοανατολικά του ρωμαϊκού πυραμιδόσχημου αναβρυτηρίου («Σαρακηνός»), βόρεια του ρωμαϊκού θεάτρου και ανατολικά του αρχαίου λιμένα (εικ. 1). Στο άρθρο εξετάζονται τα ανασκαφικά δεδομένα, η στρωματογραφία, οι αρχιτεκτονικές φάσεις, οι αλλαγές στον οικοδομικό ιστό και οι χρήσεις του (εικ. 2).

Ανασκαφικά δεδομένα και στρωματογραφία

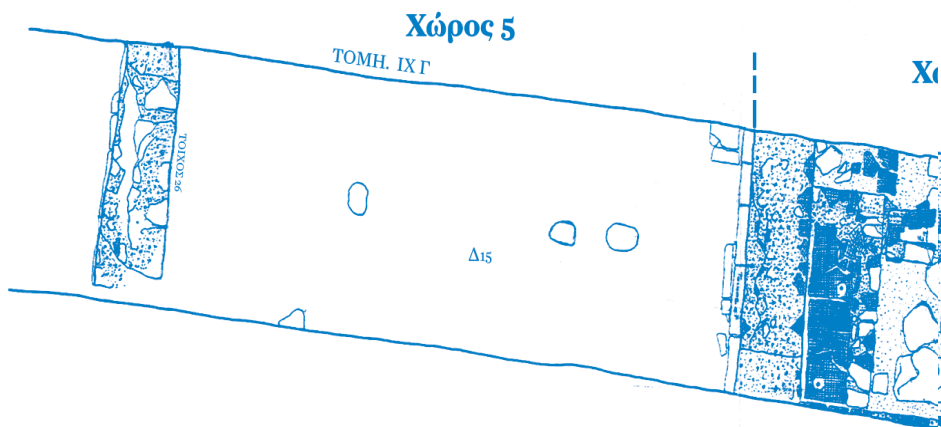
Παρά το μόλις 2 μ., λόγω των τεχνικών προδιαγραφών του έργου, πλάτος των ανασκαφικών τομών, τις προϋπάρχουσες υπόγειες εγκαταστάσεις δικτύου ηλεκτροδότησης υψηλής τάσης και αποχέτευσης και τη συνεχή συγκέντρωση πλημμυρικών υδάτων, η ανασκαφική διερεύνηση απέδωσε τα παρακάτω στρωματογραφικά δεδομένα: το κατώτερο στρώμα χώματος, ακριβώς πάνω από το δάπεδο του κτιρίου, πάχους 0,10 μ., ήταν αρκετά αναμοχλευμένο, υγρό και αμμώδες, με ελάχιστη κιτρινωπή άργιλο. Περιείχε λιγοστά όστρακα του 3ου/4ου αι. μ.Χ., αλλά αρκετά του ύστερου 6ου και του 7ου αι. μ.Χ. από αμφορείς τύπου «Benghazi LR Amphora» 2, 5/6 και 11,¹ βαθιά ερυθροβαφή πινάκια (κυρίως Phocaeen Red Slip),² μαγειρικά σκεύη και τροχήλατους λύχνους τύπου «fiaschetta»³ (εικ. 3). Το στρώμα αυτό καλυπτόταν από αμμώδη, έντονα αναμοχλευμένη επίχωση-στρώμα καταστροφής πάχους 0,80 μ., με πολλά θραύσματα από υλικά δομής (κεραμίδια, πλίνθους, ασβεστοκονίαμα, μάρμαρα και άμορφες μάζες μαργαϊκού ασβεστόλιθου) και πολύ μεγάλη ποσότητα οστράκων του 5ου-7ου και του 2ου-4ου αι. μ.Χ., κυρίως, από αμφορείς τοπικής παραγωγής.⁴

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρώτης φάσης

Στο κτίριο διακρίνονται δύο αρχιτεκτονικές φάσεις που ανάγονται, αντίστοιχα, στους αυτοκρατορικούς και στους ύστε-

ρους ρωμαϊκούς χρόνους. Στην πρώτη φάση χρονολογούνται η ανέγερση και η κύρια περίοδος λειτουργίας, ενώ στη δεύτερη μια σειρά μετασκευών που συνδέονται με τη διαφοροποίηση της χρήσης του. Σύμφωνα με την κάτοψη (εικ. 2) αποκαλύφθηκαν η νοτιοδυτική («Χώρος 1») και η βορειοανατολική («Χώρος 2») πλευρά δύο δωματίων για θερμά λουτρά, καθώς και τμήμα αίθριου ή αίθουσας κρύου λουτρού («Χώρος 5»). Οι παραπάνω χώροι, συνολικού μήκους 18,40 μ., εκτείνονται στον άξονα Βορρά-Νότου.

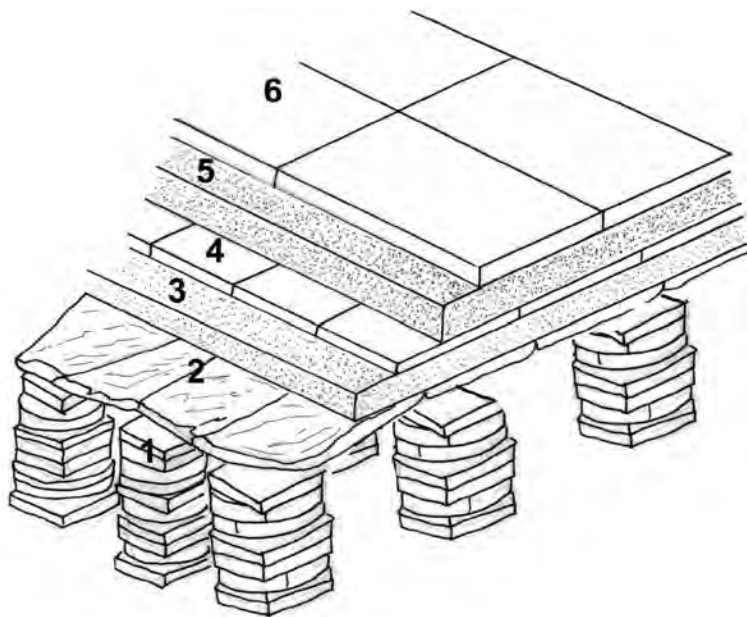
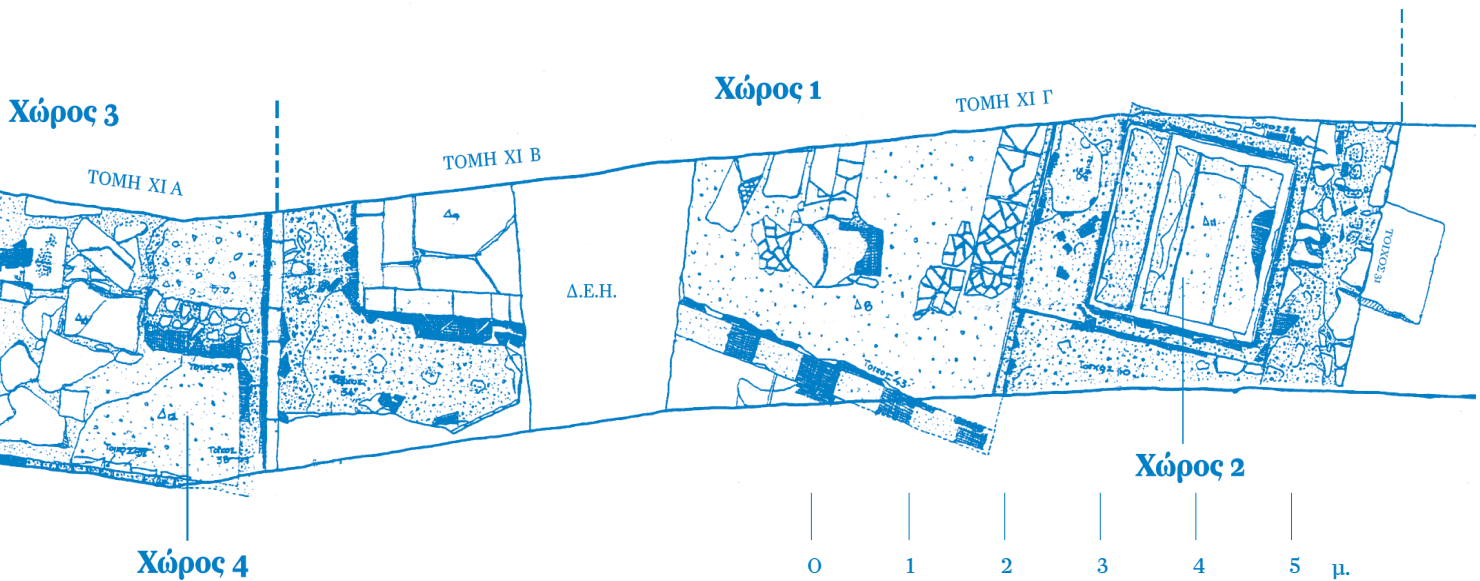
Ο «Χώρος 1» έχει μήκος 9 μ. και ορατό πλάτος 2 μ. Κάτω από το φθαρμένο μαρμάρينو δάπεδό του διατηρείται η υποκαυστη αίθουσα (εικ. 5). Ανάμεσα στις

0 1 2 3 4 5 εκ.

0 1 2 3 4 5 εκ.

- 02 Κάτοψη του λουτρικού συγκροτήματος επί της οδού Αγίας Παρασκευής (σχέδιο Α. Βαλούρδου).
- 03 Λύχνοι τύπου «fiaschetta» από το «Χώρο 3» (φωτ. Δ. Γρηγορόπουλος).
- 04 Σχεδιαστική αναπαράσταση του δαπέδου και της υποκαυστης αίθουσας του Χώρου 1. 1: πλίνθινοι στυλίσκοι, 2: πλάκες σχιστόλιθου, 3: «κεραμάλευρο», 4: πήλινες πλάκες, 5: «κεραμάλευρο», 6: μαρμάρινες πλάκες (σχέδιο Δ. Γρηγορόπουλος).

04

μαρμαρίνες πλάκες και τους στυλίσκους των υποκαύστων υπάρχουν πήλινες και σχιστολιθικές πλάκες με υδατοστεγές κονίαμα με κουρασάνι («κεραμάλευρο») ως συνδετικό υλικό (εικ. 4). Στη νότια γωνία σώζεται πλινθόκτιστος λουτήρας, διαστάσεων 2,10 x 2 μ. («Χώρος 2»), με πρόσβαση από τον βόρειο τοίχο, η οποία οδηγεί σε ψηλό στενεπήμεκες πλινθόκτιστο θρανίο. Οι επιφάνειες του συγκεκριμένου λουτήρα καλύπτονται με «κεραμάλευρο» και αποσπασματικά σωζόμενη ορθομαρμάρωση (εικ. 6). Στην έντονα κατεστραμμένη, από σύγχρονες εργασίες ύδρευσης και ηλεκτροδότησης, βορειοδυτική πλευρά του «Χώρου 1» ίσως υπήρχε κόγχη, ενώ στον νότιο και στον δυτικό τοίχο του πα-

ρατηρήθηκαν από μία, αντίστοιχα, είσοδοι με φράγμα από μικρούς αργούς λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα.

Ο «Χώρος 3» έχει μήκος 4 μ. και ορατό πλάτος 2 μ. Κάτω από το δάπεδό του διαπιστώνεται η συνέχεια της υπόκαυστης αίθουσας. Στο εμφανές τμήμα της μεσοτοιχίας με το «Χώρο 1» δεν εντοπίστηκε είσοδος. Στη νοτιοδυτική γωνία σώζεται, στο ύψος της θεμελίωσής του, ένας λουτήρας («Χώρος 4»), ενώ στην αντίστοιχη νοτιοανατολική τμήμα από το αρχικό δάπεδο. Επεμβάσεις της δεύτερης φάσης δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της αρχικής κάτοψης του βόρειου τμήματος του «Χώρου 3», βόρεια του οποίου αποκαλύφθηκε φθαρ-

Σημειώσεις

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο της ΚΓ 'ΕΠΚΑ δρ. Καλλιόπη Γκαλανάκη για την παραχώρηση του δικαιώματος μελέτης και δημοσίευσης του λουτρικού συγκροτήματος της οδού Αγίας Παρασκευής. Επίσης, στην καθηγήτρια Jennifer Price για τις πολύτιμες πληροφορίες της και στους συναδέλφους Α. Καστανάκη και Μ. Σπυριδάκη για την εκπόνηση του τοπογραφικού σχεδίου. Ευχαριστούμε, επίσης, τους τεχνίτες της ανασκαφής Ελ. Καβουσανάκη, Εμμ. Αυγουλά και Α. Ρεθεμιωτάκη για τη συνεργασία τους.

- 1 J. Riley, *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice) Volume II. The Coarse Pottery*, Tripoli 1979, εικ. 91: αρ. 348-9, εικ. 92: αρ. 357-8 και εικ. 93: αρ. 368.
- 2 J. Hayes, *Late Roman Pottery*, Ρώμη 1972, Τύπος 10Α, 343 κ.ε. και εικ. 71.
- 3 A. Martin, «Lucerne del Tipo a Fiaschetta», στο A. Di Vita / A. Martin (επιμ.), *Gortina II. Pretorio il Materiale degli Scavi Colini 1970-1977, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente VII*, σ. 281-290 [18-27], εικ. 60-120. C. Vogt, «The Early Byzantine Pottery», στο Π.Γ. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, Τομέας Ι, Ρέθυμνο 2000*, σ. 193, εικ. 46: αρ. 3-11.
- 4 A. Marangou-Lerat, *Le Vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque Impérial*, Παρίσι 1995, σ. 44 και 74 («atelier de Chersonissos-Est (AT4)»), εικ. 48-49.

05

- 05 Λουτρικό συγκρότημα οδού Αγίας Παρασκευής. Το μαρμάρινο δάπεδο του «Χώρου 1».
- 06 Ο Λουτήρας του Χώρου 2 από δυτικά.
- 07 Το βόρειο τμήμα του Χώρου 3. Αριστερά διακρίνονται δύο λύχνοι τύπου «fiaschetta».

μένο μαρμάρινο δάπεδο μήκους 5,40 μ. και ορατού πλάτους 2 μ. («Χώρος 5»). Ο «Χώρος 5» ίσως, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελούσε τμήμα αιθρίου ή αίθουσας κρύου λουτρού, αφού σ' αυτόν δεν υπάρχουν υπόκαυστα.

Οι αρχιτεκτονικές μετασκευές της δεύτερης φάσης

Κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους το κτίριο υπέστη σημαντικές μετασκευές, ιδιαίτερα στο «Χώρο 3». Αναλυτικότερα, το αρχικό μαρμάρινο δάπεδο του τελευταίου αντικαταστάθηκε στο μεγαλύτερο, βόρειο τμήμα του από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Στη βορειοδυτική του γωνία κατασκευάστηκε, από μικρούς αργούς λίθους και θραύσματα πλίνθων, ένα χαμηλό ορθογώνιο θρανίο, όπου τοποθετήθηκαν δύο ανεστραμμένες «αγελαίες» κεραμίδες, οι οποίες ενισχύθηκαν με σειρά τριγωνικών πλίνθων (εικ. 7: «κατασκευή 1»). Σε επαφή, τέλος, με τη νοτιοανατολική γωνία του εδράνου χτίστηκε, από πλίνθους και κονίαμα, μία μικρή πεταλόσχημη κατασκευή ύψους

06

0,18 μ. και πλευράς 0,38 μ. (εικ. 7: «κατασκευή 2»).

Στη δεύτερη αυτή φάση καταστράφηκε, επίσης, το μαρμάρινο δάπεδο του «Χώρου 5», όπου ίσως φτιάχτηκε κάποια κατασκευή από ελαφρά, φθαρτά δομικά υλικά (ξύλο, καλάμια, ψάθα με αργιλοκοινίαμα κτλ.), όπως υποδεικνύουν οι τέσσερις ακανόνιστες οπές διαμέτρου 0,20 μ. που εντοπίστηκαν κατά τον καθαρισμό του υποστρώματος του αρχικού δαπέδου. Οι τρεις από τις οπές αυτές βρίσκονται στην ίδια ευθεία, ενώ η τέταρτη ελαφρώς δυτικότερα (εικ. 2).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο διακόπηκε η λειτουργία του κτιρίου ως λουτρού. Η κατάρρευση του λουτρίου και η ταυτόχρονη προσθήκη των κατασκευών 1 και 2 στο «Χώρο 3» οπωσδήποτε θα δυσχέραναν την κυκλοφορία και την εξυπηρέτηση των λουομένων.

Η επαναχρησιμοποίηση του λουτρού κατά την ύστερη αρχαιότητα

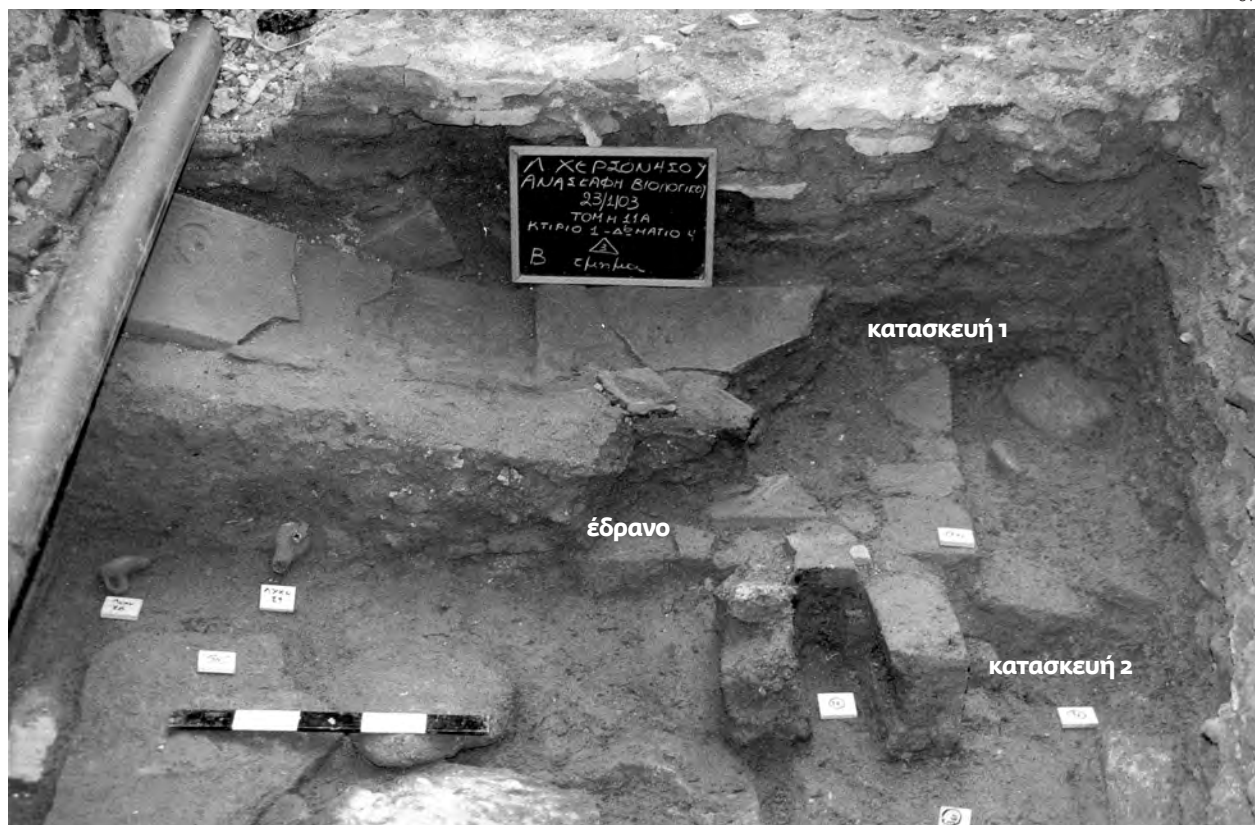
Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα κινητά

ευρήματα της δεύτερης φάσης, κυρίως από το «Χώρο 3», παρέχουν, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αρκετές ενδείξεις για τη λειτουργία του κτιρίου κατά την ύστερη αρχαιότητα. Το γεγονός ότι περιφερικά της πεταλόσχημης «κατασκευής 2» βρέθηκαν άφθονα όστρακα από μαγειρικά σκεύη, οστά ζώων και όστρεα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή ήταν μια εστία οικιακού χαρακτήρα. Ως υπολείμματα, εξάλλου, ενδεχομένως προσωρινής κατοικίας θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και οι ακανόνιστες οπές στο δάπεδο του «Χώρου 5», οι οποίες έχουν παράλληλα σε δευτερογενείς χρήσεις ρωμαϊκών κτιρίων της Βόρειας Αφρικής και της Μικράς Ασίας.

Προβληματική, ωστόσο, παραμένει η χρήση του θρανίου και της «κατασκευής 1». Είναι χαρακτηριστικό ότι στο θρανίο βρέθηκαν αρκετά τμήματα γυάλινων μυροδοχείων και ακέρατοι τροχήλατοι λύχνοι τύπου «fiaschetta» (εικ. 3, 7), ενώ μέσα στην «κατασκευή 1» και γύρω απ' αυτήν υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης και μεγάλη ποσότητα στάχτης. Ιδιαίτερα χρήσιμα για

την κατανόηση των υπό συζήτηση κατασκευών είναι τα κινητά ευρήματα που συλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή τους: πρόκειται για θραύσματα από υαλοπλινθώματα-«βώλους» γυαλιού, ελάσματα μολύβδου, λίθινα και σιδερένια εργαλεία καθώς και τμήμα από τη βάση ανοιχτού αγγείου με υπολείμματα υαλοτήγματος. Τα ευρήματα αυτά ίσως συνδέονται με μικρή οικιακή εργαστηριακή εγκατάσταση τήξης γυαλιού, οπότε το θρανίο με την «κατασκευή 1» θα μπορούσε να είναι ένας χώρος ανοιχτής και ελεγχόμενης πυράς, ενώ η πεταλόσχημη εστία θα εξυπηρετούσε τόσο τις οικιακές όσο και τις εργαστηριακές δραστηριότητες.⁵

Παρόμοιες πεταλόσχημες κατασκευές του 4ου-6ου αι. μ.Χ. έχουν βρεθεί στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης όπου έχουν ερμηνευτεί ως εργαστηριακοί κλίβανοι.⁶ Εγκαταστάσεις και κλίβανοι υαλοτηξίας πιθανότατα υαλοπινάκων υπάρχουν, επίσης, σε επαναχρησιμοποιημένα δημόσια ρωμαϊκά κτίσματα στην Ιορδανία.⁷ Παραδείγματα από πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας καθιστούν σαφές ότι η

γεινίαση οικιακών και εργαστηριακών δραστηριοτήτων σε πυρήνες παλαιότερων οικοδομημάτων ήταν μια ιδιαίτερα συνηθισμένη πρακτική κατά την ύστερη αρχαιότητα.⁸ Τα ανασκαφικά δεδομένα καθιστούν πιθανή τη μερική επαναχρησιμοποίηση του λουτρικού συγκροτήματος επί της οδού Αγίας Παρασκευής και για τους δύο αυτούς σκοπούς.

Η εργαστηριακή και οικιακή χρήση εγκαταλελειμμένων, συνήθως δημόσιων, κτιρίων εγγράφεται, όπως είναι γνωστό, στο μετασχηματισμό του αστικού τοπίου κατά την ύστερη αρχαιότητα. Στον ελλαδικό χώρο, ωστόσο, δεν γνωρίζουμε ακόμη επαρκώς το εύρος και τη συχνότητα του συγκεκριμένου φαινομένου, σε αντίθεση με άλλες περιοχές όπως είναι η Βόρεια Αφρική και η Μικρά Ασία.⁹ Από τις σχετικές, πάντως, έρευνες προκύπτει ότι οι εργαστηριακές δραστηριότητες σε πρώην αστικά οικοδομήματα ήταν οπωσδήποτε σκόπιμες. Όσον αφορά τα λουτρικά συγκροτήματα, κλιβανοί μεταγενέστεροι του αρχικού κτιριακού ιστού, εντοπίζονται συχνά σε χώρους που προσφέρονται για κάτι τέτοιο, όπως είναι τα υπόκαυστα και το «*praeefurnium*». Η επιλογή των λουτρών οπωσδήποτε δεν είναι τυχαία, αφού πρόκειται για κτίσματα με ανθεκτική στις υψηλές θερμοκρασίες τοιχοδομία, αλλά και με όλες τις απαραίτητες υποδομές παροχής, συλλογής και αποχέτευσης νερού που είναι απαραίτητες και στους εργαστηριακούς χώρους.¹⁰

Συζήτηση

Το λουτρικό συγκρότημα επί της οδού Αγίας Παρασκευής βρίσκεται στον πυρήνα της ρωμαϊκής Χερσονήσου, πολύ κοντά σε άλλους συντελεστές της τοπογραφίας της (θέατρο, αγορά, λιμάνι,

οδικά δίκτυα, άλλα λουτρικά συγκροτήματα κ.ά.). Μολονότι ο αποσπασματικός χαρακτήρας του κτιρίου δεν επιτρέπει την ανασύνθεση της αρχικής του κάτοψης, αυτό παρουσιάζει ομοιότητες στα υλικά, στον τρόπο δομής και στα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία με τα υπόλοιπα λουτρά της πόλης. Η χρήση και η λειτουργία των κτιρίων αυτών κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους συνδέονται με ένα ολοκληρωμένο σύστημα διαχείρισης των υδάτινων πόρων της ευρύτερης ενδοχώρας, ζωτικά τμήματα του οποίου αποτελούν το μνημειώδες υδραγωγείο και η μεγάλη τερματική δεξαμενή που βρίσκονται εκτός των ορίων του πολεοδομικού ιστού.¹¹ Η ύπαρξη ενός τέτοιου δικτύου και η πυκνότητα των λουτρών αυτή καθαυτή προκαλούν εντύπωση, ειδικότερα εάν λάβει κανείς υπόψη τη σχετικά περιορισμένη έκταση της ρωμαϊκής αυτής πόλης.

Οι λόγοι για τους οποίους διακόπηκε η λειτουργία του υπό εξέταση λουτρικού συγκροτήματος, αλλά και των υπολοίπων, παραμένουν για την ώρα άγνωστοι. Είναι, ωστόσο, πιθανό ότι συνδέονται με τις φθορές του δικτύου υδροδότησης στις οποίες, εξάλλου, οφείλεται η δυσλειτουργία των υδραγωγείων στις περισσότερες υστερορωμαϊκές πόλεις.¹² Από την άλλη πλευρά ένα τέτοιο κτίριο παρείχε, όπως αναφέρθηκε ήδη, τις απαραίτητες υποδομές τόσο για οικιστικούς όσο και για εργαστηριακούς σκοπούς γι' αυτό και, εν μέρει τουλάχιστον, επαναχρησιμοποιήθηκε. Ανασκαφικά δεδομένα όπως αυτά είναι κατά συνέπεια πολύτιμα για την κατανόηση του μετασχηματισμού του αστικού τοπίου της υστερορωμαϊκής Χερσονήσου, αλλά και των πόλεων της ύστερης αρχαιότητας γενικά.

- 5 Π. Τριανταφυλλίδης, *Ροδιακή Υαλουργία Ι*, Αθήνα 2000, όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία.
- 6 Α. Βαλαβανίδου, «Εργαστηριακές χρήσεις στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς Θεσσαλονίκης», στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης: Πρακτικά Διημερίδας – Εργασίες Ετών 1989 – 1999*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 119-130.
- 7 J. Price, προσωπική επικοινωνία.
- 8 T. Potter, *Towns in Late Antiquity. Iol Caesarea and its Context*, Sheffield 1995, σ. 36-8, 43: εικ. 21, 56.
- 9 J. Russel, «Anemourion», στο Α. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington D.C. 2002, σ. 221-228. Α. Leone, «Topographies of production in the cities of Late Antique North Africa», στο L. Lavan (επιμ.), *Theory and Practice in Late Antique Archeology*, Leiden/Boston MA 2003, σ. 257-285.
- 10 L.M. Stirling, «The East baths and their industrial reuse in Late Antiquity: 1992 Excavations», στο L.M. Stirling / D.J. Mattingly / N. Ben Lazreg (επιμ.), *Leptiminius (Lampta): The East Baths, Cemeteries, Kilns, Venus Mosaic and Other Studies*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 41, Portsmouth RI 2001, σ. 69. Leone, ό.π., σ. 271.
- 11 K. Galanaki / D. Grigoropoulos / A. Kastanakis / S. Mandalaki / Chr. Papadaki / I. Triantafyllidi, «The management of water resources in Chersonissos, Crete, during the Roman Period», στο *Ancient Water and Wastewater Technologies. Proceedings of the 1st IWA Specialty Conference, Iraklio, 2006*, σ. 265-270.
- 12 I. Nielsen, *Thermae et Balnea: the Architecture and Cultural History of Roman Baths*, Aarhus, 1993, σ. 116. Για την Κρήτη, η σεισμική δραστηριότητα κατά την ύστερη αρχαιότητα μαρτυρείται από ιστορικές πηγές και αποτελεί μια λογική αιτία προβλημάτων στην υδροδότηση, βλ. σχετικά, Ελ. Πλατάκης, «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιότατων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), σ. 463-526.

ΠΟΙΟΙ ΗΤΑΝ ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΡΕΜΠΕΝΙΣΤΕ;

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ ΠΑΠΑΖΩΗΣ
Ιστορικός ερευνητής

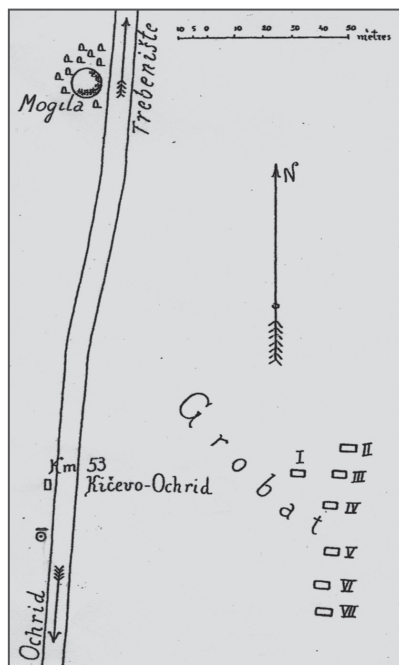
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ, ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΥΠΟ-
ταγή των Παιόνων στους Πέρσες το 513
π.Χ., ο Πέρσης στρατηγός Μεγάβαζος
απέστειλε από την περιοχή της Μυρκί-
νου στον κάτω ρου του Στρυμόνα ποτα-
μού, όπου βρισκόταν, στη Μακεδονία
επτά αξιωματούχους αγγελιαφόρους,
που ήταν οι επισημότεροι στο στράτευμα
μετά από αυτόν, «για να ζητήσουν από το
βασιλιά Αμύντα Α' γην και ύδωρ υπέρ
του Δαρείου».¹ Οι Πέρσες απεσταλμένοι
είχαν φέρει μαζί τους ακολουθία υπηρε-
τών και πολλές αποσκευές.

Ο Αμύντας Α' δέχτηκε στις Αιγές
(Βεργίνα) την περσική αντιπροσωπεία
και πιεζόμενος, κατά τον Ηρόδοτο, από
το γεγονός ότι οι Πέρσες είχαν υποτά-
ξει όλες τις θρακικές φυλές και πολλές
ελληνικές αποικίες και είχαν φτάσει
μέχρι τον Στρυμόνα, αναγκάστηκε να
ανταποκριθεί θετικά στο τελεσίγραφο,
όπως θα λέγαμε σήμερα, του Δαρείου.
Το αποτέλεσμα ήταν η Μακεδονία να
χάσει την ανεξαρτησία της από το 513
ως το 479 π.Χ. περίπου, διάστημα κατά
το οποίο βρέθηκε κάτω από την περσική
κυριαρχία με την παρουσία στο έδαφος
της διοικητικών αρχών και περσικού
στρατού.

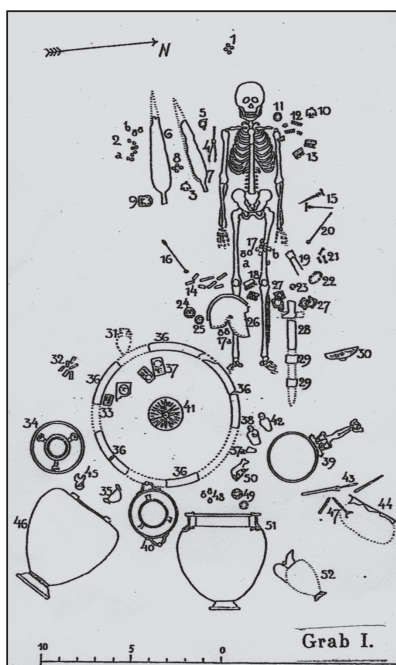
Στην περσική αντιπροσωπεία ο Αμύ-
ντας Α' προσέφερε πλούσια φιλοξενία,
παραθέτοντας μεγαλοπρεπές δείπνο και
ικανοποιώντας στη συνέχεια, με πολύ
μεγάλη δυσφορία, τα επιπλέον αιτήμα-

Πώς συνδέονται οι επτά Πέρσες
αξιωματούχοι που μετά το 513 π.Χ.
ζήτησαν από τον βασιλιά της
Μακεδονίας Αμύντα Α' γην και
ύδωρ υπέρ του Δαρείου με τους
αρχαίκους τάφους στο χωριό
Τρεμπένιστε της πΓΔΜ που ήρθαν
στο φως το 1918;

01 Χάρτης περιοχής Τρεμπένιστε.

02

03

04

- 02 Σκαρίφημα της νεκρόπολης Τρεμπένιστε, όπου σημειώνεται η θέση των επτά τάφων.
- 03 Κάτοψη του πρώτου τάφου, όπου σημειώνονται τα λείψανα του νεκρού και τα πλούσια κτερίσματα.
- 04 Χρυσό νεκρικό προσωπίό του 6ου αι. π.Χ. Βρέθηκε στην πόλη Νινευή της Περσίας (Βρετανικό Μουσείο).

τά τους που αναφέρονταν στη συμμετοχή στο δείπνο αυτό και των συζύγων των Μακεδόνων επισήμων.² Οι Πέρσες αξιωματούχοι, κατά τον Ηρόδοτο, καταχρώμενοι της φιλοξενίας, επέδειξαν προς τις Μακεδονίτισσες συζύγους και αδερφές των επισήμων που προσήλθαν στο δείπνο, εντελώς ανάρμοστη συμπεριφορά, με ανήθικες διαθέσεις, θρασύτατες προκλήσεις και άσεμνες χειρονομίες. Υπό την επίρεια μέθης και παρουσία του βασιλιά, του διαδόχου και άλλων αξιωματούχων επιχείρησαν να φιλήσουν τις γυναίκες και αδελφές τους και να θωπεύσουν τα στήθη τους.

Οι εκδηλώσεις αυτές θεωρήθηκαν άκρως προσβλητικές για τα αυστηρά ήθη και την αξιοπρέπεια των Μακεδόνων και προκάλεσαν την άμεση αντίδραση του νεαρού τότε διαδόχου Αλέξανδρου Α'. Ο Αλέξανδρος δεν μπόρεσε να συγκρατηθεί και εν αγνοία του πατέρα του, που δυσφορούσε και ο ίδιος με τα όσα έβλεπε, έθεσε σε εφαρμογή μυστικό σχέδιο με αποτέλεσμα να εξοντωθούν οι επτά Πέρσες αξιωματούχοι με τους ακολούθους και τους υπηρέτες τους³ και να εξαφανιστούν τα ίχνη τους μαζί με τις

αποσκευές τους. Τις επίμονες έρευνες για την ανεύρεση της ομάδας των Περσών αξιωματούχων ο Αλέξανδρος Α' κατόρθωσε να τις αναστείλει χάρη στην ευφύια του, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, δωροδοκώντας αδρά τον μεγιστάνα Βούβαρη που είχε οριστεί αρχηγός των αναζητούντων τους απωλεσθέντες Πέρσες και στον οποίο έδωσε σκοπίμως ως σύζυγο την αδελφή του Γυγαία.⁴ Με τις ενέργειές του αυτές συγκαλύφθηκε και αποσιωπήθηκε η εξαφάνιση των επτά Περσών απεσταλμένων.

Ο Αλέξανδρος Α', όπως αποδείχτηκε, ήταν ένας νέος άνδρας με υψηλό φρόνημα και εθνικές ευαισθησίες, που είχε πλήρη επίγνωση της ελληνικής καταγωγής του, την οποία διακήρυσσε με περηφάνια. Έλαβε μέρος στους Ολυμπιακούς Αγώνες και η νικηφόρα συμμετοχή του σε αυτούς αποτέλεσε γεγονός πανελλήνιας απήχησης. Ο Πίνδαρος μάλιστα αφιέρωσε σε αυτό τους γνωστούς θαυμάσιους εγκωμιαστικούς στίχους του. Αργότερα, ως βασιλιάς της Μακεδονίας, ο Αλέξανδρος προσέφερε σημαντικότερες εθνικές υπηρεσίες στα Τέμπη (480 π.Χ.) και στις Πλαταιές (479

π.Χ.) στους μαχόμενους κατά των Περσών συνέλληνες του νότου.⁵

Οι αρχαίοι τάφοι στο Τρεμπένιστε

Όπως αναφέρουν οι καθηγητές αρχαιολογίας Α. Κεραμόπουλος⁶ και Β. D. Filow,⁷ το 1918 τυχαία, κατά τη διάνοιξη δρόμου κοντά στο χωριό Τρεμπένιστε βόρεια της λίμνης Οχρίδας (πΓΔΜ), περιοχή η οποία, κατά τον Θουκυδίδη και τον Στράβωνα,⁸ υπαγόταν στην αρχαία Λυγκιστίδα και από την εποχή του Αλέξανδρου Α' αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας, εντοπίστηκαν το 1918 από τον βουλγαρικό στρατό επτά αρχαίοι τάφοι.

Στους τάφους αυτούς βρέθηκαν ισάριθμοι άκαφτοι σκελετοί ανδρών πολεμιστών, οι οποίοι εκτός από την πανοπλία τους έφεραν χρυσοποίκιλτα κοσμήματα. Τα κτερίσματα αυτά από χρυσό και άργυρο ήταν πολλά και περίτεχνα. Αποτελούνταν από δαχτυλίδια, βραχιόλια, περιδέραια, αλυσίδες, χρυσά νεκρικά προσωπίδια, χρυσά χειρόκτια, μικρά ομοιώματα αλόγων, επιστίθιες πλάκες και κράνη του λεγόμενου ιλλυρικού τύπου. Βρέθηκαν επίσης πολύχρωμα υάλι-

να αλάβαστρα, ειδώλια γυναικών, αγγεία διαφόρων τύπων, μεταξύ των οποίων και ορισμένα ελληνικής κατασκευής, καθώς και άλλα πολλά με χαρακτηριστικό στοιχείο τις πολλές ανάγλυφες ή εγχάρακτες μαργαρίτες (ρόδακες). Δεν αναφέρθηκε αν βρέθηκαν θώρακες και κνημίδες.

Μια εντύπωση για το χώρο όπου βρέθηκαν τα παραπάνω κτερίσματα μαζί με τους τάφους, μπορεί να σχηματίσει κανείς από το χάρτη της περιοχής του Τρεμπένιστε, το σκαρίφημα της νεκρόπολης Τρεμπένιστε και την κάτοψη του τάφου Ι (εικ. 1, 2, 3).

Σε μερικά από τα ευρήματα αυτά αποδόθηκε ιλλυρική, αιγυπτιακή, ελλανομικρασιατική (ιονική), ελλνομακεδονική, κορινθιακή ή και μυκηναϊκή ακόμη προέλευση. Ο Βούλγαρος αρχαιολόγος,

καθηγητής B. Filow, μεταξύ των πρώτων που ασχολήθηκαν με τους τάφους αυτούς, γράφει ότι: «δεν πρόκειται περί νεκροταφείου συνοικισμού τινός, αλλά περί μεμονωμένων τάφων οφειλόμενων σε έκτακτο γεγονός». Τα ευρήματα αυτά, που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σόφιας, χρονολογούνται από τον Filow στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ., ενώ οι τάφοι στο τέλος του ίδιου αιώνα.⁹

Στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία, που πραγματοποιήθηκε το 1999 στη Θεσσαλονίκη, ο Γιουγκοσλάβος καθηγητής αρχαιολογίας Rastko Vasic ανακοίνωσε, μεταξύ άλλων, ότι ύστερα από ανασκαφές που έγιναν το 1930-34 στον ίδιο χώρο, αποκαλύφθηκαν ακόμα έξι νέοι πριγκιπικοί –όπως τους ονομάζει– τάφοι, με νεκρούς και κτερίσματα

όμοια με τους προηγούμενους επτά, που πιθανολογείται ότι ανήκαν στους ακολούθους. Σε κάποια απόσταση από τους έξι βρέθηκαν άλλοι εννέα τάφοι με φτωχά κτερίσματα, τα οποία προφανώς θα ανήκαν στο υπηρετικό προσωπικό.¹⁰

Το 1953-54 και το 1972, κατά τη διάρκεια ανασκαφών στον ίδιο χώρο, αποκαλύφθηκαν και άλλοι τάφοι που δεν μπορούσαν όμως να συγκριθούν με τον πλούτο και τη μεγαλοπρέπεια των ευρημάτων των 13 πριγκιπικών τάφων. Τα νεότερα αυτά ευρήματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Βελιγραδίου.¹¹ Οι νεκροί των ταφών αυτών δεν είχαν υποστεί καύση. Βρέθηκαν μόνο ίχνη καμένων οστών.

Για τη συγκεκριμένη νεκρόπολη, ο καθηγητής Vasic σημειώνει ότι χάρη

05

06

05-06 Κράνη με διακοσμητική ταινία στο άνοιγμα του προσώπου. Βρέθηκαν στους αρχαίους τάφους του Τρεμπένιστε (ΠΓΔΜ). Και τα δύο έχουν ως πρότυπο όμοιο τύπο του κορινθιακού και πελοποννησιακού κράνους (Μουσείο Σόφιας).

07

08

07-08 Κράνη κορινθιακού και πελοποννησιακού τύπου του 7ου-5ου αι. π.Χ., όμοια με τα παραπάνω 5-6 (Μουσείο Ολυμπίας).

στον πλούτο, την ποικιλία και τη σύνθεση του υλικού προκαλεί ερωτήματα που παραμένουν μέχρι σήμερα αναπάντητα.

Ήταν Πέρσες οι νεκροί του Τρεμπένιστε;

Οι διαπιστώσεις και οι απόψεις των B. Filow και R. Vasic, σε συνδυασμό με τις σχετικές πληροφορίες του Ηροδότου και τα ταφικά κτίσματα και κτερίσματα μάς έχουν πείσει ότι οι νεκροί του Τρεμπένιστε, που σχετίζονται άμεσα με τα χρυσοποικίλτα ευρήματα των ταφών, είναι μάλλον βέβαιο ότι ήταν Πέρσες.

Για το αν ανήκαν ή όχι οι Πέρσες αυτοί στην ομάδα των επτά αξιωματούχων αγγελιαφόρων, στους οποίους αναφερθήκαμε, προκύπτουν τα εξής στοιχεία:

α) Μεταξύ των νεκρών στους τάφους αυτούς δεν βρέθηκαν παλλακίδες, που σε κάθε περίπτωση ακολουθούσαν τις περσικές εκστρατείες. Αυτό σημαίνει ότι οι νεκροί δεν είχαν φονευθεί σε κάποια εκστρατεία, αλλά το πιθανότερο ήταν να είχαν χάσει τη ζωή τους σε βραχύχρονη διπλωματική αποστολή, όπως ήταν αυτή που τους οδήγησε στη Βεργίνα, όπου πράγματι δεν αναφέρεται από τον Ηρόδοτο παρουσία παλλακίδων στο δείπνο που είχε παρατεθεί προς τιμήν τους από το βασιλιά Αμύντα.

β) Η χρονολόγηση των κτερισμάτων και των τάφων στο β' μισό ή στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. συμπίπτει με το χρόνο εξαφάνισης της ομάδας αυτής που συνέβη το 513 π.Χ.

γ) Ο τρόπος κατασκευής των τάφων σε βάθος 2 μ. και μακριά από κατοικημένη περιοχή αποτελεί μέτρο ασφαλείας για τον εντοπισμό τους και την αποφυγή ενδεχόμενων ενοχοποιητικών στοιχείων.

δ) Το γεγονός ότι δεν είχαν υποστεί καύση οι νεκροί σχετίζεται με τις περσικές ταφικές συνήθειες, σύμφωνα με τις οποίες, κατά τον Ηρόδοτο και τον Στράβωνα, οι νεκροί δεν καίγονταν αλλά θάβονταν τοποθετημένοι σε μέλι ή κερί.¹²

ε) Ο πλούτος του υλικού (κτερισμάτων) στους τάφους του Τρεμπένιστε δικαιολογείται από τις πληροφορίες του

Ηροδότου ότι «οι ίδιοι [σ.σ. επτά Πέρσες αξιωματούχοι] και η ακολουθία τους είχαν μαζί τους οχήματα, υπηρέτες και πολλές αποσκευές που εξαφανίστηκαν μαζί τους».

στ) Μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα ότι οι ολιγάριθμοι αυτοί αρχαϊκοί τάφοι με τους νεκρούς τους δεν μπορεί να είναι άσχετοι με την ολιγομελή επίσης ομάδα των Περσών αξιωματούχων, στην οποία αναφέρεται ο Ηρόδοτος.

Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν κατά πάσα πιθανότητα για πραγματική και

09 Χρυσό νεκρικό προσωπείο από το θησαυρό του Όξου 5ος-4ος αι. π.Χ. (Βρετανικό Μουσείο).

10 Χάλκινο κράνος με χρυσή διακοσμητική ταινία στο άνοιγμα του προσώπου. Βρέθηκε στους αρχαϊκούς τάφους του Τρεμπένιστε. Έχει ως πρότυπο όμοιο τύπο του κορινθιακού και του πελοποννησιακού κράνους. Μουσείο Σόφιας.

11 Χάλκινο κράνος κορινθιακού τύπου. Οι παραγναθίδες κοσμούνται με ιππείς και στο μέτωπο παριστάνεται επίθεση λεόντων σε αγριόχοιρο. 530 π.Χ. περίπου. Μουσείο Ολυμπίας.

10

11

όχι συμπτωματική ομοιότητα και επαληθεύουν τον δρ Filow, ο οποίος αποφαινεται ότι «πρόκειται περί μεμονωμένων τάφων, οι οποίοι οφείλονται σε έκτακτο γεγονός».

Η προέλευση των κτερισμάτων των τάφων του Τρεμπένιστε

Στα μουσεία Θεσσαλονίκης, Βεργίνας, Πέλλας και Αιανής, αλλά και σε άλλα μουσεία της Ελλάδας, βλέπουμε να εκτίθενται αρκετά ευρήματα ορισμένα από τα οποία, κατά τους αρχαιολόγους, παρουσιάζουν ομοιότητες με εκείνα του Τρεμπένιστε: κράνη, χρυσά προσώπεια, χρυσά χειρόκτια κ.ά.

Για το ίδιο θέμα ο δρ Vasic γράφει ότι «είναι δύσκολο να βρεθεί ένα κόσμημα στο Τρεμπένιστε, που να μην έχει αντίστοιχο παρόμοιο του στην περιοχή της Θεσσαλονίκης». Τα περισσότερα ευρήματα (κυρίως κοσμήματα) των τάφων είναι περσικοφοινικικής προέλευσης και, όπως μπορεί να αποδειχθεί, μερικά είναι όμοια με εκείνα που βρίσκονται και σε μουσεία της Ασίας, της Αμερικής και της Ευρώπης. Ενδεικτικά αναφέρουμε: α) Χρυσά νεκρικά προσώπεια δεν χρησιμοποιούνταν μόνο σε μυκηναϊκούς βασιλικούς τάφους αλλά, λόγω αιγυπτιακών ταφικών επιρροών που προέκυψαν από

την κατοχή της Αιγύπτου από τους Ασσύριους και τους Πέρσες τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ., χρησιμοποιούνταν και σε ασιατικές χώρες. Στο Μουσείο του Λούβρου υπάρχει χρυσό νεκρικό προσώπείο από την Ορθωσία της Φοινίκης, του 1000 π.Χ. Στο Βρετανικό Μουσείο υπάρχουν άλλα τρία, από τα οποία τα δύο από την πόλη Νινευή της Περσίας, του 6ου αι. π.Χ., και το τρίτο από το θησαυρό του Όξου, του 5ου-4ου αι. π.Χ. (εικ. 9).

β) Τα κράνη δύο τύπων που βρέθηκαν στους τάφους, μερικά από τα οποία στο άνοιγμα του προσώπου έχουν χρυσή διακοσμητική ταινία δεν είναι ιλλυρικής, όπως λανθασμένα τα χαρακτηρίζουν οι αρχαιολόγοι, αλλά, κατά τον Ηρόδοτο,¹³ είναι φοινικικής προέλευσης και μάλιστα «ομοιοτάτης κατασκευής με τα ελληνικά» (εικ. 5, 6, 10). Ως πρότυπα για την κατασκευή τους εκτιμάται ότι χρησιμοποιήθηκαν δύο όμοιοι τύποι κορινθιακού και πελοποννησιακού κράνους του 7ου-5ου αι. π.Χ., που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας¹⁴ (εικ. 7, 8, 11).

γ) Μερικά χρυσά κοσμήματα φοινικοπερσικής προέλευσης, όμοια με αυτά του Τρεμπένιστε, παρουσιάζει και ο γνωστός Βρετανός ιστορικός H.C. Wells¹⁵ στην *Παγκόσμια Ιστορία* του. Επίσης, στη

συλλογή περσικών κοσμημάτων Γκένολ της Νέας Υόρκης, που προέρχεται από το θησαυρό Ζιβίγιε του 7ου αι. π.Χ. υπάρχουν ίδια κοσμήματα. Σε μουσεία της Κύπρου, όπου από τον 9ο ως τον 5ο περίπου αι. π.Χ. σημειώνεται ασσυριακή και φοινικοπερσική κατοχή, εκτίθενται επίσης μερικά ίδια έργα.

δ) Για την έξοχη φοινικική τέχνη μάς μιλάει με θαυμασμό και ο Όμηρος.¹⁶

Ερμηνεία των κτερισμάτων

Η εμφάνιση των Περσών, ανδρών και γυναικών όσο και των πολεμιστών, διακρίνεται για τις χρυσές διακοσμήσεις με μαργαρίτες, αστερίσκους, χρυσές αλυσίδες, βραχιόλια και πολυτελείς στολές, που όλα τους είχαν ως γνώρισμα την έξοχη τέχνη.¹⁷

Η στολή και ο οπλισμός των Περσών διακρίνονταν ιδιαίτερα, κατά τον Ηρόδοτο,¹⁸ για το «άφθονο χρυσίον». Κατά δε τον Στράβωνα «χρυσώ και αργυρώ καταλάμπεσθαι». Αυτό διαπιστώνεται και στους τάφους του Τρεμπένιστε.

Οι μαργαρίτες ήταν το εθνικό διακοσμητικό σύμβολο της Περσίας και το βλέπουμε ακόμα στα ερείπια των ανακτόρων της Περσέπολης, της Νινευή και των Σούσων, σε ναούς, αρχαία κτίσματα, σε έργα τέχνης, κοσμήματα αλλά και ως

12-13 Ανάγλυφα από τα ερείπια των ανακτόρων της Περσέπολης και των Σούσων, διακοσμημένα με το εθνικό διακοσμητικό σύμβολο των Περσών, τις μαργαρίτες.

12

13

εθνόσημο στις αμφιέσεις βασιλέων και αξιωματούχων. Σχετικά με τις διακοσμητικές μαργαρίτες αναφέρεται και ο Αθίναιος (εικ. 12-13).¹⁹

Με βάση τις πληροφορίες του Ηρόδοτου καθώς και όλα τα προαναφερθέντα ιστορικά στοιχεία, κατέληξα στο συμπέρασμα ότι οι νεκροί που βρέθηκαν στους αρχαίους τάφους του Τρεμπένιστε είναι Πέρσες. Πιθανότατα δε είναι οι επτά αξιωματούχοι αγγελιαφόροι με τους ακολούθους και τους υπηρέτες τους, που εξαφανίστηκαν από τον Αλέξανδρο Α', το 513 π.Χ. περίπου. Επίσης, τα περισσότερα ευρήματα των τάφων αυτών εκτιμάται ότι είναι περσικοφοινικικής προέλευσης και ανήκουν στους νεκρούς αυτούς.

Σημειώσεις

- 1 Ηρόδ. Ε 17.
- 2 Ηρόδ. Ε 18.
- 3 Ηρόδ. Ε 20.
- 4 Ηρόδ. Ε 21.
- 5 Ηρόδ. Ζ 172, 173, 175, Θ 45, Ε 22.
- 6 Α. Κεραμόπουλος, «Η αρχαϊκή νεκρόπολις του Τρεμπένιστε», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1927-1928, σ. 41 κ.ε.
- 7 Bogdan D. Filow, *Die archaische Necropole von Trebenischte am Ochrida*, Βερολίνο 1927.
- 8 Θουκ. Β 99, Στράβ. Ζ C.327.8.
- 9 Filow, *ό.π.*: Κεραμόπουλος, *ό.π.*
- 10 Rastko Vasic, «Sindos and Trebenischte», *Αρχαία Μακεδονία*, 6ο

Διεθνές Συμπόσιο, τόμ. 2, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 1295-1302.

- 11 Στο ίδιο.
- 12 Ηρόδ. Α 198, πρβλ. Στράβ. ΙΕ C 735.20.
- 13 Ηρόδ. Ζ 89.
- 14 *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Γ2, σ. 202, 203.
- 15 Η. C. Wells, *Παγκόσμια Ιστορία*, εκδ. Βίβλος, Αθήνα 1952, σ. 341.
- 16 *Ιλιάδα* Ψ 743, *Οδύσσεια* δ 624-626.
- 17 Ηρόδ. Ζ 83-80-82. Πρβλ. Ξενοφ. *Κύρου παιδεία* Α ΙΙΙ, ΣΤ ΙΙΙ.
- 18 Ηρόδ. Ζ 83-80-83. Πρβλ. Στράβ. ΙΕ C 734.19.
- 19 Αθίναιος, *Δειπνοσοφισταί* ΙΙΙ 93 b, d.

ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΗ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ: ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΤΗΣ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ!

Οι περισσότεροι από εμάς γνωρίζουμε τον όρο «συντήρηση αρχαιοτήτων και έργων τέχνης» λόγω της σημασίας του σε μουσεία και άλλους φορείς έρευνας και πολιτισμού. Γνωρίζουμε όμως την έννοια και τη σημασία της συντήρησης σύμφωνα με τις διεθνείς προδιαγραφές και

απαιτήσεις; Γνωρίζουμε τα πεδία εξέλιξης και βελτίωσης στις υπηρεσίες που μπορεί να προσφέρει; Γνωρίζουμε, τέλος, πώς και γιατί συμβάλλει στην ποιότητα ζωής ενός ανθρώπου ο οποίος δεν έχει άμεση σχέση με τα αντικείμενα μιας συλλογής;

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
Συντηρητής Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ειδικευμένος στην Προληπτική Συντήρηση, Επικεφαλής του Κέντρου Συντήρησης Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης της Μαλαισίας

Αποκατάσταση, συντήρηση, πρόληψη

Η βασική απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα έγκειται στη σημασία και το βάρος που έχει η πολιτιστική κληρονομιά για εμάς και η ανάγκη να τη διατηρήσουμε. Ο σκηνοθέτης Πίτερ Μπρουκ αναφέρει ότι παραμένει παραδοσιακός γιατί η λαχτάρα του για ποιότητα προέρχεται από τη βαθιά γνώση του για το παρελθόν,¹ φράση καθόλου αντίθετη με την αναπόφευκτη πρόοδο και την εξέλιξη του τρόπου ζωής μας. Αυτή λοιπόν είναι η σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς· αποτελεί τα θεμέλια του παρελθόντος· η παράδοση του σήμερα, ποιότητα για το αύριο. Στη συνέχεια θα δούμε πώς αυτή η κληρονομιά μπορεί να διασωθεί από τη στιγμή που υπάρχει επίγνωση της σημασίας της.

Για να διασωθεί και να διατηρηθεί η πολιτιστική κληρονομιά² αναλαμβάνει έργο ο συντηρητής.³ Στη συντήρηση υπάρχουν τρεις όροι συνυφασμένοι, αλληπλένδετοι αλλά και διαφορετικοί μεταξύ τους: αποκατάσταση, συντήρηση, προληπτική συντήρηση.

01 Αισθητήρες που καταγράφουν τα επίπεδα θερμοκρασίας και σχετικής υγρασίας τοποθετούνται σε στρατηγικά σημεία του μουσείου, ώστε να ελέγχονται οι συνθήκες στις οποίες είναι εκτεθειμένο ένα αντικείμενο. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

02

03

04

05

- 02 Το αγγείο της εικόνας θα μπορούσε να ανασυρθεί ενιαίο, αντίθετα σε αυτή την κατάσταση θα χρειαστεί σημαντικό χρόνο ώστε να επανασυναρμολογηθεί στο εργαστήριο.
- 03 Τα στέγαστρα στους αρχαιολογικούς χώρους λειτουργούν ως μόνωση, ώστε να ελέγχεται το περιβάλλον και να επιτυγχάνονται οι καλύτερες συνθήκες για τη διατήρηση των ευρημάτων. Στέγαστρο για βυζαντινά ψηφιδωτά δάπεδα στη Μαδδηβά, Ιορδανία.
- 04 Η αποθήκευση των μουσειακών αντικειμένων σύμφωνα με τις αρχές της προληπτικής συντήρησης εξασφαλίζει τη φυσική διατήρηση των αντικειμένων. Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.
- 05 Η σωστή συσκευασία, με μουσειακά εγκεκριμένα, ουδέτερα υλικά, κρατά σταθερό και ασφαλές το ευαίσθητο βραχιόλι, ώστε να μεταφερθεί από τα εργαστήρια συντήρησης στο μουσείο όπου ανήκει. Πανεπιστήμιο Λίνκολν, Αγγλία.

Η αποκατάσταση είναι η αρχαιότερη μορφή της συντήρησης που επιχειρεί να επαναφέρει το αντικείμενο στην αρχική του μορφή. Τα πρώτα παραδείγματα αισθητικής αποκατάστασης εμφανίζονται στην αρχαιότητα κατά την οποία ο όρος «αποκατάσταση» ταυτίζεται με την επιδιόρθωση των φθορών.⁴

Χρονικά η συντήρηση, όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, ακολουθεί μετά την αποκατάσταση και είναι η πιο εξελιγμένη μορφή της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, με κύρια προοπτική τη διασφάλισή της για τις επόμενες γενιές αλλά και την αναζήτηση πληροφοριών που κρύβουν τα αντικείμενα. Οι δραστηριότητές της περιλαμβάνουν την εξέταση, την καταγραφή, την αντιμετώπιση και την προληπτική φροντίδα, μέσω της έρευνας και της εκπαιδευσης-παιδείας.⁵

Η προληπτική συντήρηση, ακολουθώντας χρονικά τους δύο προαναφερθέντες όρους, είναι ένας σχετικά νέος κλάδος της συντήρησης ο οποίος δεν είναι ακόμη ευρύτερα γνωστός, εκτός από τους συντηρητές, τους μουσειολόγους και τους αρχαιολόγους. Πρόκειται

για την ειδικευση στην επιβράδυνση ή την αποτροπή της φθοράς της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω διαδικασιών που περιλαμβάνουν τον έλεγχο του περιβάλλοντος, την έκθεση-μεταφορά-αποθήκευση και την ετοιμότητα διάσωσης σε συνθήκες φυσικών καταστροφών, δηλαδή χωρίς άμεση (φυσική ή χημική) επέμβαση στο αντικείμενο.

Συνοπτικά ενώ η αποκατάσταση επιχειρεί να κάνει το αντικείμενο «καινούριο», η συντήρηση το διατηρεί επεμβαίνοντας φυσικά ή χημικά και η προληπτική συντήρηση αποτελεί την ειδικευση στη διατήρηση του αντικειμένου επεμβαίνοντας μόνο στο περιβάλλον του.

Η εκπαίδευση ενός συντηρητή περιλαμβάνει και τις τρεις φάσεις. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι στην προληπτική συντήρηση μπορεί να ειδικευτεί κανείς σε μεταπτυχιακό επίπεδο, ενώ η αποκατάσταση εφαρμόζεται και από καλλιτέχνες-μη συντηρητές που γνωρίζουν την τέχνη κατασκευής ενός έργου, αλλά όχι απαραίτητα και τα επιστημονικά-ιστορικά-ηθικά ζητήματα γύρω από αυτά.

Ο χαρακτήρας της προληπτικής συντήρησης

Ακόμη και τα πιο καλά επιδοτούμενα ιδρύματα υπολείπονται σε πόρους και προσωπικό για να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή σε μεμονωμένα αντικείμενα. Για τα ιδρύματα με περιορισμένη επιδότηση οποιοδήποτε πρόγραμμα συντήρησης αποτελεί δευτερεύον ή ακόμη και τελευταίο μέλημα. Εάν μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς μας επιλέγεται και προορίζεται να διαρκέσει για τις επόμενες γενεές, τότε πρέπει να αντιμετωπιστεί σε επίπεδο συλλογής και όχι μεμονωμένων αντικειμένων. Για το συντηρητή αυτό σημαίνει ότι πρέπει να επικεντρωθεί σε μέσα διατήρησης που θα αποτρέψουν ή θα ελαττώσουν τη φθορά-διάβρωση των αντικειμένων ελέγχοντας το περιβάλλον της συλλογής. Αυτό αποτελεί την εξειδίκευση στην προληπτική συντήρηση.⁶

Η προληπτική συντήρηση δεν απαιτεί απαραίτητα πολυδάπανες ή περίπλοκες στρατηγικές.⁷ Σε ορισμένες περιπτώσεις, το φαινομενικά μεγάλο ποσό για την αναδιαμόρφωση μιας μουσειακής αποθήκης, π.χ. 500 αντικειμένων, είναι

μικρότερο από το ποσό που απαιτείται για τη συντήρηση καθενός από τα 500 αντικείμενα ξεχωριστά (με πιθανό επακόλουθο μάλιστα την καταστροφή τους σε μία ακατάλληλη αποθήκη).

Ειδικά για τα ελληνικά δεδομένα η προληπτική συντήρηση είναι η απάντηση σε όσους αποφαίνονται με απαισιοδοξία: «Τόσα αντικείμενα σαπίζουν στις αποθήκες. Ποτέ δεν πρόκειται να συντηρηθούν». Διότι με την εφαρμογή της προληπτικής συντήρησης η συλλογή διατηρείται σε σταθερή κατάσταση και η συντήρηση κάποιου ξεχωριστού αντικειμένου μπορεί να λάβει μέρος την κατάλληλη περίοδο που θα υπάρχουν οι ευνοϊκές οικονομικές προϋποθέσεις.

Εφαρμογές

Ας μη μας ξενίζει η λέξη «εφαρμογή». Δεν αφορά ένα δυσπρόσιτο και ψυχρό επιστημονικό περιβάλλον, αλλά μία δοκιμασμένη, αισιόδοξη και εφικτή προσέγγιση. Ας εξετάσουμε κάποιες από τις περιπτώσεις όπου η εφαρμογή της προληπτικής συντήρησης μπορεί να υπηρετήσει το σκοπό μας δίνοντας αξιοσημείωτα αποτελέσματα. Αξίζει να γίνει αναφορά στους παράγοντες φθοράς των αντικειμένων οι οποίοι είναι: το φως, οι ακραίες τιμές ή οι βίαιες αυξομειώσεις της θερμοκρασίας/υγρασίας, βιολογικοί παράγοντες (μικροοργανισμοί, έντομα, τρωκτικά κ.ά.), η ανθρώπινη δραστηριότητα, η ρύπανση και οι καταστροφές (σεισμός, πλημμύρα, πυρκαγιά και πόλεμος).

Ανασκαφές: Πρόκειται για την πιο άμεση επιστημονική επαφή του σύγχρονου ανθρώπου με το απώτερο παρελθόν του. Στην Ελλάδα οι ανασκαφικές μέθοδοι διδάσκονται μεν θεωρητικά ή στην πράξη, αλλά εστιάζουν περισσότερο στην καταγραφή και την επεξεργασία πληροφοριών, παρά στην «εξεζητημένη ανάλυση»⁸ των αντικειμένων (εικ. 2). Εάν δεν γίνει ζημιά από κάποια απρόσεκτη σκαπάνη συχνά γίνεται κατά τη διάρκεια απρόσεκτου χειρισμού,⁹ συσκευασίας και μεταφοράς των ευρημάτων.¹⁰ Δουλειά του συντηρητή είναι να σπρώξει το όποιο ευαίσθητο αντικείμενο από το σκάμμα και να εξασφαλίσει ότι αυτό θα φτάσει στο εργαστήριο ή στην αποθήκη

ακριβώς στην κατάσταση στην οποία βρέθηκε. Αυτό το επιτυγχάνει ουσιαστικά με το να μην το αγγίζει άμεσα, παρά με το να ελέγχει το περιβάλλον του.

Σημειώσεις

- * Όλες οι φωτογραφίες που δημοσιεύονται στο άρθρο είναι του συγγραφέα.
- 1 Στέλιος Παπαδόπουλος, *Μουσειολογικά, Ανθρωπολογικά Μελέτηματα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003, σ. 512.
 - 2 Το άρθρο επικεντρώνεται κυρίως στην κινητή πολιτιστική κληρονομιά, τα αντικείμενα, και όχι στην αρχιτεκτονική.
 - 3 Πιο σωστό θα ήταν να χρησιμοποιήσουμε τον πληθυντικό «οι συντηρητές», διότι έργο σωστό παράγεται από την επικοινωνία και την συνεργασία (εντός και εκτός του κλάδου) και όχι την αυθεντία του ενός.
 - 4 Λητώ Γουνελά / Ευλαμπία Δημητρίου, «Από την επιδιόρθωση στην αισθητική αποκατάσταση αρχαίων και σύγχρονων γλυπτών», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105 (2007), σ. 102.
 - 5 Βλ. και το Διαδίκτυο www.wikipedia.com:artconservation.
 - 6 Getti Conservation Institute, «Preventive Conservation», στο Knell Simon (επιμ.), *Care of Collections*, Routledge, Λονδίνο 1994, σ. 83.
 - 7 Στο ίδιο, σ. 85.
 - 8 Αριστοτέλης Σακελλαρίου, «Συντηρητής εκτός έδρας: Ανασκαφές στην Ανατολική Μεσόγειο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 109 (2008), σ. 82-86.
 - 9 Ο όρος (αγγλικά *handling*) αναφέρεται στον τρόπο που κρατάει και μεταφέρει κάποιος το αντικείμενο χρησιμοποιώντας τα χέρια του.
 - 10 Jonathan Ashley-Smith κ.ά., «Let's be honest. Realistic environmental parameters for loaned objects», στο *Preventive Conservation: Practice, Theory and Research. Preprints of the Contributions to the Ottawa Congress, 12-16 September 1994*, Λονδίνο 1994, σ. 28.

06

Για παράδειγμα, ενεργεί έτσι ώστε να μη διαταράξει το χώμα που κρατάει σε συνοχή ένα αρχαίο σαθρό αντικείμενο, να το ανασκηώσει σε σχήμα κύβου (το χώμα μπορεί να καθαριστεί αργότερα σε ελεγχόμενη μικροανασκαφή στο εργαστήριο), ή και να κρατήσει τις υπόγειες περιβαλλοντικές συνθήκες υγρασίας και θερμοκρασίας που διατήρησαν το αντικείμενο τόσα χρόνια. Επιπροσθέτως, η διατήρηση αντικειμένων ή χώρων *in situ* ανήκει στο πλαίσιο του ελέγχου του περιβάλλοντος (εικ. 3).

Ιστορικά κτήρια: Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται όλοι οι μη μουσειακοί χώροι που φιλοξενούν παλαιές συλλογές με αξία ιστορική, καλλιτεχνική, ή θρησκευτική, καθώς και τα μοναστήρια με τα σκευοφυλάκια. Ο ειδικευμένος στην προληπτική συντήρηση συντηρητής εκπονεί μελέτη ελέγχου του περιβάλλοντος (υγρασία, θερμοκρασία, φως, καταλληλότητα υλικών έκθεσης ή αποθήκευσης, κ.ά.) και αναγνωρίζοντας τους παράγο-

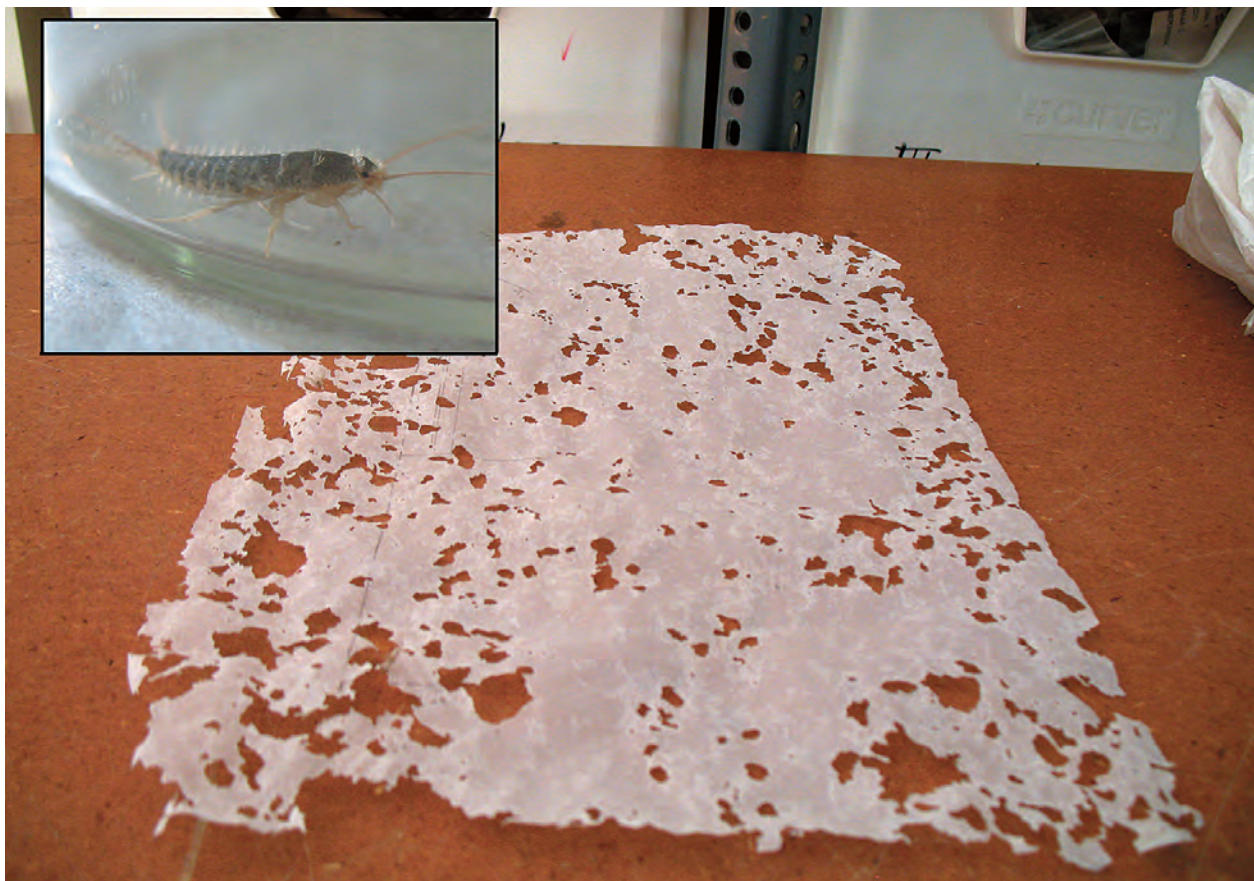
ντες που απειλούν την ακεραιότητα του αντικειμένου τούς ακυρώνει ή μειώνει την καταστροφική τους επίδραση. Αυτό επιτυγχάνεται με μηχανικά ή μη μέσα.

Συλλογές κατά τη μεταφορά: Πολλές φορές είναι απαραίτητο οι συλλογές να μεταφερθούν, είτε στο πλαίσιο δανεισμού από ένα ίδρυμα προς ένα άλλο, είτε για την τοποθέτησή τους σε νέο περιβάλλον ή ακόμη και για επαναπατρισμό.

Τα υλικά συσκευασίας (εικ. 5) και ο τρόπος χειρισμού των αντικειμένων μέχρι να φτάσουν στον προορισμό τους είναι οι κύριες παράμετροι που συμβάλλουν στην πιθανή ζημιά των αντικειμένων. Για παράδειγμα, θα ήταν λάθος να χρησιμοποιηθούν ακατάλληλα χαρτόνια (όξινα, περιέχοντας αντιδρώσες χημικές συνθέσεις-VOCs) για το γέμισμα κιβωτίων με ασημένια αντικείμενα, διότι αυτά θα τα οξειδώσουν σε ελάχιστο χρόνο. Ένα ακόμη παράδειγμα θα μπορούσε να είναι η μεταφορά μιας μεγάλης παλαιάς φορητής εικόνας που θα πρέπει να γίνει

06 Τα αντικείμενα τοποθετούνται σε σταθερές βάσεις από ουδέτερα χημικά υλικά (*acid-free*) ώστε να μην υπάρχουν απώλειες σε περίπτωση σεισμού. Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης.

07 Είναι πολύ δύσκολο να προστατευθούν τα χάρτινα αρχεία εάν στο περιβάλλον υπάρχουν έντομα. Στην εικόνα παρουσιάζεται μία σχεδιαστική διαφάνεια που μέσα σε λίγες εβδομάδες έγινε τροφή για το έντομο το γνωστό ως ψαράκι (*Protosalanx hyalocranius*).

07

εντός ανθεκτικής θήκης και υπό ορισμένες συνθήκες, διότι το αντικείμενο κινδυνεύει να αποσαθρωθεί, με αποτέλεσμα την απώλεια υλικού.

Μουσεία: Το πλεονέκτημα του μουσειακού χώρου σε σχέση με τους προαναφερθέντες είναι ότι παρέχει τη δυνατότητα σταθερότητας και ασφάλειας όσον αφορά στις συνθήκες του περιβάλλοντος (εικ. 4). Ευθύνες του ειδικού προληπτικής συντήρησης σε αυτή την περίπτωση, πέρα από το να αντιστρέψει τυχόν σφάλματα στα εκθεσιακά και αποθηκευτικά υλικά, είναι: ο γενικός έλεγχος των συλλογών, των συνθηκών υγρασίας, θερμοκρασίας, φωτός και ρύπων, τα προγράμματα ετοιμότητας για τη διάσωση αντικειμένων από φυσικές καταστροφές (εικ. 6), καθώς και η παρατήρηση για πιθανή δραστηριότητα μικροοργανισμών και εντόμων (πχ. μούχλα ή σaráκι). Αναλαμβάνει επίσης να υποδείξει στο υπόλοιπο προσωπικό του μουσείου το σωστό χειρισμό και

καθαρισμό των αντικειμένων και των προθηκών τους.

Βιβλιοθήκες: Η προστασία των βιβλίων και των βιβλιοθηκών αποτελεί ξεχωριστό τομέα της προληπτικής συντήρησης, με τη δημιουργία της ειδικότητας του συντηρητή χαρτιού. Η κύρια απειλή για τα βιβλία, τα αρχεία και τα έγγραφα (χειρόγραφα ή τυπωμένα) είναι τα έντομα (εικ. 7), οι μικροοργανισμοί, η υπερβολική υγρασία καθώς και η χρήση τους. Ο συντηρητής επεμβαίνει σε αυτούς τους παράγοντες και εξασφαλίζει τη διατήρηση των βιβλίων και των εγγράφων για τις επόμενες γενεές. Μάλιστα μία πρακτική που ακολουθείται είναι η ψηφιοποίηση ή η αντιγραφή (π.χ. σε φωτοαντίγραφο ή μικροφίλμ), ώστε να μη διακυβεύεται ή φυσική υπόσταση του εγγράφου. Επιπλέον τα βιβλία μπορούν να εκτεθούν και ως μουσειακά αντικείμενα (σε χώρο βιβλιοθήκης ή μουσείου), μια διαδικασία όπου η συμβολή του ειδικού προληπτικής συντήρησης είναι απαραίτητη (εικ. 8).

Συμπεράσματα

Τα δεδομένα της συντήρησης έχουν αλλάξει. Παλαιότερα ο συντηρητής επιχειρούσε να απαντήσει στην ερώτηση «Τι να κάνω στο αντικείμενο;». Σήμερα καλείται να απαντήσει στο «τι χρειάζεται το αντικείμενο για να διατηρηθεί;».¹¹

Πρέπει να καταλάβουμε στην Ελλάδα ότι το να εφαρμοστούν οι –ήδη δοκιμασμένες– μέθοδοι της προληπτικής συντήρησης προέχει από οποιαδήποτε άλλη ενέργεια συντήρησης και αποκατάστασης. Η προληπτική συντήρηση προλαβαίνει τη φθορά όχι μόνο ενός, αλλά ολόκληρης ομάδας αντικειμένων, δίνοντας έτσι την ευκαιρία για συντήρηση μεμονωμένων αντικειμένων οποια-

11 Sheila Fairbrass, «The conservation of a V2 rocket», στο *Tradition and Innovation: Advances in Conservation. Contributions to the IIC Melbourne Congress, 10-14 October 2000*, Λονδίνο 2000, σ. 71.

08 Τα βιβλία εκτίθενται σε ειδικές βάσεις από πλεξιγκλάς ώστε να μην καταπονούνται μηχανικά με πλήρες άνοιγμα. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

08

δίποτε στιγμή στο μέλλον. Σαφώς υπάρχει η δυνατότητα να εφαρμοστεί από ειδικευμένους συντηρητές σε αρχαίες, μεσαιωνικές και νεότερες συλλογές, σε ανασκαφές, μουσεία, θρησκευτικά κέντρα, βιβλιοθήκες και ιδιωτικές συλλογές. Διότι η πρόληψη είναι καλύτερη της θεραπείας!

Βιβλιογραφία

ASHLEY-SMITH JONATHAN κ.ά., «Let's be honest. Realistic environmental parameters for loaned objects», στο *Preventive Conservation: Practice, Theory and Research. Preprints of the*

Contributions to the Ottawa Congress, 12-16 September 1994, Λονδίνο 1994, σ. 28-31.

FAIRBRASS SHEILA, «The conservation of a V2 rocket», στο *Tradition and Innovation: Advances in Conservation. Contributions to the IIC Melbourne Congress, 10-14 October 2000*, Λονδίνο 2000, σ. 70-76.

GETTI CONSERVATION INSTITUTE, «Preventive Conservation», στο Knell Simon (επιμ.), *Care of Collections*, Routledge, Λονδίνο 1994, σ. 83-87.

ΓΟΥΝΕΛΑΛΗΤΩ / ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΕΥΛΑΜΠΙΑ, «Από την επιδιόρθωση στην αισθητική αποκατάσταση αρχαίων και σύγχρονων γλυπτών»,

Αρχαιολογία και Τέχνες 105 (2007), σ. 102-110.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΕΛΙΟΣ, *Μουσειολογικά, Ανθρωπολογικά Μελετήματα*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, «Συντηρητής εκτός έδρας: Ανασκαφές στην Ανατολική Μεσόγειο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 109 (2008), σ. 82-86.

WATKINSON DAVID / NEAL VIRGINIA, *Αρχαιολογικά ευρήματα: Πρώτα σωστικά μέτρα στην ανασκαφή*, μτφρ. Ε. Οικονόμου / Μ. Κρινή, ΥΠΠΟ/ ΔΣΑΝΜ, Αθήνα 2007.

ΒΙΟΚΛΙΜΑΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ- ΕΚΘΕΣΙΑΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΤΗΡΙΩΝ (Β' ΜΕΡΟΣ)

ΕΥΓΕΝΙΑ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ
*Περιβαλλοντικός Μουσειολόγος
Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων
& Έργων Τέχνης*

Στο προηγούμενο τεύχος διακρίναμε τις κατηγορίες κτηρίων πολιτιστικής χρήσης και δώσαμε εκτενή ορισμό του βιοκλιματικού σχεδιασμού, αναφερθήκαμε στην προληπτική συντήρηση και τις παραμέτρους που επηρεάζουν το εσωτερικό περιβάλλον των πολιτιστικών-εκθεσιακών χώρων και, τέλος, κάναμε μια ιστορική

αναδρομή στην προτυποποίηση των επιπέδων θερμοκρασίας, σχετικής υγρασίας και αερισμού των μουσειακών συλλογών. Στο τεύχος αυτό, παρουσιάζεται αναλυτικά η διαδικασία σχεδιασμού του εσωτερικού περιβάλλοντος ενός κτηρίου πολιτιστικής χρήσης.

01 Το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης.

01

ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ περιβάλλοντος ενός μουσείου είναι απαραίτητο να οριστεί μία στρατηγική πρακτικών που, εκτός των περιβαλλοντικών παραμέτρων, θα συνδυάζει στοιχεία για την άνεση του κοινού, στοιχεία για τη σταθερότητα του κελύφους καθώς και στοιχεία για την ανεκτικότητα αλλά και την ευστάθεια των μουσειακών αντικειμένων.

Εσωτερικό περιβάλλον, κτήριο, κοινό και συλλογές

Σχετικά με την άνεση του κοινού πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι:

- α) Ο ανθρώπινος οργανισμός αισθάνεται καλά μόνο στη ζώνη άνεσης.
- β) Η ανθρώπινη αντιμετώπιση της θερμικής άνεσης έχει ψυχολογικό και φυσιολογικό υπόβαθρο.
- γ) Το κοινό είναι κινητό, άρα μπορεί να μετακινηθεί στο χώρο από το μη «άνετο» σημείο σε αυτό που του είναι πιο ανεκτό.

Αντίστοιχα, σχετικά με τη διατήρηση των μουσειακών αντικειμένων συμβαίνουν τα ακόλουθα:

- α) Τα μουσειακά αντικείμενα είναι στατικά. Το σημείο όπου εκτίθενται δεν μπορεί να αλλάζει ανάλογα με τις μεταβολές του εσωτερικού περιβάλλοντος.
- β) Ενώ οι περιβαλλοντικές παράμετροι είναι αλληλένδετες (θερμοκρασία και υγρασία), δεν αναφέρεται πουθενά ότι οι μεταβολές τους σχετίζονται άμεσα με τις εναισθησίες του κοινού.
- γ) Οι μεταβολές του περιβάλλοντος δεν δημιουργούν «ψυχολογικές» μεταβολές στα μουσειακά αντικείμενα αλλά φθορές, οι οποίες ορισμένες φορές είναι αντιστρεπτές.

Για το σχεδιασμό του εσωτερικού περιβάλλοντος ακολουθούνται τα εξής τρία στάδια:

- α) Κατηγοριοποιείται το κτήριο.
- β) Καθορίζεται το ενεργειακό ισοζύγιο του κτηρίου (δηλαδή η προσφορά και η απώλεια των θερμικών φορτίων).

02

- γ) Καταγράφονται οι μεταβολές της υγρασίας.

Α. ΚΑΤΗΓΟΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΕΛΥΦΟΥΣ

Τα κτήρια, ανάλογα με τα θερμικά χαρακτηριστικά τους, μπορούν να ενταχθούν στις ακόλουθες κατηγορίες και τύπους:¹

1. Κλιματολογικά ανεξέλεγκτα κτήρια (δεν υπάρχει σύστημα θέρμανσης/ψύξης)

Τύπος I (Χωρίς μηχανικά συστήματα). Στην κατηγορία αυτή ανήκουν ημικλειστες κατασκευές ή υπαίθριοι χώροι. Τα αντικείμενα που περιλαμβάνονται σε αυτή την κατηγορία είναι τα αρχαιολογικά λείψανα χωρίς στέγαστρα, ο διάκοσμος ιστορικών κτηρίων ή αντικείμενα που συνδέονται με το κτήριο. Οι συνθήκες περιβάλλοντος του εσωτερικού τους είναι όμοιες με αυτές του εξωτερικού περιβάλλοντος. Στα εύκρατα κλίματα, τα επίπεδα θερμοκρασίας εσωτερικού περιβάλλοντος κυμαίνονται από 38 °C το καλοκαίρι έως -25 °C το χειμώνα. Τα επίπεδα σχετικής υγρασίας κυμαίνονται

από το σημείο κορεσμού της ατμόσφαιρας (100%) έως περιοχές ξηρασίας (20%). Στην κατηγορία αυτή, το μέσο επίπεδο εναλλαγών σχετικής υγρασίας είναι +/- 40%. Στα κτήρια αυτά προφανώς δεν εξασφαλίζεται η άνεση του κοινού, ενώ τα περιεχόμενα αντικείμενα σαφώς θα αντιμετωπίζουν προβλήματα στη διατήρησή τους.

Τύπος II (Χωρίς έλεγχο του αερισμού). Οι κατασκευές που ανήκουν σε αυτό τον τύπο δεν έχουν σύστημα θέρμανσης ή ψύξης και οι συνθήκες του εσωτερικού περιβάλλοντος εξαρτώνται κυρίως από την περατότητα του κελύφους. Η θερμοκρασία στο εσωτερικό αυτών των κατασκευών κυμαίνεται από 36 °C έως 0 °C κατά τη διάρκεια του έτους. Λόγω της έλλειψης θέρμανσης, η υγρασία κυμαίνεται από 90% έως 30% Σ.Υ., με μέσο όρο 30% Σ.Υ. ετησίως.

Όπως και για τον προηγούμενο τύπο, τα κτήρια αυτά δεν παρέχουν άνεση στο κοινό και μέσα σε αυτά μπορούν να διατηρηθούν αντίστοιχες συλλογές αντικειμένων με τα κτήρια του Τύπου I.

- 02 Βορειοανατολική άποψη του Αρχαιολογικού Μουσείου Δελφών, στο οποίο έγιναν εργασίες επέκτασης και βιοκλιματικής αναβάθμισης.
- 03 Άποψη από τις επεμβάσεις στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο των βιοκλιματικών εφαρμογών για τον εκσυγχρονισμό του.

03

2. Μερικώς ελεγχόμενα κτήρια

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται κτήρια που έχουν ορισμένες μηχανικές εγκαταστάσεις, κυρίως θέρμανσης και σπανίως ελέγχου υγρασίας.

Τύπος III (Με συνδυασμό ελέγχου θέρμανσης και αερισμού). Οι κατασκευές που ανήκουν σε αυτό τον τύπο παρέχουν τη δυνατότητα περιορισμένου ελέγχου του εσωτερικού περιβάλλοντος, για παράδειγμα χαμηλός έλεγχος της θέρμανσης και μη ελεγχόμενος αερισμός (διείσδυση αέρα). Τα κτήρια αυτής της κατηγορίας είναι είτε ξυλοκατασκευές είτε απλές λιθοδομές. Τα παράθυρα φέρουν απλά υαλοστάσια ενώ δεν υπάρχει στην τοιχοποιία μόνωση ή υδροφράγματα. Πρόκειται για κατασκευές που με ανεμιστήρες το καλοκαίρι και μέτρια θέρμανση το χειμώνα διατηρούν στο χώρο συνθήκες θερμοκρασίας που κυμαίνονται από 26 °C (το καλοκαίρι) έως 10 °C (το χειμώνα). Χωρίς έλεγχο της υγρασίας, τα επίπεδά της κυμαίνονται από 70% Σ.Υ. έως 30% Σ.Υ. με μέσο όρο απόκλισης ετησίως +/-20% Σ.Υ.

Το είδος των συλλογών που μπορούν να διατηρηθούν με σχετική ασφάλεια μέσα σε αυτό το περιβάλλον είναι κυρίως αντικείμενα από υλικά που δεν είναι ευαίσθητα στις θερμοϋγρασιακές εναλλαγές όπως τα κεραμικά, τα λίθινα κ.ά.

Τύπος IV (Κλιματιζόμενα κτήρια). Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα κτήρια που είναι εξοπλισμένα με συστήματα θέρμανσης-ψύξης. Συνήθως το σύστημα κλιματισμού μπορεί να παρέχει περιορισμένη

ύγρανση ή ξήρανση του χώρου, ανάλογα με τη θερμική αδράνεια των υλικών κατασκευής του κτηρίου. Τυπικές κατασκευές αυτού του τύπου είναι βαριές τοιχοποιίες ή σύνθετα πλαίσια με επίχρισμα ή με απλή μόνωση. Συνήθως αυτές οι κατασκευές έχουν χαμηλό ποσοστό διείσδυσης αέρα, παράθυρα με διπλό υαλοστάσιο και μονωμένα υπερώα. Σε αυτή την κατηγορία μπορεί να ανήκουν ορισμένα ιστορικά κτήρια, εκκλησίες, κ.ά.

Τα κτήρια αυτά έχουν τη δυνατότητα να διατηρούν τον έλεγχο θερμοκρασίας ετησίως σε επίπεδα από 24 °C (καλοκαίρι) έως 15 °C (χειμώνα). Η σχετική υγρασία διατηρείται χαμηλότερα του 60% το καλοκαίρι και γύρω στο 30% το χειμώνα. Ο μέσος όρος ετησίως απόκλισης της σχετικής υγρασίας είναι +/- 15%.

Η κατηγορία των συλλογών που μπορούν να τοποθετηθούν με ασφάλεια σε αυτό τον τύπο κτηρίου είναι μεικτές συλλογές με υλικά που καλύπτουν ευρύ φάσμα (οργανικά και ανόργανα) καθώς και αρχεία ή συλλογές βιβλίων.

3. Κλιματολογικά ελεγχόμενα κτήρια

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν κτήρια που έχουν σχεδιαστεί έτσι ώστε να διατηρούν σταθερές συνθήκες θερμοκρασίας και υγρασίας στο εσωτερικό τους. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν οι δύο παρακάτω τύποι κτηρίων:

Τύπος V (Με κλιματολογικό έλεγχο με συγκεκριμένες αποκλίσεις). Στον τύπο αυτό ανήκουν κτήρια που είναι εξοπλισμένα με συστήματα ελέγχου θερμο-

κρασίας, αερισμού, ψύξης (HVAC) μέσω δικτύου καναλιών. Τα συστήματα αυτά μπορούν να υγραίνουν μηχανικά τον αέρα και αντίστοιχα να τον ξηραίνουν. Μπορούν ακόμη να διατηρούν το εσωτερικό περιβάλλον σταθερό καθ' όλη τη διάρκεια του έτους χωρίς αποκλίσεις, όμως συνήθως επιλέγεται να μη χρησιμοποιούνται με αυτόν τον τρόπο.

Προκαθορισμένες εποχιακές αποκλίσεις επιλέγονται σκόπιμα από το χρήστη για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι το κτήριο δεν μπορεί να ανεχθεί ακραίες καιρικές συνθήκες ψύχους χωρίς να εμφανιστεί συμπίκνωση υγρασίας στην επιφάνεια του κελύφους. Ο άλλος λόγος είναι καθαρά οικονομικός και σχετίζεται με τη μεγάλη κατανάλωση ενέργειας για τη διατήρηση κατά τους θερινούς μήνες ορισμένων επιθυμητών μεν αλλά οικονομικά ασύμφορων επιπέδων θερμοκρασίας και σχετικής υγρασίας.

Τα κτήρια που ανήκουν σε αυτό τον τύπο είναι δομές καλά μονωμένες, με αεροστεγή παράθυρα διπλών υαλοστασίων, με επένδυση επιβράδυνσης υδρατμών και μόνωση, καθώς και προ-

Σημειώσεις

- 1 E. Conrad, «Large or small, new or old: Systems options for environmental control», ανακοίνωση στο *The New Museum Climate Conference at The Museum of Fine Arts, Βοστώνη*, 25-26 Απριλίου 1996.

04 Μηχάνημα προσαγωγής στο χώρο
νωπού αέρα (ύγρανση).

04

θαλάμους που ενώνουν το εσωτερικό με το εξωτερικό περιβάλλον. Παραδείγματα τέτοιων κτηρίων είναι κατασκευές μουσείων, βιβλιοθηκών, εκθεσιακών χώρων και χώρων αποθήκευσης συλλογών.

Στο ελεγχόμενο εσωτερικό περιβάλλον τα επίπεδα θερμοκρασίας κυμαίνονται από 24 °C (μέγιστη θερμοκρασία) το καλοκαίρι έως 21 °C το χειμώνα. Αντίστοιχα, τα επίπεδα της σχετικής υγρασίας κυμαίνονται από 35% το χειμώνα έως 55% το καλοκαίρι, με μέσο όρο ετησίως +/-10%. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ζητείται από το σύστημα ελέγχου του εσωτερικού περιβάλλοντος να έχει ακρίβεια της τάξεως +/-1°C και +/- 2% Σ.Υ.

Αυτά τα κτήρια, που έχουν υψηλές προδιαγραφές διατήρησης εσωτερικού περιβάλλοντος, μπορούν να διατηρήσουν αντικείμενα συλλογών που ανήκουν στις πιο ευπαθείς κατηγορίες (ζωγραφικά έργα, σχέδια, φωτογραφίες, κ.ά.). Να σημειώσουμε ότι τα κτήρια αυτά παρέχουν επίσης τις κατάλληλες συνθήκες άνεσης του κοινού.

Τύπος VI (Με εξειδικευμένες σταθερές συνθήκες περιβάλλοντος). Στον τύπο αυτό εντάσσονται κτήρια που έχουν κατασκευαστεί με ειδικές προδιαγραφές σχετικά με την παροχή ειδικού και σταθερού εσωτερικού περιβάλλοντος και

για συγκεκριμένους σκοπούς. Τα κτήρια αυτά είναι εξοπλισμένα με εξειδικευμένα συστήματα κλιματισμού. Έχουν συνήθως μικρό μέγεθος λόγω του υψηλού κόστους λειτουργίας του ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού διατήρησης του εσωτερικού περιβάλλοντος.

Στα κτήρια αυτά, οι συνθήκες του εσωτερικού περιβάλλοντος εξαρτώνται από την ακρίβεια του ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού και συνήθως έχουν τη δυνατότητα διατήρησης της θερμοκρασίας σταθερή στους 21 °C με απόκλιση ετησίως +/-2 °C, ενώ τα επίπεδα υγρασίας είναι από 50% έως 40% με ετήσια απόκλιση +/- 5% Σ.Υ. Αντίστοιχα το σύστημα ελέγχου των συνθηκών περιβάλλοντος πρέπει να έχει ακρίβεια της τάξεως +/-1 °C και +/- 1% Σ.Υ.

Σε αυτούς τους χώρους δεν επιτρέπεται η παραμονή ή η εργασία ανθρώπων, εφόσον δίνεται προτεραιότητα στη διατήρηση των περιεχομένων αντικειμένων και όχι στην άνεση του κοινού.

Β. ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΟΥ ΙΣΟΖΥΓΙΟΥ ΤΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ

Ο καθορισμός του ενεργειακού ισοζυγίου του κτηρίου εξετάζει τα θερμικά

κέρδη του εσωτερικού περιβάλλοντος που είναι:

- 1. Ηλιακά κέρδη:** Θερμότητα που προέρχεται από τον ήλιο και εισέρχεται από τα παράθυρα, τις πόρτες και τους εξώστες.
- 2. Μετάδοση:** Θερμότητα που μεταφέρεται διαμέσου των τοίχων ή της οροφής λόγω της διαφοράς θερμοκρασίας εσωτερικού/εξωτερικού περιβάλλοντος. Όσο πιο μεγάλη η διαφορά θερμοκρασίας τόσο πιο μεγάλο είναι το φορτίο της μετάδοσης θερμότητας.
- 3. Φώτα:** Τα φώτα και γενικά όλες οι ηλεκτρικές συσκευές φέρουν θερμικά κέρδη στο εσωτερικό περιβάλλον και παρέχουν το 90% της προστιθέμενης θερμότητας του χώρου όταν είναι αναμμένα.
- 4. Ανθρώπινος παράγοντας:** Φορτίο από τη δραστηριότητα του ανθρώπου.
- 5. Διείσδυση:** Κέρδη από τη μεταφορά υγρασίας από ένα χώρο σε έναν άλλο (π.χ. αέρας από ανοικτή πόρτα, από διαπερατά παράθυρα ή από σχισμές στην τοιχοποιία).
- 6. Αερισμός:** Η ελάχιστη ποσότητα απαιτούμενου ανανεώσιμου αέρα.

Το ενεργειακό ισοζύγιο προκύπτει στη συνέχεια από την αφαίρεση των

απωλειών της προστιθέμενης ενέργειας ανάλογα με το είδος της κατασκευής.

Γ. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΥΓΡΑΣΙΑΣ

Η καταγραφή της περιεχόμενης υγρασίας του εσωτερικού περιβάλλοντος, για μεγάλο χρονικό διάστημα, παρέχει ολοκληρωμένη εικόνα του περιβάλλοντος που επικρατεί στο κτήριο, δίνει τη δυνατότητα δημιουργίας «ζωνών» περιβάλλοντος και βοηθάει στην επιλογή του συστήματος που θα παρέχει τα κατάλληλα και επιθυμητά επίπεδα σχετικής υγρασίας στο χώρο ανάλογα με το είδος των συλλογών.

Μηχανήματα και εγκαταστάσεις για τη δημιουργία εσωτερικού περιβάλλοντος

Μετά τη μελέτη και την κατανόηση του εσωτερικού περιβάλλοντος ενός κτηρίου, πρέπει να γίνει και η ανάλογη επιλογή του συστήματος ελέγχου και καθορισμού θερμοκρασίας, υγρασίας και αερισμού. Η επιλογή του συστήματος ακολουθεί δύο μεγάλες κατευθύνσεις: α. Ενεργητικός έλεγχος, β. Παθητικός έλεγχος.

Α. ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Σε αυτή την περίπτωση, επιλέγεται η εγκατάσταση ενός μηχανικού συστήματος ελέγχου θερμοκρασίας, υγρασίας και αερισμού στο χώρο. Αυτά τα ολοκληρωμένα συστήματα καλύπτουν τις ανάγκες κλιματισμού του χώρου, δηλαδή ελέγχουν τη θερμοκρασία, ρυθμίζουν τη σχετική υγρασία και παρέχουν την κατάλληλη ποσότητα φρέσκου αέρα για τις ανάγκες του κοινού και ονομάζονται στην αγγλική HVAC δηλαδή Heating Ventilating Air-Conditioning Control.

Ο πλήρης κλιματισμός απαιτεί μια πηγή θερμότητας (π.χ. λέβητας θερμού νερού), μια μέθοδο ψύξης (π.χ. ψυκτικός κύκλος), εξαρτήματα για τη δημιουργία ή την απομάκρυνση της υγρασίας, φίλτρα για τον καθαρισμό του αέρα, ανεμιστήρες, αεραγωγούς και στόμια για την κατάλληλη διανομή του αέρα στους χώρους.

Το σύστημα αυτής της κατηγορίας έχει μία είσοδο αέρα που προέρχεται από το εξωτερικό περιβάλλον. Ο εισερχόμενος αέρας προφιλτράρεται ώστε να κα-

τακρατούνται τα μεγαλύτερα σωματίδια των αέριων ρύπων (σκόνη κ.ά.). Κατά την είσοδό του, ο ψυχρός αέρας θερμαίνεται και στη συνέχεια αναμειγνύεται με τον ανακυκλωμένο αέρα που προέρχεται από τον εσωτερικό χώρο. Το μείγμα νέου αέρα-ανακυκλωμένου αέρα προσάγεται στην κύρια κλιματιστική μονάδα και διανέμεται στη συνέχεια αφού περάσει μέσα από συστοιχία φίλτρων στους χώρους του κτηρίου μέσω συστήματος αγωγών. Η επιλογή, ο σχεδιασμός, η εγκατάσταση, η λειτουργία και η συντήρηση τέτοιων συστημάτων δεν είναι πάντοτε η πιο εύκολη λύση. Συχνά επίσης έχει παρατηρηθεί ότι δεν είναι και η πιο ενδεδειγμένη λύση.

Η εγκατάσταση κεντρικού συστήματος κλιματισμού ειδικά σε περιπτώσεις ιστορικών κτηρίων ή κλειστών αρχαιολογικών ανασκαφών ή μνημείων απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή. Μια τέτοια μελέτη προϋποθέτει διεπιστημονική συνεργασία μεταξύ συντηρητών, περιβαλλοντικών μουσειολόγων, αρχιτεκτόνων και ηλεκτρολόγων μηχανολόγων. Συγχρόνως, η επιλογή του κατάλληλου συστήματος πρέπει να βασίζεται σε συγκεκριμένες μετρήσεις των συνθηκών του εσωτερικού περιβάλλοντος (θερμοκρασία, υγρασία, ατμοσφαιρικοί ρύποι) για περίοδο τουλάχιστον 6 μηνών. Οι μετρήσεις αυτές πρέπει να καταγράφονται με συνέπεια ώστε στο τέλος να γίνεται η συνολική αποτίμησή τους με σκοπό την ανάλυση του εσωτερικού περιβάλλοντος και των διαφόρων θερμοϋγρασιακών περιοχών μέσα στο χώρο του μουσείου.

Στα μουσεία και γενικά στα κτήρια όπου φυλάσσονται πολιτιστικά αγαθά, ο τύπος του συστήματος κλιματισμού πρέπει να έχει ορισμένες κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες. Αυτές οι ιδιαιτερότητες οφείλονται στο ότι το σύστημα κλιματισμού πρέπει να διασφαλίζει και να παρέχει τις κατάλληλες συνθήκες διατήρησης για τα αντικείμενα και όχι τόσο για την άνεση του κοινού. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

Διασφάλιση της μακρόχρονης σταθερότητας: Το σύστημα κλιματισμού πρέπει να ανταποκρίνεται και σε ακραία σενάρια και προβλήματα όπως βλάβες ή διακοπή ρεύματος. Έτσι πρέπει εκ των προτέρων να προβλεφθούν και να μελε-

τηθούν όλα τα απαραίτητα μέτρα για τη γρήγορη και ουσιαστική αντιμετώπιση των προβλημάτων. Επίσης, στην ορθή επιλογή ενός συστήματος κλιματισμού συμβάλλει και η πρόγνωση δυνατότητας προμήθειας ανταλλακτικών εξαρτημάτων που απαιτούνται για τη μακροχρόνια λειτουργία του.

Κάλυψη των απαιτούμενων φορτίων θερμότητας/υγρασίας: Κάθε σύστημα κλιματισμού μουσειακών αναγκών πρέπει να λειτουργεί εβδομαδιαίως και 24 ώρες το 24ωρο. Όμως στο μουσείο τα φορτία θερμότητας/υγρασίας εξαρτώνται από τους χώρους και τις διαφορετικές χρήσεις τους. Για παράδειγμα, στους εκθεσιακούς χώρους και στους λοιπούς χώρους υποδοχής του κοινού, τα απαιτούμενα φορτία είναι μεγαλύτερα σε συγκεκριμένες ώρες της ημέρας. Τα φορτία εξαρτώνται από την πυκνότητα του κοινού ανά τετραγωνικό μέτρο. Συνεπώς, στην επιλογή του συστήματος πρέπει να προβλέπεται η δυνατότητα λειτουργίας του σε «ζώνες» ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε χώρου ξεχωριστά.

Έλεγχος της θερμοκρασίας με υγροστάτη: Στις μελέτες τους οι Lafontaine και Michalski έδειξαν ότι η ρύθμιση της λειτουργίας του συστήματος κλιματισμού που βασίζεται στις ενδείξεις του υγροστάτη και όχι του θερμοστάτη είναι απαραίτητη για την ομαλότητα της δημιουργίας ενός σταθερού και ασφαλούς εσωτερικού περιβάλλοντος.²

Ύγρανση των χώρων: Το σύστημα κλιματισμού για τα μουσεία πρέπει οπωσδήποτε να παρέχει ύγρανση των χώρων όπου εκθέτονται ή φυλάσσονται αντικείμενα των συλλογών. Η ύγρανση του αέρα που διαχέεται μέσα από το σύστημα του κλιματισμού στο χώρο πρέπει να γίνει είτε με την πλεονάζουσα παροχή υδρατμών είτε με εφύγρανση του αέρα. Για την εφύγρανση του αέρα πρέπει πάντα να χρησιμοποιείται νερό με υψηλή καθαρότητα προς αποφυγή μεταφοράς

2 R. Lafontaine / S. Michalski, «The control of relative humidity - Recent developments», ICOM Conservation Committee, 7th Triennial Meeting Copenhagen, 10-14 September 1984, ICOM-CC, Παρίσι 1984, σ. 84.17.33-84.17.37.

και μετάδοσης μολυσματικών παραγόντων. Συνεπώς πρέπει να απορρίπτεται κάθε σύστημα κλιματισμού που χρησιμοποιεί στάσιμο νερό από δεξαμενές.

Αφύγρανση των χώρων: Αντίστοιχα με την ύγρανση των χώρων, το σύστημα κλιματισμού για χώρους με πολιτιστικές χρήσεις πρέπει να παρέχει και αφύγρανση του περιβάλλοντος αέρα. Συνήθως, τα κλιματιστικά συστήματα χρησιμοποιούν για την αφύγρανση του αέρα ψυκτική μέθοδο. Υπάρχουν όμως και άλλα συστήματα, που χρησιμοποιούν υλικά απορρόφησης υγρασίας (desiccant dehumidifiers) τα οποία διασφαλίζουν χαμηλότερα επίπεδα σχετικής υγρασίας και χαμηλότερο κόστος λειτουργίας δεδομένου ότι δεν χρησιμοποιούν ενέργεια για τη συμπύκνωση των υδρατμών.³

Τοποθέτηση των αισθητήρων ελέγχου περιβαλλοντικών συνθηκών: Για την εύρυθμη λειτουργία του κλιματιστικού συστήματος πρέπει να τοποθετηθούν οι κατάλληλοι αισθητήρες ελέγχου. Οι αισθητήρες αυτοί (είτε είναι θερμοστάτες είτε υγραστάτες) πρέπει να τοποθετούνται στο χώρο όπου βρίσκονται τα αντικείμενα και όχι στο κανάλι απαγωγής του αέρα. Μια σύγχρονη λύση για τον έλεγχο του εσωτερικού περιβάλλοντος είναι με τηλεμετρική μέθοδο όπου οι αισθητήρες σε κάθε χώρο ενώνονται με έναν πομπού ο οποίος στη συνέχεια συνδέεται απευθείας μέσω δικτύου σε υπολογιστή και έτσι μπορεί κανείς να έχει σε πραγματικό χρόνο και από απόσταση τις καταγραφές των περιβαλλοντικών συνθηκών.

Καθαρότητα αέρα: Τα κλιματιστικά συστήματα χρησιμοποιούν αέρα που προέρχεται από το εξωτερικό περιβάλλον του κτηρίου. Συνεπώς, ο εισερχόμενος στο χώρο αέρας πρέπει να φιλτράρεται ώστε να κατακρατείται το 95% των σωματιδίων μεγέθους της τάξεως του 1 μm και πλέον και 50% αυτών με μέγεθος μικρότερο του 1 μm. Για την επίτευξη ενός τέτοιου υψηλού στόχου απαιτείται η εγκατάσταση συστοιχίας φίλτρων. Η ποιότητα των φίλτρων και η κατάλληλη τοποθέτησή τους στο σύστημα εισερχόμενου και ανανεώσιμου αέρα είναι στοιχεία από τα οποία εξαρτάται και η αποτελεσματικότητά τους. Τα φίλτρα το-

ποθετούνται στα στόμια εισαγωγής αέρα σε συστοιχίες. Χαρακτηριστικά πρέπει να δοθεί προσοχή στα ακόλουθα:

1. Τοποθέτηση των στομιών σε σημείο ώστε να μην έρχονται σε επαφή με το νερό της βροχής.
2. Τα φίλτρα πρέπει να είναι συνεχή και σωστά τοποθετημένα στο στόμιο. Το πλαίσιο του στομιού πρέπει να είναι κατασκευασμένο από ανοξείδωτο μέταλλο.
3. Πρόβλεψη παροχής ρεύματος και φωτισμού κοντά στα στόμια ώστε να ελέγχεται η κατάσταση των φίλτρων σε τακτά διαστήματα.
4. Τοποθέτηση σε κάθε συστοιχία φίλτρων συστήματος δεικτών για την κατάσταση των φίλτρων (με ένδειξη «καθαρό»-«βρόμικο»).
5. Με χρήση στο σύστημα καθαρισμού του αέρα ηλεκτροστατικών φίλτρων, διότι παράγεται όζον το οποίο είναι διαβρωτικό για τα μουσειακά αντικείμενα. Πιο κατάλληλα είναι τα φίλτρα απορρόφησης αέριων ρύπων, όπως αυτά από ενεργό άνθρακα, ενεργής αλουμίνας και άλλων υλικών με διαφορετικά χαρακτηριστικά απορρόφησης σωματιδίων και αέριων ρύπων.
6. Χρήση φίλτρων με ικανότητα απορρόφησης των φίλτρων όχι μικρότερη του 80%.

Β. ΠΑΘΗΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Ο παθητικός έλεγχος του εσωτερικού περιβάλλοντος ενός μουσείου σχετίζεται με την αντιμετώπιση αρχικά του κελύφους και των δυνατοτήτων της αναβάθμισής του με σκοπό τη διατήρηση ή τη βελτίωση των εσωκλιματικών συνθηκών. Επίσης σχετίζεται και με τον καθορισμό χρήσεων των χώρων και τον μεταξύ τους συσχετισμό. Για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου είναι απαραίτητο αρχικά να πραγματοποιηθεί μελέτη του ίδιου του κελύφους και να αντιμετωπιστούν τα πιθανά προβλήματα. Η διάγνωση αυτών των προβλημάτων θα οδηγήσει και στις ακόλουθες λύσεις:

α) Απλές εφαρμογές επί του κελύφους (για παράδειγμα, μόνωση για την υγρασία και τους υδρατμούς, εγκατάσταση

διπλών υαλοστασίων, δημιουργία ανεμοπετασμάτων στα κεντρικά ανοίγματα του κτηρίου, εγκατάσταση συστημάτων σκιασμού και ηλιοπροστασίας, αερισμός του κτηρίου τη νύχτα ώστε να ψύχεται το κέλυφος).

β) Δημιουργία «κλιματιζόμενων χώρων» τύπου «κτήριο μέσα στο κτήριο». Οι χώροι αυτοί ουσιαστικά είναι κατασκευασμένοι μέσα στο αυθεντικό κέλυφος, σε τέτοια απόσταση από αυτό ώστε να μην επηρεάζονται από την επιφανειακή θερμοκρασία του. Μέσα σε αυτούς τους χώρους ο έλεγχος του εσωτερικού περιβάλλοντος είναι πιο εύκολο να γίνει εφόσον δεν υπάρχουν εξωτερικοί παράγοντες που να επιδρούν άμεσα.

γ) Δημιουργία συγκεκριμένων ζωνών ή περιοχών εσωτερικού περιβάλλοντος με τη δημιουργία μικροκλίματος, δηλαδή δημιουργία συγκεκριμένων συνθηκών σε απόλυτα κλειστά συστήματα (όπως, για παράδειγμα, προθήκες).

Συμπεράσματα

Οι συνθήκες εσωτερικού περιβάλλοντος ενός κτηρίου με πολιτιστικές χρήσεις απαιτούν συστηματική μελέτη, καταγραφή και αξιολόγηση με στόχο τον καλύτερο σχεδιασμό του περιβάλλοντος. Σημαντική παράμετρο στο σχεδιασμό αποτελεί το ίδιο το κέλυφος του κτηρίου στο οποίο πρέπει να γίνεται συστηματική διάγνωση της κατάστασής του. Το σύνολο των παραμέτρων θα δώσουν τις κατευθυντήριες γραμμές για την επιλογή των βέλτιστων λύσεων τόσο για τη διατήρηση των περιεχόμενων αντικειμένων όσο και του ίδιου του κτηρίου.

3 A.J. Sebor, «Heating, ventilating and air-conditioning systems», στο C.L. Rose κ.ά. (επιμ.), *Storage of Natural History Collections. A Preventive Conservation Approach*, Society of the Preservation of Natural History Collections, Pittsburg 1995.

Πηγές εικόνων

02, 03: Λ. Μάντζιου (επιμ.), *Βιοκλιματική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, ΕΡΓΟΝ IV, Εκδόσεις Αρχιτεκτονικών Βιβλίων, Αθήνα 2009, σ. 200, 208.

ΑΠΟ ΤΟ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΑ — Από το χθες στο σήμερα

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΥΡΣΟΥΝΟΓΛΟΥ
*Αρχιτέκτων-Μηχανικός DESA Παρισίων,
Δρ Πανεπιστημίου της Σορβόνης IV,
Επίκουρος Καθηγητής Στρατιωτικής Σχολής
Ευελπίδων*

Η διαδρομή από το νεοκλασικό περίτεχνο σπίτι της Αθήνας στη σημερινή πολυκατοικία είναι μια διαδρομή που έχει ενδιαφέρον να δούμε στις παρακάτω σελίδες... Είναι η διαδρομή όπου η αρχιτεκτονική παράδοση παραδίδεται στα πολύωροφα κτίρια, η διαδρομή όπου οι οικιστικές ανάγκες οδηγούν στην πολυκατοικία και, το χειρότερο, στην αυθαίρετη δόμηση που ταλάνιζε και ταλανίζει τη χώρα μας.

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ θα πρέπει να εστιασθεί κατά βάση στην ανάπτυξη της πολυκατοικίας και αυτό διότι κάλυψε τις αυξανόμενες οικιστικές ανάγκες σημαντικών στρωμάτων πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα, με οικόπεδα τα οποία ενώ με τα νεοκλασικά σπίτια στέγαζαν μία οικογένεια, με την κατασκευή πολυώροφων πολυκατοικιών κάλυψαν τις ανάγκες πολλών οικογενειών.

Η ορμητική εμφάνιση της πολυκατοικίας καταστρέφει την αρχιτεκτονική παράδοση της πόλης, έτσι όπως ξεπετά-

01 Η Ακρόπολη των Αθηνών από την πλατεία Συντάγματος, π. 1855/58. Φωτογραφία: Δ. Κωνσταντίνου. Χαρτί άλατος και αλμπουμίνας, 27,6x37 εκ.

01

02

γεται πολυώροφη, ογκώδης, μονότονη σε χρώμα και σχήμα, ειδικά στο κέντρο της Αθήνας, με τα μπαλκόνια της το ένα δίπλα στο άλλο, με τα πολλά παράθυρα, άλλα στην πρόσοψη και άλλα στον ακάλυπτο, αλλά και με τα κομφορ που τόσο λαχταρούσαν οι Έλληνες, όπως το καλοριφέρ, το ασανσέρ, ο εξοπλισμός μπάνιου και κουζίνας με πλακάκια και πολλά άλλα. Η πολυκατοικία προσφέρει, όπως έγραψε ο Α. Προβελέγγιος, «τα ψευδοκομφορ

που αγαπιούνται και ανθίζουν σ' όλη την Ελλάδα».¹

Τρέχουν λοιπόν οι Έλληνες να αποκτήσουν το διαμέρισμα στους ψηλούς ορόφους (το ρετιρέ δείχνει οικονομική ευρωστία) για να έχουν καλύτερη θέα, με βεράντες οπωσδήποτε στην πρόσοψη και με μπαλκόνι στην κουζίνα. Το οικόπεδο που κάποτε πρόσφερε στέγη σε μία μόνο οικογένεια περιλαμβάνοντας ένα αρχοντικό διώροφο, έγινε η στέγη 10,

20 ή και παραπάνω οικογενειών, και περιλαμβάνει πλέον μια απρόσωπη μάζα πολλών ορόφων που αποκαλείται τυπικός όροφος. Ο κάτοχος του αρχοντικού, δικαιολογημένα ίσως και αυτός, έχοντας αυξήσει τις οικογενειακές του υποχρεώσεις, μπορεί να μην έχει πια ένα αρχοντικό αλλά τουλάχιστον έχει το διαμέρισμά του, το διαμέρισμα που έδωσε στο παιδί του και το διαμέρισμα που νοικιάζει για την αύξηση του οικογενειακού εισοδή-

03

02 Γενική άποψη της Αθήνας από την Ακρόπολη, π. 1860. Φωτογραφία Δ. Κωνσταντίνου. Χαρτί άλατος και αλμπουμίνας, 27x37 εκ.

03 Γενική άποψη της Αθήνας από τον Λυκαβηττό (φωτ. Ν. Κοντός).

04 Το νεοκλασικό κτήριο που στεγάζει τον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό» δίπλα σε πολυκατοικία στην πλατεία Καρύτη.

04

ματος. Και όλα αυτά χωρίς να ξοδέψει τίποτα, αφού θα δώσει το οικοπέδο του αντιπαροχή και θα πάρει τα διαμερίσματα που του αναλογούν. Ίσως δεν σκέφθηκε ότι έδωσε κάτι που χάθηκε για πάντα, κάτι που ήταν επώνυμο, για να αποκτήσει ένα διαμέρισμα ανώνυμο σε έναν όροφο με δύο, τρεις ή και περισσότερες εξώπορτες, που κάτω από την πίεση τιμών και ακριβείας μικραίνει μεν σε τετραγωνικά, αλλά ανακαλύπτονται διάφορες ψευτολύσεις για να χρυσωθεί το χάπι της μείωσης χώρου.

Οι χώροι υποδοχής γίνονται ενιαίοι με το χωλ. Ανακαλύπτεται ότι μπορούμε να εκμεταλλευτούμε και τον προθάλαμο (χωλ), που ο ρόλος του ήταν να σε βάζει στο σπίτι σιγά σιγά και να αφήνεις το παλτό σου ή την ομπρέλα σου πριν μπεις στο σαλόνι, παίρνοντας μια ανάσα. Καταργείται η έννοια της ξεχωριστής τραπεζαρίας και του ξεχωριστού σαλονιού που ανοίγαμε μόνο στις γιορτές και έχουμε έναν ενιαίο χώρο πίσω ακριβώς από την εξώπορτα που λέγεται «λίβινγκ ρουμ» (όρος που μας ήλθε από την Αμερική) και που ελάχιστος χώρος το χωρίζει από το διάδρομο της σκάλας ή την εξώπορτα (τα τελευταία χρόνια πάντα θωρακισμέ-

νη). Το «λίβινγκ ρουμ» είναι ο χώρος της καθημερινής χρήσης της οικογένειας για τηλεόραση, υποδοχή, ξεκούραση, διάβασμα, πρόχειρο φαγητό και χαλάρωση. Μαζί μπαίνει και η κουζίνα, αλλάζοντας φυσικά τελείως ύφος και μορφή. Γίνεται και αυτή μέρος του σαλονιού ως προς την επίπλωση και τον εξοπλισμό και αποκτά «πάσσο». Παίρνοντας και λίγα μέτρα από το κλιμακοστάσιο, που θεωρείται «χαμένος χώρος» και αφού καταργούνται οι αποθήκες μέσα στο σπίτι (μεταφέρονται πια στο υπόγειο), το διαμέρισμα είναι έτοιμο να κατοικηθεί, έχοντας για εξωτερικά κουφώματα το νεωτερισμό που λέγεται συρόμενα αλουμίνια και πάντα με διπλά τζάμια για ηχομόνωση.

Έτσι λοιπόν, ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και με τις άπειρες δυνατότητες του μπετόν αρμέ, που μηχανοποίησε την αρχιτεκτονική και της αφαίρεσε κάθε προσπάθεια «αισθητικών ανατάσεων», με αποτέλεσμα η οικοδομή να μην προκαλεί τη συγκίνηση του χειροποίητου που προκαλούσε κατά τον περασμένο αιώνα,² αρχίζουν να ξεπετάγονται οι πολυώροφοι όγκοι που δημιουργούν μια μοντέρνα πόλη, εξαφανίζοντας την παλαιά. Δυστυχώς, το προσωπικό συμφέρον του κάθε

Έλληνα μέσω αντιπαροχής στάθηκε υψηλότερα από άλλες αξίες. Δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα, η γη γίνεται πανάκριβη, οι ιδιοκτήτες γκρεμίζουν κτήρια κοσμήματα και τα μεταφράζουν σε τετραγωνικά μέτρα, ορόφους, διαμερίσματα, μαγαζιά. Από την άλλη πλευρά, το κράτος δεν λαμβάνει τα αναγκαία μέτρα για να περισώσει τα κτήρια εκείνα που κρύβουν μέσα τους μια ολόκληρη ιστορία, με αποτέλεσμα «ο ιστορικός χαρακτήρας της Αθήνας να καταστραφεί και να αρχίσει η αισθητική της παραμόρφωση».³ «Ποτέ τόσο λίγοι δεν έκαναν τόσο μεγάλο κακό σε τόσο μικρό διάστημα» γράφει ο Σ.Β. Σκοπελίτης.⁴

Όμως, οι τιμές στα διαμερίσματα των πολυκατοικιών ήταν τέτοιες που δεν μπορούμε να πούμε ότι βοήθησαν και τις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις, οι οποίες αναγκάστηκαν να στραφούν στην απογραμμάτιστη, πρόχειρη και φθηνή δόμηση με μοναδικό και κύριο στόχο ίσα ίσα να «βάλουν το κεφάλι τους κάτω από κεραμίδι». Αρχισε λοιπόν να φουντώνει η αυθαίρετη δόμηση από ανθρώπους που κτίζουν μόνοι τους χωρίς καθοδήγηση ειδικών, προσπαθώντας να εξωτερικεύσουν τις εμπνεύσεις τους αλλά χωρίς να έχουν την απαραίτητη παιδεία.⁵

Άρα ο δεύτερος σημαντικός παράγοντας στην ανάπτυξη της κατοικίας θα πρέπει να εντοπισθεί στην εξάπλωση της αυθαίρετης κατασκευής σε εκτός σχεδίου οικοπέδα, όπου ξεπετάγονται ακόμη και τριώροφα κτήρια. Η εκτός σχεδίου δόμηση είναι το επακόλουθο της μαζικής μετακίνησης πληθυσμού από την επαρχία προς την πόλη. Οι μηχανισμοί που διέπουν την εκτός σχεδίου δόμηση στηρίζονται σε τέσσερις παράγοντες: α) τους οικιστές, β) τους επιχειρηματίες της γης, γ) τους εργολάβους, και δ) την πολιτική του κράτους.

Οι δρόμοι και οι πλατείες ήταν ακόμη αδημιούργητες όταν κτιζόνταν τα σπίτια, που διαδέχονταν το ένα το άλλο, και εκεί όπου έπρεπε να απαλλοτριωθούν σπίτια για να γίνει εφαρμογή σχεδίου, δημιουργήθηκε το μεγάλο πρόβλημα των αποζημιώσεων. Οι δε δρόμοι τις περισσότερες φορές άλλαζαν πορεία λόγω σπιτιών, με αποτέλεσμα να μην εφαρμοσθούν σωστά τα πολεοδομικά σχέδια. Έχουμε δηλαδή τα εκτός σχεδίου σπίτια, που αποτελούν τη φθηνή και πολλές φορές τη μοναδική διέξοδο στο πρόβλημα της κατοικίας – που τελικά δεν θα πρέπει να ονομάζεται φθηνή λύση γιατί λόγω του παράνομου κτίσματος η στέγη αυτή γινόταν το προϊόν εκμετάλλευσης από τους πάντες (εργολάβους, τεχνικούς κ.λπ.). Με την έντονη δε αστικοποίηση της Ελλάδας το πρόβλημα παίρνει σημαντικές διαστάσεις και έτσι παρατηρείται το φαινόμενο να νομιμοποιούνται κατά καιρούς περιοχές ήδη κατοικημένες, με αποτέλεσμα τη συνεχή αύξηση του πληθυσμού των αστικών κέντρων.⁶

Δηλαδή, ακολουθείται μια τελείως ανάποδη διαδρομή από την ενδεδειγμένη, που θα ήταν η επιλογή μιας περιοχής από το κράτος, η ένταξή της στο σχέδιο, η προετοιμασία της για να κατοικηθεί με διάφορα έργα υποδομής και μετά η δυνατότητα οικοδόμησης σε όσους θα ήθελαν να εγκατασταθούν εκεί. Δυστυχώς, η αντίθετη από τη σωστή κατεύθυνση, δηλαδή η είσοδος στο σχέδιο αφού είχαν εγκατασταθεί και κτίσει οι κάτοικοι, οδήγησε σε ένα συχνό και θλιβερό φαινόμενο κακής πολεοδομικής ανάπτυξης πολλών

περιοχών αφού τα σπίτια προϋπήρχαν των ρυμοτομικών σχεδίων και έτσι η διάνοξη των δρόμων γινόταν με πολλές δεσμευτικές προϋποθέσεις. Παρατηρείται δηλαδή μια «πλήρης οικοδομική αναρχία και ρυμοτομική ανεπάρκεια».⁷

Ο Κλέντσε, με τις αλλαγές που έφερε στο αρχικό πολεοδομικό σχέδιο των Κλεάνθη και Σούμπερτ, πέτυχε να φτιάξει ένα σχέδιο με δρόμους σε πλάτος τέτοιο όσο χρειαζόταν για μια άνετη διασταύρωση δύο αμαξών.⁸ Η στενότητα αυτών των δρόμων αποτέλεσε μεγάλο πρόσκομμα στην ανάπτυξη της πόλης μια και αργότερα ο Δήμος δεν είχε τη δυνατότητα να αποζημιώσει τους ιδιοκτήτες των ακινήτων για να μεγαλώσει τους δρόμους. Ευνόητο λοιπόν είναι ότι ποτέ δεν εφαρμόστηκε ένα ευρύτατο σχέδιο που θα όριζε τους χώρους ανοικοδόμησης και θα όριζε τους χώρους ανοικοδόμησης και θα απαγόρευε το «φύτρωμα» σπιτιών στους λόφους. Όταν η οδός Ερμού ανοίχτηκε σε αυτό το πλάτος που είναι σήμερα για να μπορούν να συνδιαλέγονται μεταξύ τους οι κάτοικοι από τους εξώστες, βλέπουμε ότι πολλές σημαντικές αποφάσεις που θα έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο στο μέλλον της Αθήνας πάρθηκαν πραγματικά αβασάνιστα.⁹

Έτσι λοιπόν, η πολυκατοικία, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1960, γίνεται απαραίτητο μέσο για να αντιμετωπιστεί η αυξανόμενη αστυφιλία, καλύπτοντας ανάγκες ακόμα και σε ανήλιαγα υπόγεια διαμερίσματα, έχοντας εξαφανίσει την ομορφιά του ακροκεράμου, της περίτεχνης σιδηρίας και τη μαεστρία του κάθε τεχνίτη στην εξώπορτα ή στη μάντρα.

Σημειώσεις

- 1 Α. Προβελέγγιος, «Σκέψεις για την αρχιτεκτονική», *Ζυγός* 21 (1958), σ. 29.
- 2 Σόλων Κυδωνιάτης, *Μια αναγέννησις που έσβησε*, Αθήνα 1981, σ. 12.
- 3 Σόλων Κυδωνιάτης, *Η Ελληνική Αρχιτεκτονική Αναγέννησις και η κακοποίησής της*, Αθήνα 1981, σ. 11.
- 4 Σ.Β. Σκοπελίτης, *Νεοκλασικά Ερείπια*, Αθήνα 1977, βλ. «Εισαγωγή».

- 5 Τ.Ε.Ε, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, Π. Αμπεδογιάννη / Ο. Ζαβερδινού (επιμ.), Αθήνα 1975, σ. 10. Γ.Μ. Μαρκόπουλος, *Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, σ. 77.
- 6 Δ. Φατούρος / Α. Παπαδόπουλος / Β. Τεντοκαλής, *Μελέτες για την κατοικία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 42, 178.
- 7 Δ. Γέροντας, *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1972, σ. 96.
- 8 Κ. Ξηραδάκη, *Η Αθήνα πριν εκατό χρόνια*, Αθήνα 1982, σ. 13.
- 9 Σ. Κυδωνιάτης, *Τρία Αρθρα*, Αθήνα 1969, σ. 10, 33.

Βιβλιογραφία

- ΓΕΡΟΝΤΑΣ Δ., *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων*, Αθήνα 1972, σ. 96.
- ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ Σ., *Μια αναγέννησις που έσβησε*, Αθήνα 1981, σ. 12.
- , *Η Ελληνική Αρχιτεκτονική Αναγέννησις και η κακοποίησής της*, Αθήνα 1981, σ. 11.
- , *Τρία Αρθρα*, Αθήνα 1969, σ. 10, 33.
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ.Μ., *Η λαϊκή μας αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1981, σ. 77.
- ΞΗΡΑΔΑΚΗ Κ., *Η Αθήνα πριν εκατό χρόνια*, Αθήνα 1982, σ. 13.
- ΠΡΟΒΕΛΕΓΓΙΟΣ Α., «Σκέψεις για την αρχιτεκτονική», *Ζυγός* 21 (1958), σ. 29.
- ΣΚΟΠΕΛΙΤΗΣ Σ.Β., *Νεοκλασικά Ερείπια*, Αθήνα 1977, «Εισαγωγή».
- Τ.Ε.Ε, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, επιμ. Π. Αμπεδογιάννη-Ο. Ζαβερδινού, Αθήνα, Νοέμβριος 1975, σ. 10.
- ΦΑΤΟΥΡΟΣ Δ. / ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α. / ΤΕΝΤΟΚΑΛΗΣ Β., *Μελέτες για την κατοικία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 42, 178.

Πηγές εικόνων

- 01, 02 Χάρης Γιακουμής, *Η Ελλάδα. Φωτογραφικό και λογοτεχνικό ταξίδι στον 19ο αιώνα*, εκδ. Μπάστας-Πλέσσας, Αθήνα 1997, δίγλωσση έκδοση, σ. 135, 131 (κάτω).
- 03 Τ.Ε.Ε, *Η κατοικία στην Ελλάδα*, επιμ. Π. Αμπεδογιάννη / Ο. Ζαβερδινού, Αθήνα 1975, σ. 59 (εικ. 161).

ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΟΔΙΟΥ

— Το Γεωργοκτηνοτροφικό Οικομυσείο
της Θεσσαλονίκης

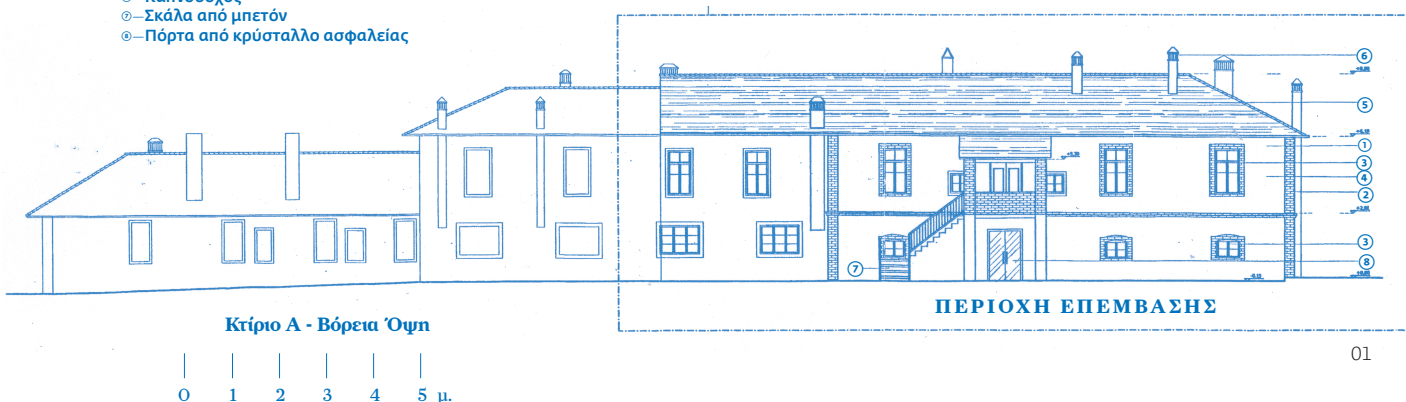
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Π. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΟΥ

Αρχιτέκτων-Μουσειολόγος

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

Αρχιτέκτων-Αναστηλωτής

- ①—Φέρουσα πλινθοδομή μπατική με συμπαγείς πλίνθους
- ②—Συμπαγή κεραμικά τουβλάκια
- ③—Ξύλινα κουφώματα
- ④—Επίχρυσμα
- ⑤—Κεραμίδια
- ⑥—Καπνοδόχος
- ⑦—Σκάλα από μπετόν
- ⑧—Πόρτα από κρύσταλλο ασφαλείας

01

Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται το ιστορικό αγρόκτημα Σταθάτου στο Μόδι του νομού Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για ένα πρότυπο για την εποχή του αγρόκτημα, που οργανώθηκε κατ' αναλογία των μεγάλων αγροκτημάτων της Ευρώπης

του τέλους του 19ου αιώνα. Παρουσιάζεται η αρχιτεκτονική, η ιστορική και η φωτογραφική τεκμηρίωση του συγκροτήματος, καθώς και η πρόταση μετατροπής του σε Γεωργοκτηνοτροφικό Μουσείο.

ΤΟ ΑΓΡΟΚΤΗΜΑ ΜΟΔΙΟΥ ΑΠΟΚΤΗΘΗΚΕ από τον στρατηγό Πέτρο Σταθάτο το 1920.¹ Η μορφολογία του κεντρικού κτηρίου του αγροκτήματος αποτελεί ένα συνδυασμό στοιχείων του εκλεκτισμού και της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής² (χρήση εμφανούς πλινθοδομής, μεταλλικοί ελκυστήρες). Το αγρόκτημα Μοδίου εικονογραφεί στον αγροτικό χώρο της Θεσσαλονίκης τις προσπάθειες αναμόρφωσης της γεωργικής παραγωγής που είχαν ήδη ξεκινήσει στην Ελλάδα με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους το 1831. Μια σειρά από ιδρύματα και θεσμοί, όπως η Ανωτάτη Γεωπονική, η Γεωργική Σχολή Τίρυνθας, το Γραφείο Εθνικής Οικονομίας, η ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου στα 1910, είχαν σκοπό τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής γεωργίας.³ Μέσα στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο του νεοσύστατου

02

01 Κάτοψη. Βόρεια όψη.

02 Βόρεια όψη.

ελληνικού κράτους και μιας γεωργικής παραγωγής που μέχρι τότε βασιζόταν σε τεχνικές και μεθόδους παρωχημένες, αναπτύχθηκε η συγκεκριμένη παραγωγική μονάδα, ένα από τα λίγα παραδείγματα νεωτεριστικών προσπαθειών στον ελληνικό αγροτικό κόσμο.⁴

Στην αρχική του μορφή το αγρόκτημα Σταθάτου διέθετε έναν σημαντικό αριθμό κτηρίων, τα οποία στήριζαν και στέγαζαν τις διάφορες λειτουργίες του. Σήμερα, εκτός από το κεντρικό κτήριο κατοικίας του ιδιοκτήτη του αγροκτήματος και το κτήριο κατοικίας του επιστάτη, σώζεται το κτηριακό συγκρότημα διαμονής των εργατών, οι κουζίνες, οι φούρνοι και οι χώροι εξυπηρέτησης του αγροκτήματος όπου στεγάζεται η μονάδα εκτροφής βοοειδών. Στο κτηριακό δυναμικό και στον παραγωγικό ιστό του αγροκτήματος εντασσόταν επίσης ένα εργαστήριο κατασκευής κεραμιδιών, το οποίο δεν σώζεται πλέον. Τέλος, στο δυναμικό του αγροκτήματος συμπεριλαμβάνεται μια έκταση συνολικού εμβαδού 500 στρεμμάτων, με καλλιέργειες κυρίως δημητριακών.

Το αγρόκτημα Σταθάτου αποτελεί κομμάτι της γεωργοκτηνοτροφικής παράδοσης του νομού. Οι σημερινοί ιδιοκτήτες του, κατανοώντας τη σημασία του συγκεκριμένου ιστορικού αγροκτήματος, προχώρησαν στην επέκταση των αρχικών εταιρικών δραστηριοτήτων τους, που σχετίζονται με την κτηνοτροφία.⁵ Κύριος στόχος της εταιρείας είναι η, εκ παραλλήλου με την παραγωγική δραστηριότητα, αξιοποίηση και προβολή της ιστορικής ταυτότητας του αγροκτήματος, με την αναστήλωση μέρους των ιστορικών κτηρίων αλλά και τη δημιουργία ενός μικρού τοπικού μουσείου για τη γεωργοκτηνοτροφική παράδοση στην περιοχή. Η προκαταρκτική πρόταση⁶ που συζητήθηκε και στη συνέχεια κατατέθηκε στην Αναπτυξιακή Εταιρεία Θεσσαλονίκης κατέληξε στο τυπολογικό μοντέλο του οικομυσείου⁷ με αντικείμενο τη γεωργοκτηνοτροφική παράδοση της περιοχής.

Ο όρος οικομυσείο αποτελεί νεολογισμό που γεννήθηκε το 1971 για να εξυπηρετήσει την επικοινωνιακή πολιτική

03

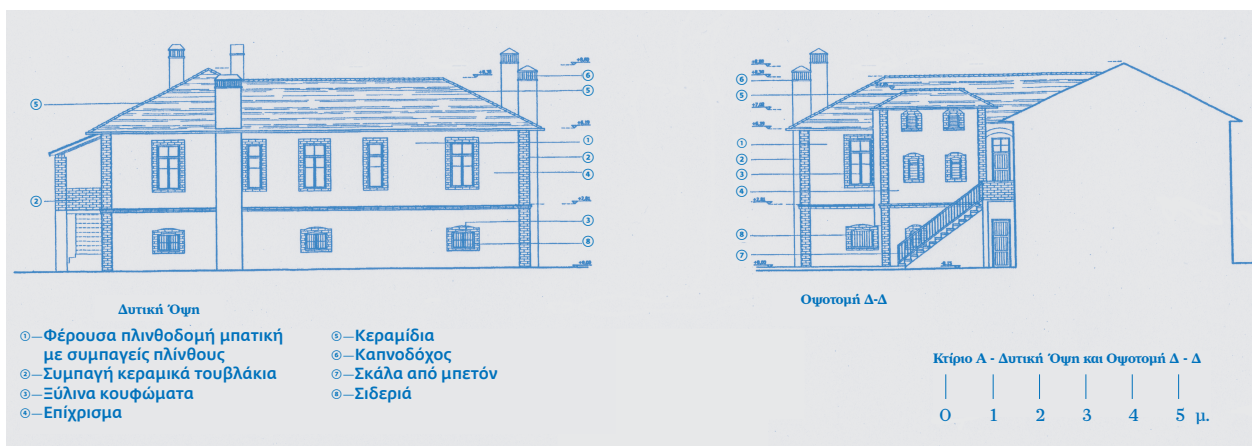

04

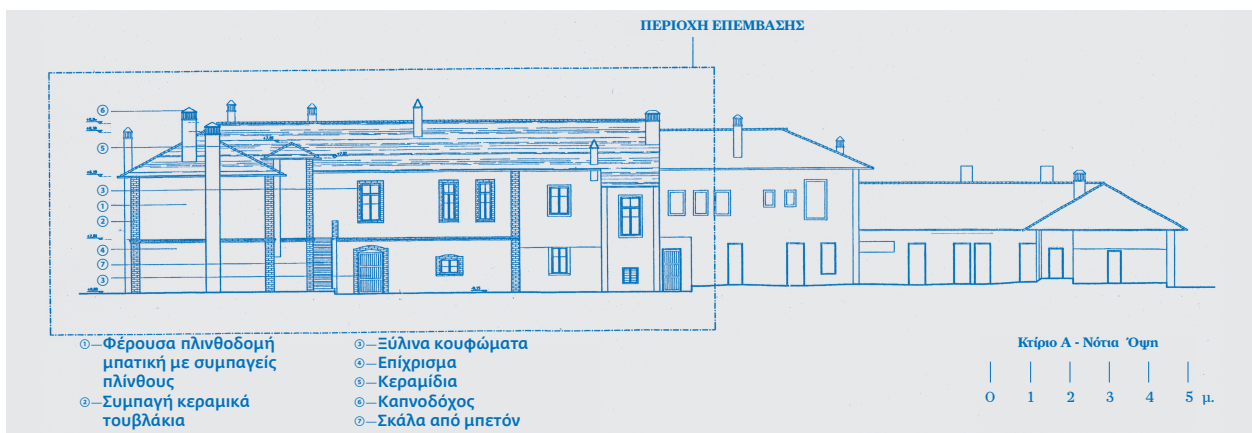
του γάλλου υπουργού Περιβάλλοντος⁸ και στην πορεία υπέστη αρκετές παρερμηνείες, παρανοήσεις και στρεβλές χρήσεις. Ωστόσο, νεότεροι ερευνητές έχουν καταφέρει να ορίσουν την έννοια και να προσδιορίσουν τον τρόπο χρήσης του με ακρίβεια.⁹ Το Le Creusot-Montceau-Les-Mines,¹⁰ μια αποβιομηχανοποιημένη πόλη της Γαλλίας, αποτέλεσε ουσιαστικά

το πρώτο οικομυσείο. Έκτοτε οι διαρκώς εξελισσόμενες μουσειολογικές αναζητήσεις όρισαν επακριβώς τις παραμέτρους που απαιτούνται για τη χρήση του όρου.

Έτσι το οικομυσείο υπερβαίνει πάντοτε τα όρια ενός μουσειακού κτηρίου, εμπεριέχει την ερμηνεία τόπων και θέσεων μιας περιοχής, παρέχοντας στον επισκέπτη πολλαπλές εμπειρίες, περιλαμβάνει τη

05

06

- 03 Νοτιοδυτικός πύργος κεντρικού κτηρίου.
- 04 Ανατολική όψη κεντρικού κτηρίου.
- 05 Δυτική όψη και οψοτομή.
- 06 Νότια όψη.

συνεργασία και το συνεταιρισμό ομάδων σε αντίθεση με την έννοια της ιδιωτικής συλλογής, εξασφαλίζει και ενεργοποιεί τη συμμετοχή της τοπικής κοινωνίας στις δραστηριότητες του και χρησιμοποιεί ολιστικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Σ' ένα οικομνησείο εμπεριέχονται έννοιες όπως κοινότητα, τόπος, πολιτιστική κληρονομιά, μνήμη, παράδοση και φύση,¹¹ σε μια αναλογία που προκύπτει από το δεδομένο υπόβαθρο της περιοχής.

Η υιοθέτηση του όρου οικομνησείο, για το υπό ίδρυση μουσείο, βασίστηκε στις αρχικές επιλογές που προέκυψαν κατά τις συζητήσεις με τους ιδιοκτήτες

του αγροκτήματος. Σ' αυτές περιλαμβάνονται η ενσωμάτωση στις μουσειακές λειτουργίες δραστηριοτήτων που αφορούν την περιβαλλοντική εκπαίδευση, με την ερμηνευτική προσέγγιση τμημάτων της ιδιόκτητης γης της εταιρείας. Καθώς η εταιρεία δεν διέθετε δική της συλλογή αντικειμένων υπήρξαν προγραμματικές συζητήσεις συνεργασίας με ιδιώτες από την περιοχή που διέθεταν ανάλογες συλλογές, ενώ η εμπλοκή των ανθρώπων από την περιοχή αποτελούσε εξ αρχής στόχο για την επιτυχία της προσπάθειας. Τέλος, ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας του μουσείου θεωρήθηκε ως ένας από τους κύριους σκοπούς της προσπάθειας. Το μαθητικό δυναμικό του νομού Θεσσαλονίκης έχει σχετικά λίγες επιλογές στο θέμα των ημερήσιων εκδρομών εκτός πόλης. Εξ αρχής θεωρήθηκε ότι ένα σημαντικό ποσοστό των αναμενόμενων επισκεπτών θα αποτελούν οι μαθητικές ομάδες, των οποίων η προσέλκυση θα επιτευχθεί μέσα από το συνδυασμό εκπαιδευτικής/πολιτιστικής εμπειρίας και άμεσης επαφής με τη φύση. Το οικομνησείο σχεδιάστηκε ώστε

πραγματικά να δίνει πολυδιάστατη εμπειρία μέσα από πολλαπλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις.¹²

Ο εκθεσιακός σχεδιασμός του οικομνησείου συνίσταται στην αναστήλωση, ανακατασκευή και ερμηνεία των ιστορικών κτηρίων που σώζονται σήμερα στο αγρόκτημα με απώτερο στόχο την παρουσίαση και προβολή της γεωργοκτηνοτροφικής παράδοσης της περιοχής του νομού Θεσσαλονίκης. Μέσα από την εκθεσιακή προσέγγιση του οικομνησείου προβάλλονται η μέθοδος, ο τρόπος και ο ρυθμός που η ευρωπαϊκή τεχνολογία και τεχνολογία, τόσο στην εκτροφή ζώων όσο και στις γεωργικές καλλιέργειες, μεταφέρθηκαν και επηρέασαν την ελληνική αγροτική παράδοση και το πολιτισμικό τοπίο της περιοχής.¹³

Έχουν επιλεγεί προς αποκατάσταση το κεντρικό κτήριο κατοικίας, το κτήριο διαμονής των εργατών καθώς και οι βοηθητικοί χώροι, όπως τα μαγειρεία και ο φούρνος. Τέλος, από το σύνολο των 500 στρεμμάτων επιλέγονται 3,5 στρέμματα στα βόρεια του κεντρικού κτηρίου κα-

τοικίας στα οποία ανακατασκευάζεται ο αρχικός κήπος σε συνδυασμό με χώρους ανάπαυσης και αθλοπαιδιών.

Κατά περίπτωση, η επέμβαση αφορά την ανακατασκευή τμημάτων του κτηριακού συγκροτήματος, όπως π.χ. ο χώρος διαμονής εργατών, το τμήμα φούρνων και κουζινών του αγροκτήματος, τα οποία εκ φύσεως υποβοηθούν στη σκηνογραφική παρουσίαση σχετικών θεμάτων, επηρεάζοντας θετικά την πρόσληψη πληροφοριών.¹⁴ Άλλα τμήματα των κτηρίων του αγροκτήματος θα αναστηλωθούν και θα αλλάξουν λειτουργική σκοπιμότητα ώστε να καλύψουν σύγχρονες μουσειολογικές ανάγκες, όπως χώρος διεξαγωγής εκπαιδευτικών προγραμμάτων, χώρος προβολών και επιδεικτικών εργαστηρίων (workshops).

Το Οικομυσείο «Αγρόκτημα Μοδίου» έχει σκοπό τη διαφύλαξη της αγροτικής ιστορίας και της κληρονομιάς του αγροτικού χώρου του νομού Θεσσαλονίκης. Στόχος του είναι οι επισκέπτες να κατανοήσουν τον σπουδαίο ρόλο της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της περιοχής. Η συλλογή και τα εκθέματα θα απεικονίζουν την τεχνολογία, το φυτικό και το ζωικό κεφάλαιο, ενώ παράλληλα θα εξετάζουν τις ανθρώπινες εμπειρίες και την κοινωνική οργάνωση που διαμορφώθηκαν από το αγροτικό/πολιτισμικό τοπίο της περιοχής.

Η δράση απευθύνεται κυρίως σε σχολικές ομάδες και ειδικότερα σε παιδιά Δ', Ε' και Στ' τάξης Δημοτικού Σχολείου, καθώς και των πρώτων τάξεων του Γυμνασίου. Ωστόσο, θα υπάρχει πρόβλεψη, σε επίπεδο σχεδιασμού των δραστηριοτήτων για την υποδοχή και άλλων ομάδων, όπως οικογενειών και ελεύθερων επισκεπτών. Ο τρόπος συγκρότησης, η λειτουργία και οι δραστηριότητες του Οικομυσείου στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση και την πολύπλευρη ενεργοποίηση των χρηστών του: φοιτητές, μαθητές, εκπαιδευτικοί, αγροτικοί συνεταιρισμοί, πολιτιστικοί σύλλογοι θα έχουν στη διάθεσή τους ένα εργαλείο εκπαίδευσης και αναψυχής. Στόχος είναι να γίνει κατανοητό ότι το αντικείμενο του οικομυσείου αφορά άμεσα

07

08

όχι μόνο τους επισκέπτες του, αλλά και την τοπική κοινωνία.

Η μόνιμη έκθεση του Γεωργοκτηνοτροφικού Οικομυσείου «Αγρόκτημα Μοδίου» οργανώνεται σε δύο κυρίαρχες ενότητες: την ενότητα της γεωργίας και την ενότητα της κτηνοτροφίας.

Ειδικότερα στην ενότητα της γεωργίας θα παρουσιάζονται:

- Σύντομη ιστορική ανασκόπηση για τις απαρχές της γεωργίας και των πρώτων καλλιεργούμενων ειδών, όπου θα γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο ρόλο της γεωργίας για τη δημιουργία των πρώτων πολιτισμών.
- Παρουσίαση της γεωμορφολογικής διαμόρφωσης της Μακεδονίας και των διαφοροποιήσεων που έχουν προκύψει στις καλλιεργούμενες εκτάσεις από τα διάφορα παραγωγικά έργα που άλλαξαν τη γεωμορφολογία της Μακεδονίας.
- Παρουσίαση των καλλιεργούμενων ει-

07 Τα κτίσματα του στάβλου (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

08 Αναμνηστική φωτογραφία με τον σύγχρονο για την εποχή γεωργικό ελκυστήρα, τον οποίο οδηγεί ο Πέτρος Κ. Σταθάτος (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

09 Ο Πέτρος Κ. Σταθάτος μετρώντας το αγρόκτημα (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

10 Αναμνηστική φωτογραφία της οικογένειας Σταθάτου μετά από κυνήγι στην περιοχή (Αρχείο Γιάννη Σταθάτου).

09

10

δών στην περιοχή. Ειδικότερα παρουσιάζονται τα σιτηρά, ο καπνός και το καλαμπόκι.

- Γεωργικά Εργαλεία και Γεωργική Τεχνολογία. Στην ενότητα αυτή αναπτύσσεται η εξέλιξη της γεωργικής τεχνολογίας διαχρονικά και ο ρόλος της σύγχρονης τεχνολογίας στην εντατικοποίηση των καλλιεργειών.

- Παρουσίαση των αειφορικών μεθόδων καλλιέργειας.

Στην ευρύτερη ενότητα της κτηνοτροφίας παρουσιάζονται:

- Ιστορική αναδρομή της εξέλιξης της κτηνοτροφίας και του ρόλου της στην ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού.
- Παρουσίαση των πρώτων ζώων που εξημερώθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από τον άνθρωπο.
- Τρόποι εκτροφής ζώων στην βιομηχανική και βιομηχανική εποχή.
- Υποπροϊόντα της εκτροφής των ζώων,

γαλακτοκομικά προϊόντα. Παραγωγή τυριού στην προβιομηχανική και βιομηχανική περίοδο.

- Κριτική παρουσίαση των σύγχρονων τρόπων εκτροφής ζώων και παραγωγής κρέατος και της αειφορικής ανάπτυξης μιας περιοχής.

Το έργο Οικομυσείο «Αγρόκτημα Μοδίου», έρχεται να προστεθεί στους πολιτισμικούς/φυσικούς πόρους της περιοχής, όπως ο Ρήχειος ποταμός,¹⁵ οι λίμνες Βόλβη και Κορώνεια, που αποτελούν υπολείμματα της αρχαίας λίμνης Μυγδονίας, το βυζαντινό κάστρο της Ρεντίνας,¹⁶ ή το αρχαίο φρούριο στα Βρασνά.¹⁷

Εκτός από τη διάσωση ενός σημαντικού ιστορικού κτηριακού συγκροτήματος του αγροκτήματος Σταθάτου, το έργο στοχεύει στην προσφορά μιας πολυδιάστατης μουσειακής εμπειρίας και στην ενίσχυση του υπάρχοντος πολιτισμικού τοπίου της περιοχής.

Σημειώσεις

- * Οι φωτογραφίες είναι του Γ. Κατσάγγελου, Αναπληρωτή Καθηγητή ΑΠΘ.
- 1 Ο Σταθάτος ήταν ο πρώτος έλληνας ιδιοκτήτης του αγροκτήματος, το οποίο υπήρχε ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Στα όρια του τούρκικου αγροκτήματος, ιδιοκτησίας Χουσνί Πασά, συμπεριλαμβάνονταν αριθμός κτισμάτων, όπως φαίνεται στο συμβόλαιο αγοράς του κτήματος από τον Σταθάτο.
- 2 Βλ. Β. Κολώνας, *Αρχιτεκτονική Κληρονομιά Νομού Θεσσαλονίκης*, ΑΝΕΘ Α.Ε., Θεσσαλονίκη 1996, σ. 96-97.
- 3 Για την περιπέτεια του αγροτικού εκσυγχρονισμού κατά τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα, βλ. Α. Καλλιβεράκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1990, σ. 30-33, 50-55, 83-90.
- 4 Βλ. Δ. Ζωγράφος, *Η Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, εκδόσεις ΑΤΕ, Αθήνα 1976, σ. 635-639, 682-686 και Καλλιβεράκης, *ό.π.*, σ. 304-305.
- 5 Πρόκειται για την εταιρεία Ιωνική Εταιρεία Παραγωγής Κρεάτων ΑΕ.
- 6 Η αρχική ιδέα αναπτύχθηκε από την αρχιτέκτονα-μουσειολόγο Α. Βαλαβανίδου και στη συνέχεια, σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα-αναστηλωτή Δ. Αλεξάνδρου, ο οποίος είχε την ευθύνη της αναστηλωτικής μελέτης, κατατέθηκε φάκελος υποψηφιότητας τον Ιούνιο του 2003.

11 Παλιά εργατόσπιτα.

11

- 7 Για την έννοια του οικομυσείου και των μικρών τοπικών μουσείων, βλ. P.S. Davis, *Ecomuseums*, Leicester University Press, Λονδίνο 1999, σ. 217-46. C. Hoyau, «Heritage and the "conserver society": the French case», στο R. Lumley (επιμ.), *The Museum Time Machine*, Routledge, Λονδίνο 1988, σ. 28-29. S.E. Weil, *Rethinking the Museum*, Smithsonian Institution Press, Washington 1990, σ. 38-39.
- 8 Ο όρος «ecomusée» δημιουργήθηκε στη διάρκεια ενός γεύματος από τον γάλλο μουσειολόγο Hugue de Varine, με τη βοήθεια του Henri Riviere, για τον πολιτικό Robert Poujade. Ο τελευταίος είχε δηλώσει ότι απεχθανόταν τη χρήση του όρου μουσείο, τον οποίο έβρισκε πολύ παρωχημένο και ότι ήθελε μια νέα λέξη, που να υποδεικνύει και να περιγράφει τις νέες μουσειολογικές αναζητήσεις. Βλ. Davis, *ό.π.*, σ. 58-60, και Maurizio Maggi-Vittorio Falletti, *Ecomuseums in Europe. What They Are and What They Can Be*, IRES Piemonte, Torino 2000, σ. 18.
- 9 Βλ. Davis, *ό.π.*, σ. 67-76.
- 10 Βλ. K. Hudson, *The Archaeology of Industry*, Charles Scribner's Sons, Νέα Υόρκη 1996, σ. 19. Octave Debary, «Deindustrialization and museumification from exhibited memory to forgotten History», *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences* 595/1 (2004), σ. 122-133. A. Βαλαβανίδου, «The Role and the Future of Technology Museums in Greece», *Newcastle-upon-Tyne* 2003, αδημ. διδ. διατρ., σ. 40-41.
- 11 Βλ. Davis, *ό.π.*, σ. 240.
- 12 Για το ρόλο των πολλαπλών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, βλ. E. Hooper-Greenhill (επιμ.), *The Educational Role of the Museum*, Routledge, Λονδίνο 1999, σ. 44-53. M. Wallace, «Changing Media, changing messages», στο E. Hooper-Greenhill (επιμ.), *Museum: Media: Message*, Routledge, Λονδίνο 1995, σ. 107-123. E. Heumann Gurian, «Noodling, Around with Exhibition Opportunities», στο Ivan Karp / Steven Lavine (επιμ.), *Exhibiting Cultures: The Poetics and Politics of Museum Display*, American Association of Museums, Washington 1991, σ. 176-190. S.M. Pearce, «Thinking about things», στο S.M. Pearce (επιμ.), *Interpreting Objects and Collections*, Routledge, Λονδίνο 1994, σ. 125-132.
- 13 Για την έννοια του πολιτισμικού τοπίου, την οικομυσειολογία και το ρόλο της κατανόησής τους από το κοινό και τις τοπικές κοινότητες, βλ. K. Mathewson, «Cultural landscape and ecology II: regions, retrospects, revivals», *Progress in Human Geography* 23/2 (1999), σ. 267-281. P. Selman, «Community participation in the planning and management of cultural landscapes», *Journal of Environmental Planning and Management* 47/3 (2004), σ. 365-392. S. Elliott, «Targets for the arrows of fate: ecomuseology as a rescue mechanism to the threatened cultural landscapes of Southeast Turkey», στο *Forum UNESCO University and Heritage, 10th International Seminar Cultural Landscapes in the 21st Century*, 11-16 April 2005, Newcastle-upon-Tyne 2006.
- 14 Για την επίδραση των σκηνογραφικών παρουσιάσεων, βλ. Βαλαβανίδου Α. / Ν. Νικονάνου, «Προσδοκίες, επιθυμίες, ενδιαφέροντα και ανάγκες του κοινού σε Μουσεία Τεχνολογίας: Το παράδειγμα του Τεχνικού Μουσείου Θεσσαλονίκης», *Τεχνολογία* 10-11 (2001), σ. 34-37. M. Belcher, *Exhibitions in Museums*, Smithsonian Institution Press, Washington 1991, σ. 58-66. P.V. Mensch, *Towards a Methodology of Museology*, διδ. διατρ., University of Zagreb, 1992, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα http://www.muuseum.ee/et/erialane_areng/museoloogiaalane_ki/ingliskeelne_kirjand/p_van_mensch_toward_mensch22.
- 15 Πρόκειται για έναν ποταμό, μήκους 8 χλμ., που ενώνει τη λίμνη Βόλβη και τον Στρυμονικό κόλπο, λειτουργώντας ως αγωγός σύνδεσης της λίμνης με τον ποταμό.
- 16 Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Πρώτες παρατηρήσεις στην οικιστική του βυζαντινού σχυρού οικισμού της Ρεντίνας», *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και στην Θράκη*, 3, ΥΠΠΟ-ΤΑΠ, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 291-300. Επίσης του ίδιου, *ΠΑΕ* (1987), σ. 149-160, *ΠΑΕ* (1988), σ. 119-124, *ΠΑΕ* (1989), σ. 199-204, *ΠΑΕ* (1990), σ. 198-208, και *PENTINA I: Οι μυθολογικές πόλεις Αυλών, Βρομίσκος, Αρέθουσα και ο τάφος του Ευριπίδη*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1995.
- 17 Βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, «Αρχαίο φρούριο στα Βρασνά», *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και στην Θράκη*, 6, Θεσσαλονίκη 1992, ΥΠΠΟ-ΤΑΠ, σ. 415-420.

01

Η ΣΥΦΙΛΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΚΑΚΟΥΡΓΟΙ ΤΗΣ

—Μια μελέτη του 1922

ΕΛΕΝΗ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΛΕΤΡΑ

Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της
Ιατρικής, Ιατρική Σχολή, ΑΠΘ

ΕΛΕΝΑ ΜΟΥΧΤΙΔΙΩΤΟΥ

Καθηγήτρια Αγγλικής Γλώσσας

Το βιβλίο *Η Σύφιλις και οι συγκάκουργοί της*, που εκδίδεται το 1922 στη Νέα Υόρκη,¹ είναι μία προσπάθεια του Έλληνα ιατρού Γ. Κάτσαϊνου να περιγράψει τη σύφιλη που είχε ταλαιπωρήσει επί σειρά αιώνων τόσο όσους προσβλήθηκαν από τη νόσο όσο και την ιατρική κοινότητα, η οποία αναζητούσε επίμονα μια αποτελεσματική και χωρίς επώδυνες παρενέργειες θεραπεία. Οι απόπειρες, ωστόσο, να θεραπευθεί η σύφιλις ήταν αναποτελεσματικές καθώς μόνον η χρήση των αντιβιοτικών 20 χρόνια αργότερα μπόρεσε να δώσει λύση στο πρόβλημα. Οι περιγραφές του συγγραφέα στο πόνημα αυτό συχνά δηλώνουν πέραν του ιδίου του προβλήματος την απάνθρωπη αντιμετώπιση των συφιλιδικών του πρώτου τετάρτου του 20ού αιώνα.

Ο Γ. ΚΑΤΣΑΪΝΟΣ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΕΙ μια διεξοδική και κατανοητή ανάπτυξη της εν λόγω ασθένειας. Τούτο γίνεται αντιληπτό από το γεγονός ότι τόσο το «προοίμιο» όσο και η «εισαγωγή» είναι ιδιαίτερα μακροσκελή, ενώ ακολουθούν τρία διακριτά μέρη. Στα τέσσερα κεφάλαια που συνθέτουν το πρώτο μέρος γίνεται περιγραφή των σταδίων της συφιλίδος, του τρόπου πρόγνωσης της και των «ηθικών συνενόχων» της. Το δεύτερο μέρος είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στη θεραπεία της σύφιλης, καθώς και στους τρόπους «υγιεινής θεραπείας». Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τα τρία πρώτα κεφάλαια πραγματεύονται τις τρεις πλέον διαδεδομένες μεθόδους θεραπείας της εποχής. Τέλος, το τρίτο μέρος αφορά την «αντίδραση Βάσσερμην», τη διαγνωστική

μέθοδο της εποχής, και τις επιπτώσεις της αρρώστιας μέσα στο θεσμό του γάμου. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τον επίλογο.

Μέλημα του συγγραφέα, καθώς φαίνεται, είναι να φωτίσει όλες τις πτυχές της πάθησης, γεγονός που γίνεται εμφανές από τον πρόλογο, στον οποίο παρατίθεται ιστορική αναδρομή της σύφιλης. Σύμφωνα με αυτήν, η πάθηση «ανεγνωρίσθη ως επισήμως υπάρχουσα εν Παρισίοις κατά το 1497, διά δε των πρώτων δημοσιευθέντων εν ήχω σάλπιγγος και διά κήρυκος δι' όλων των σταυροδρομιών του άστεως, οι μεν ξένοι πάσχοντες ειδοποιούντο να εγκαταλείπουν την πόλιν επί ποινή αγχώνης οι δε εντόπιοι να κλεισθούν εις τους οίκους των διότι συλλαμβανόμενοι καθ' οδόν θα ερρίπτοντο εις τον ποταμόν». Το διάγγελμα αυτό υπογράφει ο βασιλιάς «Ιάκωβος ο τέταρτος της Σκωτίας την 22 Σεπτεμβρίου του 1498», ο οποίος διά βασιλικού διατάγματος «επιτάσσει εις

01 Σύφιλιδικός. Ξυλογραφία του Α. Dürer, 15ος αι.

02

- 02 Θεραπεία συφιλιδικών με υδράργυρο. Σελίδα τίτλου από το βιβλίο *A Malafranczos morbo Gallorum praeservatio ac cura*, του Bartholomaeus Steber, Βιέννη 1497-8.
- 03 Είσοδος του νοσοκομείου της Bicêtre.

τους εκ της νόσου πάσχοντας να εγκαταλείπουν το Εδιμβούργον, περιοριζόμενοι εις την νησίδα Leith προς θεραπείαν, πας δε συλλαμβανόμενος να περιφέρεται εν τη πόλει εσφραγιζέτο ανεξιτήτως επί της παρειάς». Χαρακτηριστικό του τρόμου τον οποίο προκάλεσε η νεοεμφανισθείσα ασθένεια αποτελεί το γεγονός ότι ακόμη και οι λεπροί, οι στιγματισμένοι εκείνης της εποχής, αποστρέφονταν θανάσιμα τους συφιλιδικούς, όπως συμπεραίνεται από το κείμενο του Κάτσαινου: «Η κοινωνία τους συφιλιδικούς απέβαλλεν ως απόζοντα πτώματα. Του δ' αριθμού των εκπληκτικώτατα αυξανόμενου και μη χώρου δι' αυτούς εντός των τετειχισμένων τότε πόλεων καταλλήλου υπάρχοντος εκρίθη φρόνιμον να ρίψουν τούτους εις τας τρώγλας των λεπρών. [...] Επειδή δ' ενομίσθη εν αρχή ότι η συφιλίς μετεδίδετο όχι μόνον δι' επαφής αλλά και διά της αναπνοής και ακόμη διά του βλέμματος, τ' ατυχεστάτα ταύτης θύματα ουδαμού εύρισκον καταφύγιον» (σ. 18, *Προοίμιον*).² Οι περιγραφές που ακολουθούν είναι ιδιαίτε-

03

ρα διαφωτιστικές, όπως αυτή του Γάλλου φιλοσόφου A.J.B. Parent Duchatelet: «Αγνοούμενου ποίας μερίμνης και ποίας ανέσεως οι αφροδισιακοί εντός των τρωγλών, των κατ' ευφημισμὸν νοσοκομείων αποκληθέντων ετύγχανον γνωρίζομεν ότι *εκολάζοντο* και *εμαστιγούντο* προ της ενάρξεως της θεραπείας και μετά ταύτα και ότι ουδείς ἐγένετο δεκτός άνευ της τιμωρίας ταύτης, ότι ο ραβδισμός ἐδίδετο *αυστηρότατα* και επί πλέον η ιστορία δεν μας πληροφορεί περί του χρόνου καθ' ον ἐπαυσεν η αισχρά αὐτή κατάχρησις, γελοία και αυτόχρονη απάνθρωπος. Εις το νοσοκομείο Hôtel Dieu εξετελούντο μέχρι του 1700, ο δε φόβος της μαστιγώσεως ἐκώλυε τους πάσχοντας από του να δηλώσουν το νόσημά των. [...] Τι εσήμαινεν ο κολασμός και η μαστίγωσις, τόσον αυστηρώς εφαρμοζόμενα, επί ανδρών και γυναικών, κατά τε την είσοδον και έξοδον αυτών εκ των νοσοκομείων; Τούτο λέγεται ότι ἐγένετο ίνα εμπνεύσθῃ φρίκην κατά νόσου θεωρουμένης εγκληματικής και προς πρόληψιν της μεγάλης πληθώρας των συρρεόντων εις τα νοσοκομεία ασθενών». Ο Γάλλος φιλόσοφος αβίαστα οδηγείται στο συμπέρασμα ότι όσοι ατυχείς είχαν σύφιλη ήταν καταδικασμένοι να υποστούν μεσαιωνικά βασανιστήρια, καθώς η άγνοια και προφανώς ο φόβος κυριαρχούσαν έναντι των αισθημάτων αλληλεγγύης. Ο G. Mareschal, αρχιχειρουργός του Λουδοβίκου ΙΕ', γράφει σχετικά

με τις γυναίκες που περιθάλπονταν στην Bicêtre: «είδον δε και τας μη θεραπευθείσας και ἐφρίξα διά την κατάστασίν των. Ο χρόνος, κατά τον οποίον υποχρεούνται να περιμένουν όπως ἔλθῃ η σειρά των είναι πολύ χειροτέρας βλάβης παραίτιος ή η ασθένεια, η ταύτας αγαπούσα εις το νοσοκομείον. Θα ήτο προτιμότερον να τεθούν εντός σιτοβολώνος, επί αχρών ἔστω και να θεραπευθούν παρά να αφεθούν τηκόμεναι εις το επικίνδυνον περιβάλλον εν ω ευρίσκονται».

Εκτός, όμως, από την απάνθρωπη συμπεριφορά με την οποία έρχονταν δυστυχώς αντιμετώπι οι πάσχοντες, το ξέσπασμα της σύφιλης πρωτίτως προκαλούσε ακραίες εκδηλώσεις φόβου ενώ έμμεσα έθιγε και τα παράδοξα, χρηστά ήθη της εποχής, όπως γράφει ο Duchatelet: «Ούτω λοιπόν του ανοσίου του εγκλήματος εξαρτωμένου όχι εκ της ακολασίας αλλ' εκ της προσκτωμένης μολύνσεως ήτο δυνατόν να διαπράξῃ τις άπαντα τα φανταστικά όργια και να διατηρή ακόμη της κοινωνίας την εκτίμησην αμείωτον, εάν όμως κατά την οργίασιν ταύτην εμολύνετο εγίνετο αμέσως το αντικείμενον της γενικής περιφρονήσεως και αποστροφής. Ουδεμία διάκρισις μεταξύ της εναρέτου συζύγου και της πόρνης, ουδεμία επιείκεια διά τας παρεκτροπάς της νεότητος και ουδείς οίκτος διά τας κληρονομικάς αρρώστιας» (σ. 20).

Με την εκτενή περιγραφή του Guil-

lerier το 1787, ολοκληρώνεται η εικόνα των χώρων θεραπείας: «Ο αριθμός των αρρώστων, παραβαλλόμενος προς την έκτασιν των θαλάμων μόλις καθίσταται πιστευτός. Θ' απέκλινε τις ν' απορρίψη ως αμφίβολον το δυνατόν της διαβιώσεως μετά τόσον μικράς ποσότητος αέρος, ποιότιπος δε τόσον επιζημίου εις την υγείαν, εάν το γεγονός δεν ήτο τόσον επίσημον. Εις τας αιθούσας των αναμενόντων το ήμισυ των ασθενών κοιμώντο από της 8ης εσπερινής ώρας μέχρι της μίας μεταμεσονυκτίου, το δε άλλο ήμισυ από της στιγμής ταύτης μέχρι της εβδόμης ώρας της πρωίας. Μίας δε κλίνης υπαρχούσης δι' οκτώ πάσχοντας, τούτων κοιμωμένων κατά το ήμισυ της νυκτός, οι άλλοι οκτώ ανέμενον. [...] διακόσιοι έως διακόσιοι πεντήκοντα πάσχοντες, μεταξύ των οποίων ευρίσκοντο όλοι όσοι δεν είχαν χρήμα ή προστασίαν, έμενον εγκαταλελειμμένοι και αναμένοντες επί εξ μήνας, εννέα μήνας ή και έτος την εύνοιαν να γίνουν δεκτοί διά θεραπείαν. Διαρρέοντος δε του μακρού τούτου χρόνου της αναμονής η ασθένεια προυχόρει, νέα συμπτώματα επαρουσιάζοντο, τα γεννητικά όργανα ηλλοιούντο, άλλοι προσεβάλλοντο εκ

γαγγραινης, άλλοι εκ νοσοκομειακού πυρετού, ο δε θάνατος εθέριζε μέγαν αριθμόν εξ αυτών. [...] Το προσωπικόν του κτιρίου τούτου απεμύζα την δύναμιν των αρρώστων σφετεριζόμενον παντός ό,τι ανήκεν εις αυτούς και διαπράττον χωρίς καν να κρυβή και ως εάν τούτο ήτο νόμιμον αυτών δικαίωμα, τας δεινότερας και σκανδαλωδεστέρας εκβιάσεις. Όλοι οι χειρουργοί του τμήματος των αφροδισίων εις την Bicêtre επλούτουν εις ελάχιστον διάστημα χρόνου, διότι έχοντες το δικαίωμα να δέχωνται και να αποπέμπουν εκειθεν όσους ήρεσκεν εις αυτούς, όλους όσοι είχαν το χρήμα τους εθεράπευον πρώτους, ήρκει μόνον ούτοι ν' απευθύνοντο προς τον υπηρέτην του ιατρού και να μετρήσουν προς αυτόν τρία χρυσά νομίσματα ήτοι 72 φράγκα. [...] Ιδού δε κατά ποίον τρόπον, από χρόνων αμνημονεύτων, εγίνοντο δεκτοί οι αφροδισιακοί. Πάντες οι προσβαλλόμενοι Παρισινοί άνδρες ή γυναίκες μη δυνάμενοι να υποφέρουν επί πλέον τους πόνους της ασθενείας των εδοκίμαζον να εισέλθουν ενταίθα, επειδή όμως η είσοδος των κοινών αρρώστων δεν επετυγχάνετο αμέσως, ούτοι κατεγράφο-ντο υποχρεούμενοι ν' αναμείνουν την σει-

ράν των, μη δικαιούμενοι ν' απαιτήσουν την παραδοχήν των προ της παρελεύσεως ενός ολοκλήρου έτους. Επειδή δε πάλιν οι δυστυχείς ούτοι δεν προσήρχοντο εν τω μεταξύ παραπονούμενοι, ενίοτε παρήρχοντο και δεκαοκτώ μήνες, δύο έτη και ενίοτε περισσότερον πριν παρασχεθούν προς αυτούς αι πρώται βοήθειαι» (σ. 21-22).

Στην αυγή του 19ου αιώνα, το σύνολο σχεδόν της κοινωνίας δεν είχε κατορθώσει να υπερσκελίσει την απάνθρωπη και αναχρονιστική συμπεριφορά, όχι μόνο στην Εσπερία αλλά και στην Αμερική. Σύσσωμη η αμερικανική κοινωνία αλλά και οι ιατροί της εποχής για να διασώσουν το γόπτρο και την «αξιοπρέπεια» της χώρας, υποκρινόμενοι, απέκρυπταν την ύπαρξη της συφιλίδος, αρνούμενοι την παροχή βοήθείας προς τους πάσχοντες, επιτυγχάνοντας έτσι το στιγματισμό και την περιθωριοποίησή τους. Ο Γ. Κάτσαινος γράφει σχετικά: «Η συφιλίς εν Αμερική μέχρι προ τινων ετών εντελώς ηγνοείτο. Η χώρα η γενομένη η κοιτίς και το λίκνον της μάλιστα ταύτης, κόμπω και τύφω και υπεροψία μετά σεμνοτυρίας και υποκρισίας και κρυψινόας μεμιγμένοις, δεν παρεδέχετο και δεν ανεγνώριζε την συφιλίδα υπάρχουσαν εν αυτή και περί ταύτης ουδέν απολύτως ελάμβανε μέτρον [...]. Φανταζομένη ότι εάν παρεδέχετο την συφιλίδα ως υπάρχουσαν εν τη χώρα, η χώρα θα έχανε εκ της αξιοπρεπείας της, εξηκολούθει να την αγνοή και διά τα θύματά της ουδόλως εμερίμνα [...] της Κοινωνίας της δε περισσότερον πάσης άλλης συγχρόνου κοινωνίας περιφρονούσης, μισούσης και αποστρεφόμενης τα της συφιλίδος θύματα, και η Πολιτεία ταύτης ως ηχώ τα υπό της κοινωνίας της κατά της συφιλίδος επαναλαμβάνουσα αντί να προστατεύση ήρχισε να διώκη ταύτα. Αμ' έπος αμ' έργω δε της μεν κοινωνίας επικροτούσης, της εκκλησίας κατανευούσης, των δε ιατρών σιγώντων και διά της σιγής των το ορθόν των πραττομένων ομολογούντων, νόμοι θεσπίζονται, δι' ων επιβάλλεται όπως οι ιατροί ανακοινώσουν εις τας αρχάς τα ονόματα και τας διευθύνσεις των συφιλιδικών και γονορρυών αυτών αρρώστων» (σ. 56).

Ο συγγραφέας προτρέπει την αλλαγή στάσης και αντιμετώπισης της εν λόγω

04 Παρασκευή και χρήση του φυτού Guayaco για τη θεραπεία της σύφιλης, Jan van der Straet, π. 1570.

05

06

- 05 Προσωπογραφία του Gerard de Lairesse από τον Ρέμπραντ, π. 1665-67. Ο de Lairesse έπασχε από σύφιλη η οποία οδήγησε σε παραμόρφωση του προσώπου του και τύφλωση.
- 06 Εικονογράφηση από το *Syphilis: Poeme en Quatre Chants*, του A.M. Barthelemy, π. 1851.
- 07 Το πέμπτο από τη σειρά χαρακτικών με τίτλο *A Harlot's Progress* του William Hogarth (1731), όπου απεικονίζεται γυναίκα που πεθαίνει από σύφιλη.

ασθενείας, υποστηρίζοντας ότι οι συφιλικοί πρέπει να θεωρούνται ισότιμα μέλη της κοινωνίας καθώς πιστεύει ότι είναι άδικη η επίρριψη ευθυνών σε όσους ατυχώς μολύνονται, καθώς δεν αποτελεί επ' ουδενί συνειδητή επιλογή τους αλλά κακοτυχία, κάτι που οφείλει να αναγνωρίσει και να αποδεχτεί ο σύγχρονος άνθρωπος (σ. 74-75).

Ωστόσο, παρά την πρόθεση να συμπάσχει με εκείνους που άθελά τους έχουν προσβληθεί, ο συγγραφέας δεν παραβλέπει το γεγονός ότι διπλασιάστηκαν τα κρούσματα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (σ. 87-88) λόγω της συνακόλουθης χαλάρωσης των ηθών (σ. 88).

Εμφανώς, υπάρχει η γνώση ότι η αφροdisιακή μόλυνση επέρχεται, «δι' αμέσου επαφής του νοσούντος μετά του υγιούς» (σ. 110) και ειδικότερα «ενενήκο-

να [...] και πλέον επί τοις εκατόν εκ των γνωστών μολύνσεων προέρχονται εκ συνουσίας» (σ. 111).

Ο δεύτερος τρόπος μετάδοσής της (σ. 110), «ως και εν τη προηγουμένη [...] θεωρείται πάντοτε ο αυτός ιός, αλλά μεταξύ του πάσχοντος και του μολυνομένου υγιούς παρεμπίπτει τρίτον τι σώμα, χρησιμεύον ως φορέας της ασθένειας» (σ. 112). Η έμμεση μετάδοση είναι δύσκολο και σπάνιο να συμβεί – ενδεικτικό ότι το ποσοστό δεν ξεπερνά το 10%. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό της μόλυνσης δύο θρησκοκληπτών ατόμων, σύμφωνα με τον R.W. Taylor, «συφιλιδολόγο» της εποχής, οι οποίοι παρουσίασαν «συφιλικό έλκος επί των χειλέων», ενώ «ως φορέα [...] του μολυσματικού ιού παραδέχεται το άγιον ποτήριον» (σ. 113). Θετικό θεωρείται όμως το γεγονός ότι η πάθηση προλαμβάνεται εύκολα, «διά της στοιχειώδους καθαριό-

τητος των εις επαφήν μετά μεμολυσμένης επιφανείας ερχομένων αντικειμένων, γιγνομένης είτε διά βρασμού των επιδεκτικών υψηλής θερμοκρασίας τοιούτων, είτε διά σαπωνίσματος και πλύσεως των λοιπών σκευών» (σ. 114-115). Τρίτη περίπτωση είναι η κληρονομική συφιλίδα, δηλαδή η μετάδοσή της στα παιδιά τη στιγμή της σύλληψης, που δύναται να πραγματοποιηθεί με τρεις διαφορετικούς τρόπους: α'. Προ της γεννήσεως, εντός της μήτρας, λεγομένη εμβρυακή συφιλις, προκαλούσα μέγαν αριθμόν εκτρώσεων, προΐμων τοκετών και τον θάνατον του εμβρύου. β'. Ημέρας, εβδομάδας ή μήνας τινάς μετά την γέννησιν, συφιλις των νεογεννίων. γ'. Παραμένουσα λανθάνουσα, εκδηλούται μετά 2-6-10-20 έτη και έτι πλείονα τυγχάνουσα του ονόματος βραδεία κληρονομική συφιλις. Βραδύτερον εντός της μήτρας μεταδιδόμενη αυτή λέ-

γεται ενδομπτρική, ή μετά την σύλληψιν, ως τούτο συμβαίνει επί πολλών άλλων μολυσματικών νόσων, οίαι η ευλογία, ο κοιλιακός τύφος και ο άνθραξ».

Επίσης, τρία είναι τα είδη μετάδοσης της νόσου από τους γεννήτορες στα παιδιά τους που γι' αυτό το λόγο ευθύνονται για ένα υψηλό σχετικό ποσοστό πρόωρων θανάτων: 1ον. «Διπλή» κληρονομική μόλυνση, όπου «αμφότεροι οι παράγοντες, μήτηρ και πατήρ είνε συφιλιδικοί και άνευ θεραπείας, οπότε το έμβρυον σχεδόν κατά κανόνα μολύνεται, 92% μολύνεται και 69% θνήσκει» (σ. 114). 2ον. Κληρονομική μόλυνση «μπτρική», όταν δηλαδή μόνον η μπτέρα είναι συφιλιδική, με τον κίνδυνο, ωστόσο, μολύνσεως στα ίδια με την προηγούμενη περίπτωση επίπεδα, ενώ «κατά την μπτρικήν μόλυνσιν απέδειξεν ο Fournier ότι η νόσος μεταδίδεται 84% ο δε θάνατος του καρπού της κύσεως της συφιλιδικής μπτρός συμβαίνει 60%». 3ον. «Πατρική» κληρονομική μόλυνση, όταν δηλαδή συφιλιδικός είναι μόνον ο πατέρας, οπότε και η μετάδοση της νόσου είναι σπανιότερη, όπως αναφέρεται «παρά του Fournier [...] ότι η μόλυνσις συμβαίνει 37% η δε θνησιμότης 28% μόνον [...]». Ο

Γ. Κάτσαινος τονίζει τη σοβαρότητα των οργανικών και λειτουργικών βλαβών που η κληρονομική σύφιλις προκαλεί, «διότι δεν υπάρχει χώρα του σώματος, δεν ευρίσκεται ιστός αυτού, μένων αμόλυντος, παραμένον απρόσβλητος, αλώβητος, εκ του συφιλιδικού ιού, και μη υριστάμενος βαρείας, βαρυτάτας, συφιλιδικάς αλλοιώσεις, αθεραπεύτους, ανιάτους, ανεξίτηλους και μετά θάνατον εισέτι καταφανείς επί των βωβών μαρτύρων, των οστέων» (σ. 114-115).

Η σύφιλη σταδιοποιείται κατά τον Ricord σε τρεις περιόδους: «Την πρωτοπαθή περίοδον, ή την της αρχικής βλάβης ή αρχικού σκληρού έλκους. Την δευτεροπαθή, χαρακτηριζομένην διά γενικών βλαβών. Και την τριτοπαθή αποτελουμένην εξ εντετοπισμένων τοιούτων» (σ. 121). Κατά την «πρωτοπαθή» περίοδο, «το έλκος τούτο διαφέρει κατά τε την σπουδαιότητα, την έκτασιν και την διάρκειαν. Κατά τας περισσοτέρας περιπτώσεις ουδένα προξενεί πόνον [...], δύναται να παρέλθη σχεδόν απαρατήρητον, τούτο δε εξηγεί την συχνότητα της ονομαζομένης αγνοουμένης συφιλίδος» (σ. 124). «Μέγα δε χαρακτηριστικόν των βλατίδων

και κηλίδων είνε το ανώδυνον και εντελώς αβλαβές αυτών. Ούτε πόνον ούτε κνησμόν, ήτοι φαγούραν, έχουν, τούτου δ' ένεκα και πάρα πολλών αρρώστων εντελώς παρορνώνται» (σ. 127). Εκτός, όμως, του δέρματος «και τα εσωτερικά σπλάχνα δεν μένουν αλώβητα. Ως δε το μέλλον θα δείξη αι βλάβαι των εσωτερικών οργάνων προηγούνται πάντοτε των του δέρματος» (σ. 130). Δυστυχώς, τα συμπτώματα των βλαβών αυτών εκεί που «τάχιστα και άριστα υποχωρούντα προ της καταλλήλου και καλώς τηρουμένης [...] εφαρμοζομένης θεραπείας [...] υποτροπιάζοντα επί τόπου επί μακρόν μακρότατον χρόνον, επί πολλάς, δύο ή και πλείονας δεκάδας ετών, καθιστώντα τον συφιλιδικόν αληθή κοινωνικήν μάστιγα και διαρκή απειλήν μολύνσεως των οικείων του και πάντων των περί αυτών» (σ. 132-133), οδηγώντας στην τριτοπαθή σύφιλη, που είναι η δυσκολότερη και η πιο επικίνδυνη. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του συγγραφέα, «η διάρκεια αυτής [...] είνε μακρά, πολύ μακρά, τόσο βεβαίως μακρά όσον και η ζωή του πάσχοντος [...]». Και το αληθές ειπείν η τριτοπαθής συφιλις είνε συχνά θανατηφόρος. Επί του σκελετού δε αι βλάβαι

αύται εντοπιζόμεναι δημιουργούν όλας τις ανεξιτήλους των οστέων αλλοιώσεις τα μόνα αψευδή μαρτύρια συφιλίδος μετά θάνατον» (σ. 133-134). Ο Κάτσιανος παραθέτει έναν πίνακα, όπου καταγράφεται η μεγάλη ποικιλία των τριτοπαθών συφιλιδικών εκδηλώσεων με πρώτο τον αριθμό των πασχόντων από σύφιλη του δέρματος (1418) και δεύτερο των πασχόντων από σύφιλη του εγκεφάλου (758) (σ. 136-137). Εύλογα, λοιπόν, ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι «η τριτοπαθής συφιλίς φέρεται κατά σαφή προτίμηση, μετ' αληθούς επιλογής προς τον εγκέφαλον [...], επί εκείνου συνεπώς αι βλάβαι του οποίου συνεπάγονται κινδύνους σοβαρωτάτους» για να σημειώσει αμέσως μετά ότι ο συνολικός αριθμός των περιστατικών με βλάβες του νευρικού εν γένει συστήματος είναι 1.851, αριθμός που υπερβαίνει ακόμη και το υψηλό ποσοστό των βλαβών του δέρματος, με 1.418 περιστατικά (σ. 137-138).

Για να αποδείξει τον ισχυρισμό του ότι η επιπόλαιη αντιμετώπιση της πρωτογενούς και δευτερογενούς σύφιλης επιφέρει δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία των πασχόντων, ο Γ. Κάτσιανος θέτει στη διάθεση του αναγνώστη στατιστικά στοιχεία, όπου αποδεικνύεται ότι: επί «2.362 αρρώστων της ιδιαίτερας πελατείας και των νοσοκομείων του Φουρνιέ [...] 78 επί τοις εκατόν επί των συφιλιδικών των προσβαλλομένων εκ τριτοπαθούς συφιλίδος ή ουδόλως υπεβλήθησαν εις θεραπείαν ή υπέστησαν τοιαύτην βραχυτέραν του ενός έτους, 19 επί τοις εκατόν από ενός μέχρι δύο ετών, και 3 επί τοις εκατόν μόνον άνω των τριών ετών», αφού οι «θεραπευθέντες δι' υδραργύρου ολιγότερον του ενός έτους», λιγότερο των τριών μηνών και λιγότερο των έξι μηνών εμφανίζουν τους υψηλότερους αριθμούς (592, 490 και 399 περιστατικά αντίστοιχα) (σ. 164-165).

Εκτός, όμως, από τους τρόπους μετάδοσης της σύφιλης, πρέπει να ερευνηθούν και «οι ηθικοί συνένοχοι αυτής», με άλλα λόγια συνήθειες ή καταχρήσεις, οι οποίες αν περιοριστούν ή αποφευχθούν,

θα αποτραπεί και η επιδείνωσή της ή ακόμη και η μετάδοσή της. Σύμφωνα με το «αξίωμα» που ο συγγραφέας δέχεται ως αληθές «η συφιλίς ουδέποτε κακουργεί μόνη, έχει ανάγκην συνενόχων ή συνεργών της εγκληματικότητός της» (σ. 147). Η χρήση αλκοόλ, λοιπόν, αποτελεί έναν από τους πιο επικίνδυνους «συνενόχους» της σύφιλης, αφού, όπως, αναφέρει ο Φουρνιέ: «Α. Εξάπτει, εντείνει τας δερματικές εκδηλώσεις της συφιλίδος κατά τε την πυκνότητα και την ποικιλίαν. Β. Συγκεντρώνει την συφιλιδικήν επενέργειαν εις τα εγκεφαλικά κέντρα. Γ. Προκαλεί τας βαρείας εκείνας μορφάς της νόσου αίτινες διά την κακίαν αυτών επίδρασιν επί της γενικής υγείας εβαπτίσθησαν διά του ονόματος, συφιλίς ασθενική, εξαντλητική, φθισική κ.λ.π. Δ. Γεννά την πρόμιον τριτοπαθή συφιλίδα. Ε. Πραγματοποιεί τέλος τας βαρυτάτας συφιλίδας, τας πάντοτε αναγεννώμενας, τας διαρκώς ενεργεία υπό πολλαπλάς εκδηλώσεις και αενάως εν εκρήξει» (σ. 175-176).

Εξίσου επικίνδυνη αιτία για την εκδήλωση της σύφιλης αποτελούν «πάσαι αι πλημμελείς συνθήκαι υγιεινής», καθώς και οι «υπερκοπώσεις πάσης φύσεως, αίτινες υπό διαφόρους μορφάς απολήγουν εις πτώχευσιν του οργανισμού» (σ. 178). Όπως επεξηγείται παρακάτω, «αι εγκεφαλικά προσβολαί της συφιλίδος παρατηρούνται επί υποκειμένων καταχρωμένων του εγκεφάλου των, επί των φιλοπόνων, των ιατρών, των διανοητικώς εργαζομένων ή υπό των βαρυτέρων εγκεφαλικών εκδηλώσεων της νόσου του, εξ αφορμής βεβιασμένης εργασίας, διότι εμελέτα νυκτός και ημέρας όπως ταχέως παρασκευασθή διά τας εξετάσεις της πολυτεχνικής σχολής». Άλλος ένας επιβαρυντικός παράγοντας είναι «η αφροdisιακή υπερκόπωση, η τον μεν εγκέφαλον διεγείρουσα, το δε σώμα καταβάλλουσα» (σ. 179), αφού «ο καταχρώμενος της κοσμικής ζωής είναι ο κατ' εξοχήν προωρισμένος εις την νευρικήν τριτοπάθειαν. Εξ αιτίας της σύφιλης και του βίου τον οποίον διάγει είναι υποψήφιος τριών μεγάλων νευρικών καταστροφών ονομαζομένων συφιλίς εγκεφαλική, γενική παράλυσις και ωπτιάς φθίσις» (σ. 181).

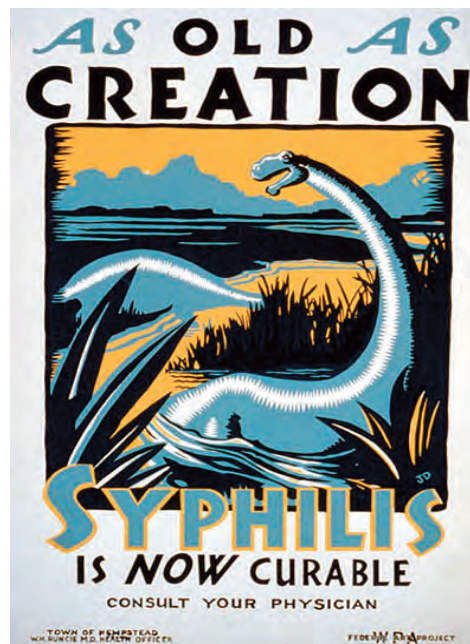
Η θεραπεία

Για τον τρόπο θεραπείας της σύφιλης ο συγγραφέας αναρωτιέται: «Εκτρωτική

θεραπεία της συφιλίδος είναι άραγε εφικτή;» (σ. 187). Η χειρουργική αφαίρεση φαίνεται πως τελικά εκτιμήθηκε όχι μόνον ως μη αποτελεσματική αλλά και συχνά ολέθρια (σ. 192-193, 199).

Αντί της χειρουργικής μεθόδου ο συγγραφέας προτείνει τη φαρμακευτική αγωγή με υδράργυρο και «σάλβαρσαν, τα θαυμασιώτερα και τα αποτελεσματικώτερα πάντων των φαρμάκων και άτινα εν ενί λόγω δυνάμεθα ν' αποκαλέσωμεν μοναδικά εις το είδος των» (σ. 200).

Αρχικά, ο υδράργυρος, που θεωρείται από τον συγγραφέα ως το πλέον γνωστό και ενδεδειγμένο φάρμακο πολλών δερματικών νόσων, κρίθηκε σκόπιμο να χρησιμοποιηθεί για την αποτελεσματική αντιμετώπιση της σύφιλης, καθώς οι χειρότερες εκδηλώσεις της ήταν οι δερματικές (σ. 207-208). Προτείνονται λοιπόν επανειλημμένες εντριβές με υδραργυρικές αλοιφές (σ. 209). Οι ανεπιθύμητες ενέργειες της ουσίας δεν άργησαν να φανούν: «προϊόντος όμως του χρόνου, η διά ταύτης θεραπευτική μετέτεσε, καταχρωμένη των αρετών της εις το αντίθετον του επιδιωκομένου αποτελέσμα, εις την δι' υδραργύρου δηλητηρίασιν των πασχόντων» (σ. 210), με αποτέλεσμα το θάνατο μεγάλου αριθμού πασχόντων. Πιο συγκεκριμένα: «Πιστεύσαντες οι αρχαίοι ιατροί,

ως και οι πάσχοντες, ότι διά του εξερχομένου εκ του στόματος σιέλου, διεκφεύγει και ο ιός της συφιλίδος, εβίαζον την δόσιν του φαρμάκου μέχρι τελείας σχεδόν δηλητηρίασεως του ιωμένου [...]. Εννοείται δ' ευχερώς ότι το στόμα, των ούτως οξέων δηλητηριαζομένων ατυχών εκείνων, μετεβάλλετο εις εν μέγα γαγγραινώδες έλκος, από του οποίου μετά του σιέλου συνεξέπιπτον πολλάκις όχι μόνον οι οδόντες αλλά και αι σιαγόνες, η γλώσσα, τα χείλη και ο φάρυγξ σφακελούμενα [...]. Πάσαι δε αι αλοιφαί απετελούντο από πολλά άλλα φάρμακα, όσα η αμάθεια, η άγνοια, η δεισιδαιμονία και η απελπισία, το δε σπουδαιότερον η αισχροκέρδεια των τότε επιστημόνων ιατρών και εμπειρικών υπηγόρευεν» (σ. 211-212). Ο συγγραφέας απορεί για τη χρήση της μεθόδου στον πόλεμο καθώς «οι πάσχοντες [...] υπεβάλλοντο υπό τόσην αυστηράν δίαιταν, εις αληθή και φρικτήν αστίαν όπως ασιτούντων τούτων ασίτησι και αποθάνη και ο ιός της νόσου» (σ. 218). Ωστόσο, δεν θα πρέπει κανείς να εκπλαγεί «διότι καθ' ους χρόνους εφηρμόζοντο η δεισιδαιμονία και ο μυστικισμός επέδρων επί του πνεύματος του λαού περισσότερον ή τα φάρμακα επί του σώματός των» (σ. 213). Ο συγγραφέας καταλήγει: «η υδράργυρος υπέστη την αυστηροτέραν εξέτασιν και

την ατεγκτοτέραν βάσανον, φονεύσασα, κολώσασα αλλά και θεραπεύσασα [...] η χρήσις της μεν σώζει η δε κατάχρησις της φονεύει» (σ. 220).

Η σωτηρία εντούτοις δεν άργησε να έρθει. Έτσι, «την 22 Ιουνίου του 1910, έκπληκτος και ενεός ο επιστημονικός κόσμος ήκουσεν ότι ο Wechselmann³ ανεκοίνου ενώπιον των μελών της Ιατρικής Εταιρείας του Βερολίνου, ότι η συφιλίς ριζικώς ιάται διά μίας μόνον ενέσεως νέου εντελώς φαρμάκου, φέροντος το περιεργότατον και πρωτότυπον όνομα “606”. [...] Η αυστηρά επιστημονική βάνος απέδειξεν ότι το 606, ή σάλβαρσαν, καίπερ μη εκριζώνον τελείως την συφιλίδα, [...] είνε φάρμακον θαυμάσιον, ειδικόν και αποτελεσματικώτατον κατά της συφιλίδος, και το ισχυρώτατον εξ όλων όσα η θεραπευτική φαρέτρα των ιατρών φέρει» (σ. 237-239).

Ωστόσο, ο Κάτσαινος ακόμα αμφιβάλλει για το αν έχει βρεθεί το ποθητό φάρμακο για την οριστική εξάλειψη της σύφιλης καθώς «οудείς εκ συφιλίδος μολυνόμενος *ιάται κλινικώς*» (σ. 250, 243-244).

Το δίλημμα, που αφορά τη φαρμακευτική θεραπεία της σύφιλης, διατυπώνεται από τον Brocq: «Είνε άραγε αναγκαίον να υποβάλλεται εις ενδοφλέβιον σάλβαρσανικήν θεραπείαν πας υγιής, όστις έσχεν

από τινός ερωτικές σχέσεις μετά προσώπου συφιλιδικού, φέροντος καταφανείς ειδικάς βλάβας, επί τω σκοπώ εκτρώσεως πιθανοτάτης συφιλίδος, ή απλώς δυνατής;». Σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Γ. Κάτσαινου, «πρώτον, υδραργυρική προληπτική θεραπεία δεν εκτιτρώσκει την νόσον. Δεύτερον το σάλβαρσαν φαίνεται πολύ λυσιτελέστερον της υδραργύρου» (σ. 269), η δραστικότητα μάλιστα του πρώτου τεκμηριώνεται με την παράθεση μαρτυριών επιστημόνων της εποχής (σ. 271-272). Από τα πορίσματα των «συφιλιδολόγων» της εποχής φαίνεται να απορρέει μία συγκρατημένη αισιοδοξία για την οριστική και αμετάκλητη εξαφάνιση της συφιλίδος (σ. 283-284). Σύμφωνα δε με την προσωπική εκτίμηση του Φουρνιέ, «όσον περισσότερον σπουδάζει τις την συφιλίδα επί τοσοούτον μάλλον επεκτείνει τα χρονολογικά όρια της θεραπείας της θεωρηθείσης αναγκαίας προς ίασιν αυτής» (σ. 286), με άλλα λόγια, όπως γράφει ο Lesser «χρόνια νόσος απαιτεί χρονίαν θεραπείαν» (σ. 287). Κοινό σημείο εντούτοις αναφοράς των απανταχού «συφιλιδολόγων» αποτελεί η τοποθέτηση ότι «η συφιλίς [...] είνε νόσος ειδική, μολυσματικού χαρακτήρος, αποκλειστικώς ανήκουσα εις το ανθρώπινον γένος», όπως γράφει ο Φουρνιέ, για να συνηγορήσει και ο Όσλερ πως «η συφιλίς είνε αποκλειστικόν κακόν του ανθρώπινου γένους». Ο δε Pusey αναφέρει σχετικά ότι «αύτη είνε strictly disease of man, ήτοι αυστηρώς ανθρώπινη νόσος και η σοβαρωτάτη πασών των προσβαλλουσών τον άνθρωπον» (σ. 289).

Θεραπεία με διαπα

Ωστόσο, η σοβαρότητα και η βαρύτητα που δίδεται στη φαρμακευτική θεραπεία, δεν πρέπει να παραβλέπει και τους κανόνες υγιεινής, οι οποίοι όμως –σύμφωνα με όσα διατείνεται ο Γ. Κάτσαινος– έχουν δυστυχώς παραμεληθεί «ιδία δε από της ανακαλύψεως του σάλβαρσαν και εντεύθεν, [...] ερρίφθησαν πλέον εις τον κάλαθον των αχρήστων» (σ. 326). Ως ασπίδα προστασίας για την αναχαίτιση του θανατηφόρου ιού της σύφιλης προτείνονται ορισμένα διαιτητικά μέτρα: κατ' αρχήν ο συφιλιδικός «επιτρέπεται να τρώγη ό,τι του αρέσει, διότι τον συφιλιδικόν ουδέν φαγητόν βλάπτει και ουδέν απαγορεύεται» (σ. 332). Όπως ήδη αναφέρθηκε (σ. 171), το οινόπνευμα αποτελεί τον μεγαλύ-

08-09 Αφίσες του 1940 στις ΗΠΑ, που ενημέρωναν τους πολίτες για τον κίνδυνο μετάδοσης και τη δυνατότητα θεραπείας της σύφιλης.

- 10 Το θεραπευτήριο
«Ανδρέας Συγγρός» το
οποίο ιδρύθηκε το
1910 με σκοπό τη
δωρεάν νοσηλεία
ανδρών και γυναικών
που έπασχαν από
αφροδίσια νοσήματα.
- 11 Το θεραπευτήριο
«Ανδρέας Συγγρός» το
1908.

10

τερο «ένοχο» της συφιλιδικής «κακουργίας», οπότε συμβουλευέται ο ασθενής «όπως διά παντός τρόπου αποφεύγη τα εξ αποσταλάξεως οινοπνευματώδη διότι ταύτα είνε ολέθρια» (σ. 333). Ως προς το κάπνισμα φαίνεται πως «συνεργάζεται αρμονικώς» με τη σύφιλη, και αποτελούν την αρχή εκδήλωσης καρκίνου (σ. 333, 336). Βαρύνουσας, παρ' όλ' αυτά, σημασίας αναδεικνύεται η χωρίς αναστολές παραδοχή της ασθένειας, που θα προφυλάξει τόσο τους νοσούντες, όσο και εκείνους που τους περιβάλλουν, καθώς «η εξομολόγηση του πάθους των προς τους οικείους των ουδέν συνεπάγεται το ατιμωτικόν [...] εάν οι πάσχοντες δεν θέλουν να ιδουν τους φιλάτους των εις την αυτήν με αυτούς κατάστασιν, πρέπει να τους καταστήσουν κοινωνούς του μυστικού των» (σ. 338).

Ξεχωριστή θέση στο βιβλίο κατέχει το κεφάλαιο «Περί αντιδράσεως Βάσσερμεν» (σ. 347), γεγονός που γίνεται καταφανές από τη δραματική εισαγωγή του συγγραφέα: «Ω αντιδρασις Βάσσερμεν πόσα άραγε αισχρά και ακατανόμαστα εγκλήματα δεν διαπράττονται εν τω ονόματί σου;» (σ. 345). Η «αντίδρασις Βάσσερμεν», κατά τα λεγόμενα του συγγραφέα, αποτελεί σύμπτωμα της νόσου και όπως όλα τα άλλα συμπτώματα «δύνатаι τούτο μεν αυτομάτως, τούτο δε φαρμακευτικώς, άλλοτε μεν να τροποποιηθή και άλλοτε να εκλίπη εμφανιζόμενον και

αφανιζόμενον, ασχέτως όλως προς την εντός των ιστών επιτελουμένην ειδικήν νοσηράν επεξεργασίαν υπό του συφιλιδογόνου σπειροχαΐτου» (σ. 363). Συνεπώς, όπως ο Αμερικανός «συφιλιδολόγος» U.J. Wile υποστηρίζει, «ως διαγνωστικός γνώμων η θετική αντίδρασις Βάσσερμεν παραμένει εισέτι ο μέγιστος των βοηθών μας και τεράστιον βήμα προόδου προς ανακάλυψιν της συφιλίδος [...]». Ήδη όμως ακραδάντως μεριζόμεθα της γνώμης, ότι εξαιρουμένων ολίγων περιπτώσεων καθ' ας θετικά αναλύσεις ουδέποτε επετεύχθησαν, [...] η επιδίωξις τοιούτου σκοπού, ήτοι μετατροπής της θετικής εις αρνητικήν αντίδρασιν, είνε όπως και πριν, θήρα σκιάς – chasing a shadow... Η αντίδρασις Βάσσερμεν εν τη θεραπευτική στερείται βάσεων» (σ. 387). Ωστόσο, η «ορροδιαγνωστική» της συφιλίδος δεν πρέπει να θεωρηθεί ως ένα απλό χημικό ή βιολογικό φαινόμενο, «είνε τουναντίον βιοχημικόν φαινόμενον δύσκολον και περίπλοκον και τα μάλιστα ευαίσθητον, χρίζον μεγίστης λεπτότητος και προσοχής προς επιτυχή εκτέλεσιν, προ παντός δε προσοχής, ψυχραιμίας και υπομονής» (σ. 388) και όπως συνηγορεί ο Ravaut, «η αξία ταύτης εξαρτάται πάντοτε εκ της συνοδευούσης ταύτην υπογραφής του εκτελεστού της» (σ. 389).

Οι επιπτώσεις

Οι επιπτώσεις της συφιλίδος στο θεσμό

του γάμου και πόσο αυτή επηρεάζει τη θέληση και την ικανότητα του πάσχοντος να τεκνοποιήσει είναι ένα από τα ερωτήματα που τίθενται. Ο Φουρνιέ με το έργο του *Συφιλίς και Γάμος* «ώρισε» ότι το ελάχιστον όριον χρόνου μετά την μόλυνσιν κατά το οποίον οι συφιλιδικοί δύνανται ακινδύνως να τεκνοποιήσουν, είνε τέσσαρα έτη» (σ. 411). Δυστυχώς, η ανακάλυψη του σάλβαρσαν, καθώς και η άκριτη καθιέρωση της αντιδράσεως Βάσσερμεν ανέτρεψαν τα ισχύοντα μέχρι τότε δεδομένα, συμβάλλοντας στην ταχεία εξάπλωση της συφιλίδος, «διότι ενώ προ της ελεύσεως τούτων ωρίζετο όριον τι χρόνου [...] κατά το οποίον ο συφιλιδικός, μετά την μόλυνσίν του, επετρέπετο να έλθη εις γάμου κοινωνίαν και να τεκνοποιήση, ήδη ουδείς σχεδόν μεριμνά περί αυτού» (σ. 412). Οι αναπόφευκτες, δυσμενείς επιπτώσεις ενός παρόμοιου γάμου θέλουν «την σύζυγον μολυνομένην διά συφιλίδος και γονορροίας, σειράν εκτρώσεων, προΐμων τοκετών, γέννησιν αναπήρων και ελάχιστα βιωσίμων τέκνων, και προ παντός την δημιουργίαν πηγών μολύνσεως αθώων και ανυπόπτων θυμάτων» (σ. 416). Το ενδεχόμενο ο συφιλιδικός να προβεί στη σύναψη γάμου και κατόπιν να αποκτήσει παιδιά μάς οδηγεί σε έναν περαιτέρω προβληματισμό, τον οποίο διατυπώνει και ο Κάτσαινος: «Δύνатаι άραγε η συφιλίς να μεταδοθή κληρονομικώς και εις δευτέραν γενεάν; [...] Δυστυχώς ναι!»

11

(σ. 428). Με άλλα λόγια, η τεκνοποίηση του συφιλιδικού ασθενούς δέον είναι να θεωρηθεί πράξη επιλήψιμη, εφόσον οι απόγονοι αυτού θα έρθουν αντιμέτωποι με σοβαρότατα προβλήματα επιβίωσης, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Η σύφιλη, σύμφωνα με το βιβλίο που εξέδωσε ο Γ. Κάτσαινος, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα θλιβερό κεφάλαιο στην ιστορία της ιατρικής, το οποίο ταλάνισε επί σειρά αιώνων την επιστημονική κοινότητα, τόσο εξαιτίας της αδυναμίας εξεύρεσης δραστικής θεραπείας, αλλά κυρίως της άγνοιας περί των πραγματικών αιτιών πρόκλησής της. Από το 1497, έτος επίσημης αναγνώρισής της, «η νόσος [...] αποκαλουμένη παντού [...] Γαλλικόν Πάθος» (σ. 17)⁴ πυροδότησε αλυσιδωτές αντιδράσεις, τόσο για τα ιατρικά, όσο και για τα κοινωνικά έως τότε δεδομένα: αρχικά, διότι επρόκειτο για μία ασθένεια της οποίας η ραγδαία εξάπλωση υπήρξε κάτι το πρωτόγνωρο, με εκδηλώσεις τρομακτικές, οδηγώντας τους αδαείς σε πράξεις πρωτοφανούς αγριότητας και ασπλαχνίας. Τα χρηστά ήθη της εποχής δέχτηκαν καίριο πλήγμα, καθώς τα διαχωριστικά όρια μεταξύ ηθικών και ανήθικων ατόμων είχαν γίνει πλέον ασαφή: εάν κάποιος ατυχής μολυνόταν από σύφιλη, αυτομάτως γινόταν αντικείμενο χλευασμού και περιφρόνησης και τον αντιμετώπιζαν ως άτομο χω-

ρίς ηθικές αναστολές και φραγμούς ως προς την ερωτική επιθυμία.

Περιστατικά εκδήλωσης της νόσου οφείλονταν σε κληρονομικά αίτια ή ακούσια μόλυνση ατόμων, που αναμφίβολα δεν είχαν επιδιώξει τη μόλυνση και κατ' επέκταση το στιγματισμό τους από τη σύφιλη. Η κοινωνική ανελαστικότητα συνδυαζόμενη με τη λανθασμένη αντίληψη ότι ο συφιλιδικός ήταν απαραίτητως άτομο χαλαρών ηθών είχαν ως απόρροια ποικίλες δυσάρεστες αντιδράσεις. Η πρώτη αντίδραση ήταν η περιθωριοποίηση των συφιλιδικών σε χώρους απομόνωσης των λεπρών, οι οποίοι, αν και οι ίδιοι σε άθλια κατάσταση, κυριεύθηκαν από πλήρη αποστροφή και τρόμο για τους συφιλιδικούς και αρνήθηκαν ως εκ τούτου να συστεγαστούν. Οι ιατροί και νοσηλευτές της εποχής, οι οποίοι τιμωρούσαν και βασάνιζαν με ραβδισμό και μαστίγωση τους άμοιρους ασθενείς και επειδή ήταν πεπεισμένοι ότι επρόκειτο για νόσο εγκληματική καθιέρωσαν τα βασανιστήρια ως μέσον αποτροπής της συρροής τους στα νοσοκομεία όπως το Hôtel Dieu και η Bicêtre που ήταν δύο από αυτά όπου εφαρμόζονταν ανάλογες πρακτικές. Το μελανότερο σημείο, ωστόσο, ήταν ότι η σύφιλη, ως ανίατη νόσος, αποτέλεσε πηγή παράνομου και ανεξέλεγκτου πλουτισμού για τους επιτήδειους «ιατρούς», που δεν συγκινούνταν ούτε από την εξαθλίωση, αλλά ούτε και από

την ένδεια των ασθενών. Όσοι δεν διέθεταν χρήματα ή κάποιου είδους εύνοια μπορεί να περίμεναν και έναν ολόκληρο χρόνο προτού γίνουν δεκτοί, ενώ γίνονταν έρμαια ακόμη και του νοσηλευτικού προσωπικού, το οποίο αποκάλυπτα απομυζούσε οικονομικά τους ατυχείς νοσηλευόμενους. Αυτό έγινε αισθητό επίσης, όταν η χρήση του υδραργύρου διαδόθηκε ευρύτατα, παρέχοντας στους απανταχού καιροσκόπους μία νέα δίοδο παράνομου πλουτισμού και στους δυστυχείς πάσχοντες ελπίδα σωτηρίας.

Η παντελής έλλειψη περιθαλψής και μέριμνας δεν ήταν κάτι που αφορούσε τη νοσηλεία προηγούμενων αιώνων, τότε που η απουσία έγκυρης πληροφόρησης σε συνδυασμό με την επικράτηση αβάσιμων προκαταλήψεων και τη βραδεία επιστημονική πρόοδο δημιουργούσε ένα απροσπέλαστο τείχος απομόνωσης για τα άτυχα θύματα της νόσου. Η κατάσταση δεν βελτιώθηκε αισθητά κατά τον 19ο αιώνα ούτε στην Ευρώπη ούτε και στην Αμερική, η οποία έδειξε το πιο σκληρό της πρόσωπο στους συφιλιδικούς καταδιώκοντάς τους σαν να επρόκειτο για στυγνούς εγκληματίες και αποκρύπτοντας την ύπαρξη της ασθένειας επί μακρά σειρά ετών. Σύμφωνα, μάλιστα, με τον συγγραφέα ακόμη και η εκκλησία, το ασφαλές καταφύγιο κάθε κατατρεγμένου, επικρότησε τη θέσπιση αμειλικτών νόμων, που διευκόλυναν τη δίωξη των συφιλιδικών,

12 Το εξώφυλλο του βιβλίου του
Girolamo Fracastoro (1530).

13 Ο Girolamo Fracastoro (1478-1553).

12

13

τακτική για την οποία ο συγγραφέας εκφράζει την αποστροφή του.

Ο Γ. Κάτσαινος γνωρίζει τη φύση της σύφιλης, ότι δηλαδή πρόκειται για μολυσματική ασθένεια, με γρήγορη μετάδοση, που προσβάλλει αποκλειστικά και μόνο τον άνθρωπο (σ. 289). Κάθε περιστατικό, παρ' όλ' αυτά, είναι ιδιάζον και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπίζεται (σ. 284). Πρώιμοι τοκετοί, εκτρώσεις και γέννηση θνησιγενών τέκνων συνηγορούν για την κληρονομικότητα της νόσου, γεγονός που εξηγείται επειδή προσβάλλεται κάθε σημείο ή ιστός στο ανθρώπινο σώμα από την επιθετική δράση του ιού, με συνέπεια να είναι δυνατή η μετάδοση της ασθένειας και στη δεύτερη γενιά. Δυστυχώς, όμως, η καθολική μόλυνση του οργανισμού συχνά διαπιστώνεται μετά το θάνατο του ασθενούς, γι' αυτό και ο συγγραφέας προτρέπει στην αντιμετώπιση της σύφιλης ως ασθένειας χρόνιας και καθολικής (σ. 199), που δεν θεραπεύεται με χειρουργική εξαίρεση κάποιας ελκωτικής περιοχής (σ. 192-193). Για τη χρήση του υδραργύρου ο Γ. Κάτσαινος διατηρεί τις επιφυλάξεις του, θεωρεί όμως ότι μπορεί να ανακοπεί η πορεία της εξέλιξης της σύφιλης, αρκεί να γίνεται λογική χρήση του και όχι κατάχρηση, που σε ακραίες περιπτώσεις οδηγεί στο θάνατο (σ. 220).

Ιδιαίτερη είναι η βαρύτητα που ο συγγραφέας προσδίδει στη συφιλιδική «εγκληματικότητα», στους παράγοντες δηλαδή που συνεπικουρούν στη μετάδοση και εξάπλωση της νόσου. Όπως καταθέτει, η κατανάλωση οينوπνεύματος, το κάπνισμα, η αφροδισιακή και διανοητική υπερκόπωση συνθέτουν τους «ηθικούς συνενόχους» της σύφιλης, που

αποδεδειγμένα επιδεινώνουν την ήδη βεβαρυμένη υγεία του ασθενούς. Για παράδειγμα, ο καπνιστής-συφιλιδικός με μαθηματική ακρίβεια οδηγείται σε καρκίνο της γλώσσας, καθώς υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ καπνίσματος και σύφιλης. Οι παραπάνω αιτίες, που συνθέτουν τους κύριους παράγοντες εκδηλώσεως και επιδείνωσης της ασθένειας, φαιδρές για τον σημερινό αναγνώστη, δεν ήταν ήσσοнос σημασίας την εποχή της συγγραφής του βιβλίου, τότε που η σύφιλη, ως η πλέον κοινωνική μάστιγα, έπρεπε να καταπολεμηθεί με κάθε δυνατό τρόπο, αλλά και να θεραπευθεί αποτελεσματικά.

Με αυτές τις προσωπικές αλλά και επιστημονικές θέσεις και ανησυχίες ο Γ. Κάτσαινος, συχνά αναφερόμενος σε ξένους συναδέλφους του, επιδιώκει να συμπεριλάβει στο πόνημά του οτιδήποτε άμεσα ή έμμεσα αφορά την ασθένεια, ώστε να οδηγηθούν προς τη σωστή κατεύθυνση τόσο οι νοσούντες, όσο και οι υγιείς. «Σκοπεύεται δε και επιδιώκεται [...] η αφύπνισις των τα κοινά και δημόσια διαχειριζομένων ως και της κοινωνίας αυτής, και η διδασκαλία ότι ουδεμία νόσος εκ των τον άνθρωπον προσβαλλουσών δύναται να εξισωθή προς ταύτην» (σ. 384). Τέλος, ο συγγραφέας προτρέπει οι «αφροδισιακοί» να θεραπεύονται ως ασθενείς και όχι ως «επικατάρατοι», ως «μεμολυσμένοι», ως «πτιμασμένοι», αλλά ως «ατυχήσαντες» (σ. 74-75). Θα περάσει ακόμα αρκετός καιρός, καθώς το 1922, έτος συγγραφής του βιβλίου, απέχει αρκετά έτη από την εισαγωγή χρήσης της πενικιλίνης, όπου ο μύθος, οι δοξασίες, η εκμετάλλευση, η κακομεταχείριση από τους γιατρούς και ο στιγματισμός

από την κοινωνία, θα απαλειφθούν από τη σύφιλη. Παραδόξως ο συγγραφέας παραλείπει να αναφερθεί στο έμμετρο έργο του Girolamo Fracastoro, με τίτλο *Syphilis, sive morbus gallicus* (1530), με το οποίο έγινε ονοματοδότης της ομώνυμης ασθένειας. Το ποίημα αυτό περιέχει εκτός από την περιγραφή των συμπτωμάτων και τη θεραπεία της σύφιλης και τον τρόπο μετάδοσής της, μεταξύ άλλων, με τη σεξουαλική επαφή.⁵

Σημειώσεις

- 1 Η Σύφιλις και οι συγκάκουργοί της. Κοινωνία, πολιτεία και ιατρός, υπό Γεωργίου Μ. Κατσαίνου, ιατρού, εκ του τυπογραφείου «Ο ΚΟΣΜΟΣ», Νέα Υόρκη 1922.
- 2 Οι αριθμοί των σελίδων εντός παρενθέσεων αφορούν το βιβλίο Η Σύφιλις και οι συγκάκουργοί της, του Γ. Κάτσαίνου, Νέα Υόρκη 1922.
- 3 Η ορθογραφία του συγγραφέα. Πρόκειται βέβαια για τον Wassermann, που επινόησε τη διαγνωστική μέθοδο της σύφιλης, η οποία φέρει το όνομά του (βλ. Σ. Μαρκέτος, *Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής*, εκδ. Ζήτα, Αθήνα 2000, σ. 307).
- 4 Τη σύφιλη είχε αποκαλέσει γαλλική νόσο ο Fracastoro, το 1530, στο ποιητικό του έργο με τίτλο *Syphilis, sive morbus gallicus* [Σίφυλη ή γαλλική νόσος] και έγινε ο ονοματοδότης της ομώνυμης ασθένειας.
- 5 Σ. Αλεξιάδου / Ε. Χριστοπούλου-Αλετρά: «Girolamo Fracastoro (1478-1553): Ο ονοματοδότης της σύφιλης», Αναρτημένη ανακοίνωση στο 11ο Επιστημονικό Συνέδριο ΕΕΦΙΕ 13-15/5/2005, Αλεξανδρούπολη.

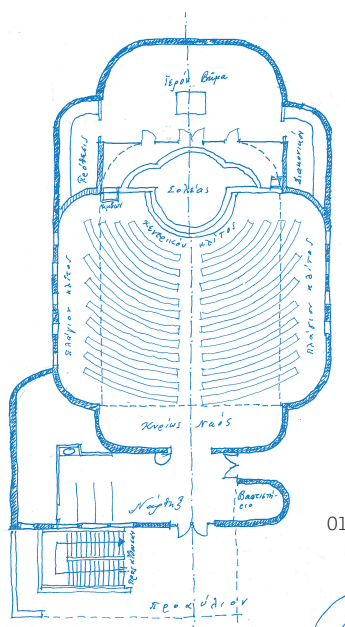

«ΕΚΦΡΑΣΙΣ» Γ.Π. ΛΑΒΒΑ

— *Συνέχεια και ανανέωση
στην ορθόδοξη ναοδομία*

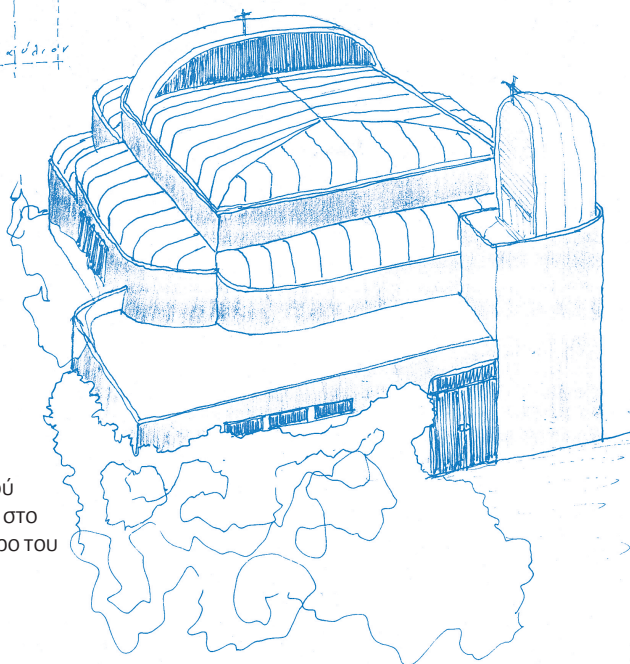
ΜΑΝΟΣ ΜΙΚΕΛΑΚΗΣ

Αρχαιολόγος-Ιστορικός Τέχνης

Έχουν περάσει τέσσερα χρόνια αφότου «έφυγε» ο αείμνηστος Ακαδημαϊκός Γ.Π. Λάββας. Ακόμα και την τελευταία μάχη της ζωής του, όπως και τις άλλες μεγάλες της επιστήμης και της ζωής, την αντιμετώπισε με ακλόνητη πίστη στη δύναμη του Θεού και των ανθρώπων. Αυτή η ακλόνητη πίστη τον οδηγούσε στη φωτεινή πλευρά

των πραγμάτων, στη λάμψη καινοτόμων ιδεών. Οι συνεργάτες και μαθητές του έχουμε χρέος να προσπαθήσουμε το έργο και οι ιδέες του να βρουν τη φυσική τους συνέχεια μέσα στο χρόνο, όχι μόνο ως μνήμη, αλλά ως εφελκυστικό νέων αναζητήσεων στην αρχαιολογία, την αρχιτεκτονική και την τέχνη.

01 Κάτοψη του ναού του Απ. Παύλου στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Γενεύη.

02 Ο ναός του Απ. Παύλου.

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΑΡΘΡΟ ΣΚΙΑΓΡΑΦΕΙ ΕΝΑ ΣΥΝΟΛΟ από ιδέες και αρχιτεκτονικά σχέδια που αφορούν ένα κεφαλαιώδες θέμα της σύγχρονης τέχνης, την ανανέωση της ορθόδοξης ναοδομίας. Και ενώ τα άλλα δόγματα στη Δύση έχουν προχωρήσει σε μια εκ βάθρων ανανέωση, με ναούς-αρχιτεκτονικά τοπία, η ορθόδοξη τέχνη εμμένει στη στεία αντιγραφής νεοβυζαντινών τύπων.

Ο Γ.Π. Λάββας, Τακτικό Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην έδρα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής Ρυθμολογίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής είχε αναπτύξει έναν έντονο προβληματισμό ως προς το ζήτημα της ανανέωσης της

ορθόδοξης ναοδομίας και τέχνης. Η κριτική του εστιαζόταν στην ιδεολογική επιλογή συγκεκριμένων τύπων της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και στην άκριτη και απνευμάτιστη υιοθέτησή τους.¹ Ο πλουραλισμός των αρχιτεκτονικών λύσεων της βυζαντινής ναοδομίας αφορούσε στην κάτοψη, στην κατασκευαστική-στατική δομή του οικοδομήματος και στην οντολογική έκφραση μέσα από χωρικές ποιότητες του ορθόδοξου δόγματος σε θρησκευτικό βίωμα. Η σύγχρονη χριστιανική τέχνη, κυρίως στην Ελλάδα, στερείται αυτής της καλλιτεχνικής και κοινωνικοπολιτισμικής αξίας. Οι σύγχρονοι –νεοβυζαντινού τύπου– ναοί συνιστούν μια νεωτερική αρχιτεκτονική «έκφραση» της εποχής που βασίζεται στη στείρα αντιγραφική μορφολογικών και τυπολογικών λύσεων του παρελθόντος με μια «ογκομετρική αμετροέπεια σε ύψος και έκταση»² που αναιρεί την αρχιτεκτονική ποιότητα του προτύπου τους.

Στο πλαίσιο αυτό ο Γ.Π. Λάββας υποστήριξε ότι η ανανέωση της ορθόδοξης ναοδομίας αποτελεί αίτημα της εποχής. Η στασιμότητα, η αγκύλωση και το αδιέξοδο της ορθόδοξης τέχνης μπορεί να γεφυρωθεί με την ελεύθερη και εμπνευσμένη καλλιτεχνική δημιουργία, που θα βασίζεται στη χρήση των νέων υλικών δομής και στις αρχιτεκτονικές ποιότητες των χώρων που αυτά διαμορφώνουν. Η απομάκρυνση από την τυπολατρία της «κλειστής» κάτοψης (με κλίτη και εγγεγραμμένους σταυρούς), η ελεύθερη οργάνωσή της βάσει του λειτουργικού τυπικού και των δογματικών κανόνων –όπως αυτές προσδιορίστηκαν από την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο–, η αναγνώριση και συνθετική επίλυση των σύγχρονων αναγκών του εκκλησιάσματος, η αναζήτηση του υπερβατικού στοιχείου στη ναοδομία μέσα από την αξιοποίηση των νέων υλικών (οπλισμένο σκυρόδεμα, γυαλί) και η καλλιτεχνική πρωτοτυπία που θα κατευθύνεται από μια οντολογική ερμηνεία της αρχιτεκτονικής θα μπορούσαν να αποτελέσουν οδηγούς προς αυτή την κατεύθυνση.

Το λειτουργικό οργανόγραμμα του ορ-

θόδοξου ναού (νάρθηκας, κυρίως ναός, ιερό Βήμα) υπαγορεύεται από το τυπικό της Θείας Λειτουργίας. Επιτρέπει ωστόσο, όπως αναφέρει ο Γ.Π. Λάββας, την ελεύθερη άρθρωσή τους στην κάτοψη και τη διαμόρφωση νέων χώρων για την εξυπηρέτηση άλλων αναγκών, όπως το βαπτιστήριο. Έμφαση δίνει στην «αυθεντική έκφραση της μεταφυσικής ανάγκης των ανθρώπων μέσα από τη θρησκευτική τέχνη»,³ όπως αυτή μπορεί να εκφραστεί με τα νέα υλικά. «Η υπέρβαση της ύλης», σημειώνει, «και η βίωση του άυλου πνεύματος αποτελεί στόχο κάθε εικαστικής θρησκευτικής δημιουργίας. Η αρχόμενη τρίτη χιλιετία έχει ασφαλώς πολλά και ποικίλα καλλιτεχνικά μέσα και δυνατότητες να επιτύχει νέες κορυφώσεις και στη χριστιανική Ορθόδοξη τέχνη».⁴

Η ανάθεση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως του σχεδιασμού του ναού του Απ. Παύλου στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Γενεύη τού επέτρεψε να αναπτύξει έμπρακτα τους θεωρητικούς αυτούς προβληματισμούς.⁵ Δύο είναι τα κυρίαρχα στοιχεία που περιγράφουν το συνθετικό πρόγραμμα του ναού: α. η υπερβατική χρήση του φωτός με την ιεραρχημένη ποσοτικά και ποιοτικά εισαγωγή του, β. η επανερμηνεία του κοσμικού συμβολισμού του τρούλου. Αναγνωρίζοντας στη στέγαση με τρούλο τους αρχέγονους συμβολισμούς ενός γεωκεντρικού κοσμολογικού συστήματος επιδίωξε την επανεγγραφή του στην ορθόδοξη ναοδομία μέσα από τη σύγχρονη πλέον γνώση του ηλιοκεντρικού κόσμου, όπου ο κύκλος αντικαθίσταται από τις ελλειπτικές τροχιές των πλανητών. Ο σχεδιασμός του ως μιας ελλειψοειδούς «βούτας» που αρχίζει πάνω από την Ωραία Πύλη και κλείνει σαν ορίζοντας, χωρίς να αποδυναμώνει τον τρούλο από τον κοσμικό του συμβολισμό, τού προσδίδει ένα σύγχρονο περιεχόμενο. Η εσωτερική άρθρωση της κάτοψης, χωρίς κλίτη ή άλλες σχετικές με αλλοτινούς τύπους χωρικές υπομνήσεις, περιορίζεται στη διατήρηση μόνο των λειτουργικών της στοιχείων (ιερό

βήμα, τέμπλο, νάρθηκας). Η υπέρβαση και η εξαύλωση των όγκων του δομικού οργανισμού επιτυγχάνονται με την ιεραρχημένη ποσοτικά και ποιοτικά χρήση του φωτός. Η νεωτερική αγιογράφηση από τον Ράλλη Κοψίδη, η διακοσμητική χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος στις όψεις, η πλαστικότητα των όγκων του ναού και του παρακείμενου εκπαιδευτικού συγκροτήματος, η ισορροπημένη ένταξή τους στο περιβάλλον καθιστούν τον Απ. Παύλο μία από τις πρώτες αξιολογες προσπάθειες ανανέωσης της ορθόδοξης ναοδομίας.⁶

Στα σχέδιά του για την ανέγερση ενός νέου ορθόδοξου ναού στην περιοχή «Μπασις» Θεσσαλονίκης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως πρότεινε μια διαφορετική προσέγγιση του συνθετικού προβλήματος της ναοδομίας. Αρνούμενος τη στείρα αντιγραφική μορφολογικών τύπων της βυζαντινής παράδοσης επιχείρησε την ελεύθερη και δημιουργική σύνθεση στη βάση ενός συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού προτύπου, του οκταγωνικού ναού του Καθίσματος της Παναγίας, που ο ίδιος είχε ανασκάψει. Στην πρώτη πρόταση, ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού διαφοροποιείται τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική του ανάπτυξη. Το σταυρικό σχήμα δεν εγγράφεται, αλλά σχηματοποιείται εξωτερικά με επικλινή επίπεδα από γυαλί. Επικλινείς τοίχοι διασπούν την αυστηρή οκταγωνική κάτοψη, διαμορφώνοντας παράλληλα λειτουργικούς χώρους (παρεκκλήσια). Στη δεύτερη πρόταση, ο τύπος του απλού ή σύνθετου οκταγωνικού ναού μεταπλάθεται ελεύθερα ως προς την καθ' ύψος οργάνωσή του. Το ιερό ενσωματώνεται στο αρχικό οκτάγωνο με έναν ημισφαιρικό τρούλο. Ένας άλλος ημισφαιρικός τρούλος, σε χαμηλότερο επίπεδο, καλύπτει την υπόλοιπη οκταγωνική κάτοψη, αφήνοντας ένα ελλειψοειδές παράθυρο. Η ενοποίηση του τρίκογχου με τον οκταγωνικό ναό, του ιερού με τμήμα του λειτουργικού χώρου του πομινίου, εντείνει τον υπερβατικό και κοσμολογικό συμβολισμό του τρούλου. Ο πιστός με τη συμμετοχή του στη Θεία

Λειτουργία εγκολπώνεται στην Ουράνια Βασιλεία. Τα σχέδια εκπονήθηκαν σε συνεργασία με τον δρα αρχιτέκτονα Μ. Λεφαντζή.

Το δίδαγμα από τον πλούτο της βυζαντινής αρχιτεκτονικής παράδοσης, όπως το προσέλαβε ο Γ.Π. Λάββας, είναι ότι ο ναοδόμος επιδείκνυε «καλλιτεχνική ικανότητα και διαθεσιμότητα, αλλά πάνω απ' όλα μια εσωτερική ετοιμότητα και θρησκευτική διάθεση, που αγνοεί ή δεν χρειάζεται καθιερωμένες τυπολογίες ή

τεχνοτροπίες και εφευρίσκει σε άλλες περιπτώσεις ad hoc λύσεις και απαντήσεις που εκπλήσσουν και γοητεύουν, άσχετα αν ανήκουν σε κορυφαίες, μεσαιείς ή ταπεινές δημιουργίες, σύμφωνα με τα συνήθως στενά και στεγνά ακαδημαϊκά κριτήρια». ⁷ Απώτερος στόχος του ήταν να υπάρξει επιτέλους ένας γόνιμος και δημιουργικός διάλογος με την παράδοση, μια ανανέωση που δεν θα πηγάζει από φορμαλιστικούς ιδεασμούς αλλά από τις εσωτερικές δομές που μέχρι σή-

μερα προώθησαν τη δημιουργική της εξέλιξη. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και ο αρχιτέκτονας Gjo Ponti «το να σχεδιάζεις μια εκκλησία είναι λιγάκι σαν να επανασχεδιάζεις τη θρησκεία, σαν να επαναπροσδιορίζεις την ουσία της». ⁸

03α-γ Πρόταση για την ανέγερση μιας νέας ορθόδοξης εκκλησίας στο «Μπασίς».

03α

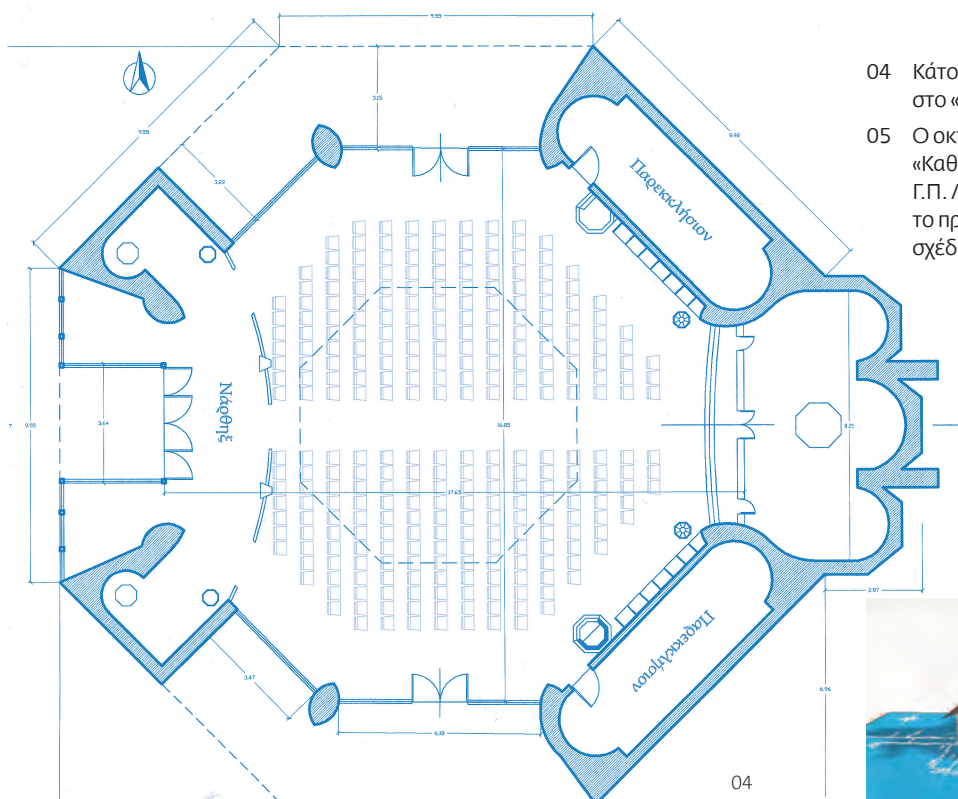

03β

03γ

04 Κάτοψη νέας ορθόδοξης εκκλησίας στο «Μπασίς».

05 Ο οκταγωνικός ναός του «Καθίσματος» της Παναγίας, που ο Γ.Π. Λάββας ανέσκαψε, αποτέλεσε το πρότυπο για τις προτάσεις στα σχέδια της εκκλησίας στο «Μπασίς».

05

Σημειώσεις

- * Έκφρασις είναι στην ιστορία της τέχνης η περιγραφή ενός έργου τέχνης, η οποία νοείται και ως μια ρητορική άσκηση για την κατανόηση και ερμηνεία του. Ο όρος ανάγεται στο έργο *Εικόνες* του ρήτορα Φιλόστρατου από τη Λήμνο (3ος αι. μ.Χ.). Οι *Εικόνες* αποτελούσαν περιγραφές ζωγραφικών πινάκων ή τοιχογραφιών της κλασικής παράδοσης εμπλουτισμένες από τη δημιουργική φαντασία του σοφιστή. Οι ευφάνταστες αυτές περιγραφές έγιναν γνωστές στην Ύστερη Αρχαιότητα και ως *Εκφράσεις*. Βλ. Edward Lucie Smith, *The Thames & Hudson Dictionary of Art Terms*, Thames & Hudson, 2003, σ. 80. Erika Langmuir / Norbert Lynton, *The Yale Dictionary of Art and Artists*, Yale University Press, 2000, σ. 528.
- Όλες οι φωτογραφίες του άρθρου προέρχονται από το Αρχείο Γ.Π. Λάββα.
- 1 Γ.Π. Λάββας, «Συνέχεια και ανανέωση στη ναοδομία και αγιογραφία», στο

L'icône dans la Theologie et l'art, Les éditions du Centre Orthodoxe, Chambésy, Γενεύη 1990, σ. 293-307· του ίδιου, «Σύγχρονη Ορθόδοξη Ναοδομία και Παράδοση», *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής* 1988, σ. 261-283.

- 2 Γ.Π. Λάββας, «Εκκλησία και Αρχιτέκτονες Ναοδόμοι: η συναμφοτερη ευθύνη τους στην 3^η χιλιετία», *Επιστημονικό Συμπόσιο: «Χριστιανική Θεσσαλονίκη: από τη β' στη γ' χιλιετία»*, Μονή Βλατάδων, 21.10.2000.
- 3 Στο ίδιο.
- 4 Γ.Π. Λάββας, «Παραδοσιακή Ορθόδοξη Ναοδομία: στατικός αυτοπροσδιορισμός ή δημιουργική ανάπλαση;», *Επιμελητήριο Εικαστικών Τεχνών*, Β' Πανελλήνιο Συνέδριο, Πάμπος 26-28.5.2000.
- 5 Γ.Π. Λάββας, «Σχέδια και εκτέλεση του Ελληνορθόδοξου Ναού του Απ. Παύλου στο Chambésy Γενεύης (1973-1975)», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 8 (1974), σ. 234· του ίδιου, «Ο Ναός του Απ. Παύλου. Μορφολογική

Ανάλυσις», *Πανευρώπη-Ελληνισμός* 18 (1974), σ. 2-4.

- 6 Κ. Καλοκύρης, *Η ναοδομία και η σύγχρονη τέχνη: αρχιτεκτονική-ζωγραφική*, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 63· Μ. Μικελάκης, «Επιστημονική εργογραφία Γ.Π. Λάββα. Η διαλεκτική του "έλλογου" και του "άλογου" ως δημιουργική δράση», *Στο Βέλος του Χρόνου. Τιμητικός τόμος για τον Ακαδημαϊκό Γ.Π. Λάββα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 34-36· Δ. Κονταράκη, «Ναοδομία με διαστημικό ντιζάιν. Δημιουργικό πνεύμα σε παραδοσιακούς κανόνες», *Απογευματινή της Κυριακής*, 14.3.2004, σ. 36· Νίνα-Μαρία Πασχαλίδου, «Ο πρώτος Hi-tech στην Ελλάδα», *ΒΗΜΑgazine*, 16.5.2004, σ. 49-54.
- 7 Λάββας, «Παραδοσιακή Ορθόδοξη Ναοδομία...», *ό.π.*
- 8 Α. Γιακουμακάτος, «Η λειτουργία της αρχιτεκτονικής και η σύγχρονη εκκλησία», *Το Βήμα*, 25.10.1991, Β10.

ΜΟΥΣΕΙΟ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΤΟ ΠΑΝΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ

— Η Συλλογή Γλυπτών

ΕΛΕΝΑ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ

Αρχαιολόγος,

Επιμελήτρια στη Συλλογή Γλυπτών

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΓΛΥΠΤΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ Αρχαιολογικού Μουσείου είναι μια από τις πλουσιότερες και σημαντικότερες στον κόσμο και απαρτίζεται από πρωτότυπα στη συντριπτική τους πλειονότητα έργα. Άλλωστε, αυτός ήταν και ο κύριος λόγος ίδρυσης του Εθνικού Μουσείου, να στεγάσει δηλαδή τα αρχαία γλυπτά αριστουργήματα της χώρας, τα οποία ήταν διασκορπισμένα σε δημόσιες αρχαιολογικές συλλογές της Αθήνας, που βρίσκονταν στο «Θησείο», στη «Στοά του Αδριανού», στον Πύργο των Ανέμων, στο Πανεπιστήμιο, στο Βαρβάκειο Λύκειο, στο Πολυτεχνείο.¹

Παρά το γεγονός ότι ήδη από το 1874 είχε αρχίσει η μεταφορά των αρχαίων από αυτές τις συλλογές στις πτέρυγες του κτηρίου που ολοκληρώνονταν σταδιακά, μόλις το 1885 προχώρησε, με εντατικό ρυθμό, το έργο της ολοκλήρωσης όχι μόνον της μεταφοράς στο Μουσείο όλων των σημαντικών γλυπτών, και από την επαρχία, αλλά και οι εργασίες συ-

01 Αίθουσα επιτύμβιων μνημείων.
Έκθεση Π. Καβαδία (τέλη 19ου αι.).

02

02 Αίθουσα επιτύμβιων μνημείων του 4ου αι. π.Χ. Έκθεση Χρ.-Σ. Καρούζου (δεκαετία '60).

γκόλλησής τους και τοποθέτησής τους σε βάθρα προκειμένου να εκτεθούν. Το έργο έφερε σε πέρας ο Γενικός Έφορος Π. Καββαδίας.²

Από εκείνη την πρώτη έκθεση δεν υπάρχει αρχαιακό υλικό άλλο εκτός από λίγες φωτογραφίες στο Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Μουσείου, που μαρτυρούν την εικόνα που παρείχαν στον επισκέπτη οι αίθουσες. Τα γλυπτά, ομαδοποιημένα σε χρονολογική σειρά και κατά είδη (εικ. 1), παρείχαν στον ειδικό δυνατότητα για μελέτη και συγκρίσεις και στον απλό επισκέπτη την ευχέρεια να θαυμάσει τον πλούτο, την ποικιλία και την ποσότητα των εκθεμάτων. Τολμηρές λύσεις, όπως η ανάρτηση αναγλύφων

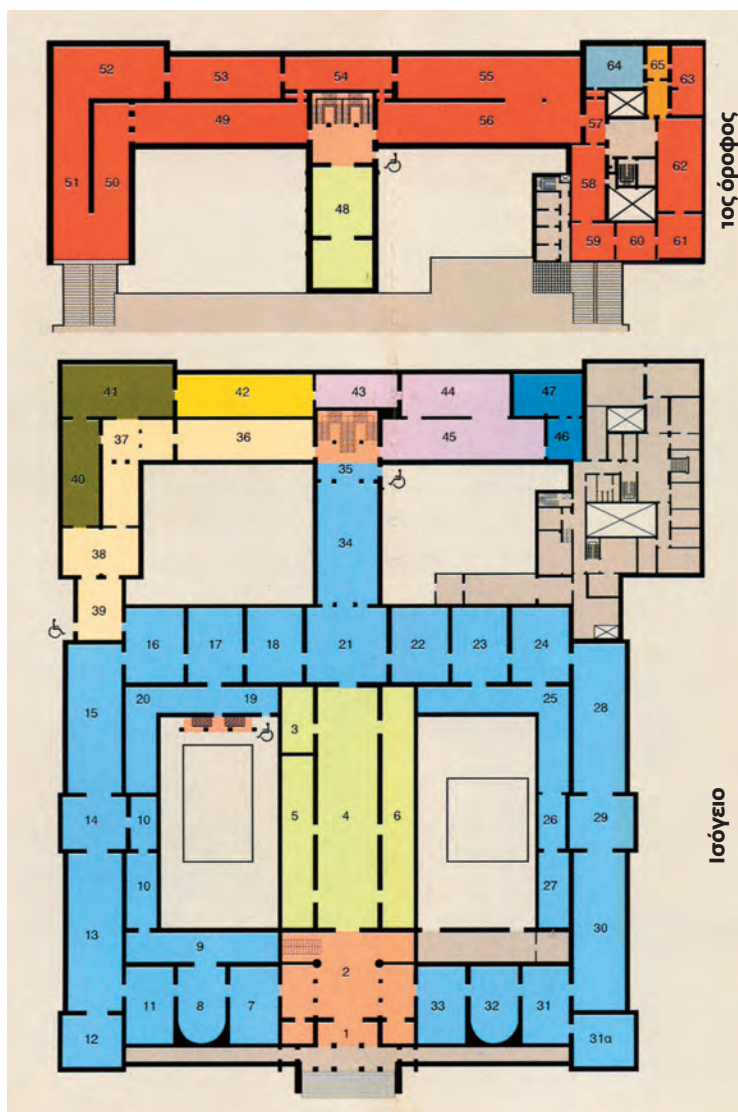
σε μεγάλο ύψος στους σκουρόχρωμους τοίχους, επαναλάμβαναν εκθεσιακά πρότυπα άλλων μεγάλων ευρωπαϊκών Μουσείων, ενώ παράλληλα επέλυναν κατά κάποιο τρόπο και το ζήτημα της έλλειψης χώρου.

Η έκθεση παρέμεινε η ίδια έως την κήρυξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και διαλύθηκε όταν η κατάρρευση του μετώπου και η προέλαση του γερμανικού στρατού προς την Αθήνα επέβαλε τη διαφύλαξη των γλυπτών από τα επικείμενα δεινά. Τα γλυπτά που βρίσκονταν στην έκθεση μεταφέρθηκαν σε υπόγειους αποθηκευτικούς χώρους, που ανοίχθηκαν, παραμονές της εισόδου των στρατευμάτων κατοχής στην πρωτεύουσα,

03 Κάτοψη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

- Προϊστορική Συλλογή
- Συλλογή Γλυπτών
- Συλλογή Χαλκών
- Συλλογή Αγγείων και Μικροτεχνίας
- Συλλογή Σταθάτου
- Αιγυπτιακή Συλλογή
- Κυπριακή Συλλογή
- Εκπαιδευτικά Προγράμματα
- Είσοδος - Προθάλαμος - Κλιμακοστάσιο
- Περιοδικές Εκθέσεις
- Αίθουσα Διαλέξεων

03

στα δάπεδα των αιθουσών στη νότια και τη δυτική πτέρυγα του κτηρίου.

Αμέσως μετά λήξη του πολέμου, παράλληλα με το τιτάνιο έργο τής αποκατάστασης του κτηρίου συνολικά, παρουσιάστηκε το 1947, με υπεύθυνο σχεδιασμού τον τότε Διευθυντή Χρήστο Καρούζο, σε τρεις αίθουσες του κτηρίου (πρόκειται για τρεις από τις σημερινές αίθουσες των Περιοδικών Εκθέσεων) και με είσοδο από την οδό Τσοτσία, η πρώτη μεταπολεμική έκθεση αρχαιοτήτων, στην οποία περιλαμβάνονταν σημαντικά γλυπτά, όπως ο Αριστόδικος, το ανάγλυφο του σπλιτοδρόμου κ.ά. Αργότερα σε αυτές προστέθηκαν και άλλες δέκα, που μαζί με εκείνες που άνοιξαν το 1947, όλες

στη νέα πτέρυγα του Μουσείου, αποτέλεσαν, όπως σημειώνει η Σέμνη Καρούζου, «ένα σχολείο, μια *prova generale*, για την κατοπινή, οριστική έκθεση» που ολοκληρώθηκε έως το 1964 με τη φροντίδα του ζεύγους Καρούζου. Η Έκθεση των Καρούζων έγινε δεκτή από το διεθνές επιστημονικό και ευρύ κοινό με ενθουσιασμό και ιδιαίτερα επαινετικά σχόλια.³ Η παρουσίαση των γλυπτών έγινε με χρονολογική σειρά, αλλά συνεκτιμήθηκαν επίσης η προβολή ορισμένων και η ομαδοποίηση κάποιων άλλων (εικ. 2), προκειμένου να καταδειχθούν εργαστηριακές συγγένειες.

Ήδη από τη δεκαετία του '80, όταν στα ευρωπαϊκά μουσεία εφαρμόζονταν νέοι

τρόποι έκθεσης, σύμφωνα με τις νέες μουσειολογικές αντιλήψεις, είχε γίνει αντιληπτή η αναγκαιότητα ανανέωσης της έκθεσης των Γλυπτών. Κάποιες επί μέρους αλλαγές προηγήθηκαν του συνολικού σχεδιασμού, επιβεβλημένες από επιστημονικούς κυρίως λόγους, όπως η έκθεση των αετωματικών συνθέσεων του ναού του Ασκληπιού της Επιδαύρου το 1991⁴ στην αίθουσα 22, και η παρουσίαση των ελληνορωμαϊκών γλυπτών το 1995 στις αίθουσες 31, 31Α, 32, 33.⁵ Ο σεισμός της 7ης Σεπτεμβρίου 1999 και οι Ολυμπιακοί αγώνες της Αθήνας το 2004 λειτούργησαν ως καταλύτες για βελτιώσεις και αλλαγές της έκθεσης. Το διάστημα 2000-2001 προετοιμάστηκαν οι εννέα

αίθουσες (7-14) του ισογείου με τα αρχαϊκά γλυπτά,⁶ που εγκαινιάστηκαν το 2001, ενώ το σύνολο της έκθεσης ολοκληρώθηκε και εγκαινιάστηκε το 2004.

Στη νέα Έκθεση διατηρήθηκε η κεντρική ιδέα της μεταπολεμικής «Καρουζικής» σύλληψης, δηλαδή η διαχρονική παρουσίαση της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής. Διαφέρει, όμως, ο σκοπός και η προοπτική. Τα αρχαία γλυπτά δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως έργα τέχνης, την αξία των οποίων μπορούν να αντιληφθούν μόνον οι ειδικοί επιστήμονες. Ζητούμενο είναι, μέσα από τα ανθρώπινα τεχνουργήματα, να καταδειχθούν οι κοινωνικές παράμετροι και η ιστορία, που παράγουν τον πολιτισμό. Επειδή ο ρόλος των μουσείων είναι πρώτιστα παιδευτικός, κρίθηκε απαραίτητη η πληροφόρηση του επισκέπτη, ειδήμονα και μη, με επεξηγηματικές πινακίδες, εμπεριστατωμένα κείμενα τοίχου και χάρτες.

Η Έκθεση της Συλλογής Γλυπτών⁷ καλύπτει 30 αίθουσες του ισογείου (εικ. 3), το αίθριο του Μουσείου και εν μέρει την αίθουσα 64 της Κυπριακής Συλλογής στον όροφο, που εγκαινιάστηκε τον Μάρτη του 2009. Πάνω από 1.000 έργα της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής εκτίθενται με χρονολογική σειρά από την πρώιμη αρχαϊκή εποχή (μέσα 7ου αι. π.Χ.) έως την ύστερη αρχαιότητα (5ος αι. μ.Χ.). Προέρχονται από πόλεις, ιερά, νεκροπόλεις και δημόσια κτήρια, από τη Μακεδονία και τη Θράκη στα βόρεια έως την Κρήτη στα νότια και από τα Ιόνια νησιά στα δυτικά έως τα μικρασιατικά παράλια και την Κύπρο στα ανατολικά.

Εννέα αίθουσες (7-14) συγκροτούν την πρώτη εκθεσιακή ενότητα που είναι αφιερωμένη στην αρχαϊκή περίοδο, περιλαμβάνουν, δηλαδή, έργα που χρονολογούνται από τον 7ο αι. έως τα 480 π.Χ. Σε επτά αίθουσες (15-21) εκτίθενται γλυπτά των κλασικών χρόνων του 5ου αι. π.Χ., ενώ στις ισάριθμες που έπονται (22-28) παρουσιάζεται η γλυπτική του 4ου αι. π.Χ. Για τη γλυπτική των ελληνιστικών χρόνων αφιερώνονται τρεις αίθουσες (28-30), ενώ τις τέσσερις τελευταίες αίθουσες των Γλυπτών (31,

31Α, 32, 33) καταλαμβάνουν τα έργα της Ρωμαϊοκρατίας.

Μέσα στην κάθε εκθεσιακή ενότητα έχει τηρηθεί, εκτός από την επί μέρους χρονολογική τάξη, αντίστοιχη των υποπεριοδών, και ειδολογική, που υπογορεύτηκε από την ομαδοποίηση των έργων είτε ως προς τη λειτουργία τους (γλυπτά ταφικά, αναθηματικά, κλπ.) είτε ως προς την εργαστηριακή ή τεχνολογική τους συγγένεια. Η δυνατότητα ένταξης νέων αποκτημάτων της Συλλογής και η ανάδειξή τους αποτέλεσε επίσης μια παράμετρο που συνυπολογίστηκε στον συνολικό σχεδιασμό. Προκειμένου να καταδειχθεί η ποικιλία της έκφρασης της τέχνης μιας περιόδου, εκτίθενται, όπου είναι δυνατόν, πλάι στα έργα της μεγάλης πλαστικής χάλκινα πάρισα αλλά και αγγεία. Έτσι, η αίθουσα 7, με τη σύγχρονη παρουσίαση υστερογεωμετρικών αγγείων και ενεπιγραφών οστράκων και το άγαλμα-ανάθημα της Ναξίας Νικάνδρης στη Δήλο να δεσπόζει στο κέντρο της, έχει εισαγωγικό χαρακτήρα στη μνημειακή γλυπτική.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα εκθέματα του Μουσείου, ο υπερμεγέθης κούρος του Σουνίου, δεσπόζει στο κέντρο της αίθουσας 8, που είναι αφιερωμένη στην πρώιμη αρχαϊκή γλυπτική, ενώ στο κέντρο της συνεχόμενης της αίθουσας 11 στέκεται η κόρη Φρασίκλεια με τον κούρο της Μερέντας (εικ. 4), έργα-προάγγελοι της ώριμης αρχαϊκής εποχής. Στην αίθουσα 11 εκτίθενται επίσης επιτύμβιες στήλες, που σώζουν τα αρχαία χρώματά τους, όπως η στήλη του δορυφόρου από το Θεμιστόκλειο τείχος, καθώς και αγάλματα Σφιγγών, κορυφώματα εντυπωσιακών επιτύμβιων στήλων, με γνωστότερη τη Σφίγγα των Σπάτων.

Στην αίθουσα 13 παρουσιάζονται γλυπτά της ύστερης αρχαϊκής περιόδου. Καταδεικνύεται η εξέλιξη του αγαλματικού τύπου του κούρου με την παρατακτική παρουσίαση των κούρων της Κέας, της Αναβύσσου και του Πτώου (εικ. 5). Εδώ εκτίθεται και ο Αριστοδίκος, ο τελευταίος στη σειρά των κούρων, προάγγελος της τέχνης του «αυστηρού ρυθμού».

04 Αίθουσα 11: η κόρη Φρασίκλεια και ο κούρος της Μερέντας (2004).

05 Αποψη της αίθουσας 13 με τους κούρους (2004).

Στην αίθουσα 14 εκτίθενται τα γλυπτά του ιερού της Αφαιάς στην Αίγινα. Στην ίδια αίθουσα βρίσκονται και άλλα όψιμα αρχαϊκά γλυπτά, που πλησιάζουν την αυγή των κλασικών χρόνων.

Η αίθουσα 15 είναι αφιερωμένη στη γλυπτική παραγωγή της εποχής του «αυστηρού ρυθμού» και της ώριμης κλασικής περιόδου. Σημαντικά πρωτότυπα έργα, όπως το περίφημο Μεγάλο Ελευσινιακό Ανάγλυφο ή το αναθηματικό ανάγλυφο με τον αυτοστεφανούμενο από το Σούνιο, μαζί με ρωμαϊκά αντίγραφα κλασικών έργων, όπως ο Απόλλων του «Ομφαλού», το σύνταγμα Θησέα και Μινώταυρου ή ο ημίεργος μαρμάρινος «κρατήρας Finley», βοηθούν τον επισκέπτη να αποκομίσει σαφή άποψη για την εξέλιξη της γλυπτικής κατά το α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Σε αυτήν την εποχή χρονολογούνται και οι επιτύμβιες στήλες από την Ακαρνανία, τη Θεσσαλία και τη

Βοιωτία, που εκτίθενται στην ίδια αίθουσα, εποχή κατά την οποία δεν υπάρχει αντίστοιχη παραγωγή στην Αττική.

Στην αίθουσα 16 παρουσιάζονται οι πρώτες κλασικές αττικές επιτύμβιες στήλες που συνδέονται με τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Η εντυπωσιακότερη είναι η γνωστή ως στήλη της Σαλαμίνας ή της Αίγινας, που ενδέχεται να είναι έργο του γλύπτη Αγοράκριτου.

Η εξέλιξη των αττικών επιτύμβιων στηλών έως τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. παρακολουθείται στην αίθουσα 18, μετά την παρεμβολή, λόγω χρονολογικών δεσμεύσεων, των αναθηματικών και αρχιτεκτονικών γλυπτών του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ. (π.χ. μετόπες του Ηραίου Άργους, γλυπτά από το ναό Ποσειδώνος Σουνιέως) στην αίθουσα 17. Το πανόραμα της εξέλιξης των αττικών

επιτύμβιων αναγλύφων έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., όταν σταματά η παραγωγή εξαιτίας του διατάγματος του Δημητρίου Φαληρέως (317-307 π.Χ.), συνεχίζεται στις αίθουσες 23, 24 – με τους μνημειώδεις ναΐσκους και τον «λέβητα των γρυπών» στο κέντρο – και ολοκληρώνεται στην αίθουσα 28 με τον επιβλητικό ναΐσκο του Αριστοναύτου.

Στις πλευρικές αίθουσες 19 και 20 παρουσιάζονται κυρίως ρωμαϊκά αντίγραφα έργων σπουδαίων καλλιτεχνών του β' μισού του 5ου αι. π.Χ., όπως του Φειδία και των μαθητών του. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το αγαλμάτιο της Αθηνάς, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 3ου αι. μ.Χ., το γνωστό ως Αθηνά Βαρβακείου, το πληρέστερο από τα σωζόμενα αντίγραφα του χρυσελεφάντινου λατρευτικού αγάλματος της

Αθηνάς Παρθένου του Φειδία. Η ίδια λογική έκθεσης διέπει και την αίθουσα 21 (εικ. 7), στην οποία έχει δοθεί η μορφή γλυπτοθήκης με αντίγραφα έργων του τέλους του 5ου και κυρίως του 4ου αι. π.Χ. να παισιώνουν το χάλκινο άγαλμα αλόγου με τον μικρό αναβάτη στο μέσον της. Δύο πεσσοί τη χωρίζουν από την κεντρική για το Μουσείο φωτεινή αίθουσα 34 που έχει ατμόσφαιρα υπαίθριου ιερού, όπως είχε σχεδιάσει η Σέμνη Καρούζου. Σε αυτήν εκτίθενται ομάδες γλυπτών που συνδέονται με τη λατρεία του Ηρακλή, του Πάνα και των Νυμφών, καθώς και της Αφροδίτης.

Η αίθουσα 22 είναι αφιερωμένη στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. και στην αρχιτεκτονική γλυπτική. Σε αυτήν εκτίθενται τα αετωματικά γλυπτά του ναού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο, όπως και τα αγάλματα έφιππων Νηρηίδων που αποτελούσαν τα ακρωτήρια του ναού.

Στις παράπλευρες αίθουσες 25-27

εκτίθενται ψηφισματικά και αναθηματικά ανάγλυφα, τα οποία ομαδοποιήθηκαν τόσο με βάση το είδος όσο και την προέλευσή τους. Έτσι, μία ομάδα αποτελούν τα σπηλαιόμορφα, άλλη συγκροτούν τα προερχόμενα από τα Ασκληπιεία των Αθηνών και της Επιδαύρου, χωριστά τα σχετιζόμενα με τη λατρεία του Διός Μειλχίου, τα νεκρόδειπνα και οι ναϊσκοί της Κυβέλης.

Στην αίθουσα 28 εκτίθενται πρωτότυ-

- 06 Άποψη της αίθουσας 30 με τον Ποσειδώνα της Μήλου στο κέντρο (2004).
- 07 Γενική άποψη της αίθουσας 21 (2004).
- 08 Άποψη της αίθουσας 64 με την Κυπριακή Συλλογή (2009).

06

07

08

πα έργα του 4ου αι. π.Χ. Σκοπός ήταν η ανάδειξη του έργου σημαντικών καλλιτεχνών του αιώνα. Για την πληρέστερη κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων και του έργου αυτών των καλλιτεχνών τα γλυπτά τοποθετήθηκαν στο χώρο έτσι, ώστε να δημιουργούν σύνολα: η βάση από τη Μαντίνεια με ανάγλυφες παραστάσεις Μουσών και του Απόλλωνα με τον Μαρσύα και ο χάλκινος έφηβος από τον Μαραθώνα σχετίζονται με τη δραστηριότητα του Πραξιτέλη ή της σχολής του, η γυναικεία κεφαλή, η γνωστή ως Υγεία, από την Τεγέα, πιθανόν είναι έργο του Σκόπα, ενώ έργα του Βρύαξη και του Σιλανίωνα πλαισιώνουν τον εντυπωσιακό χάλκινο έφηβο από τα Αντικύθηρα.

Στην αίθουσα 29 εκτέθηκαν έργα της πρώιμης και ώριμης ελληνιστικής περιόδου με τη Θέμιδα από τον Ραμνούντα,

έργο του γλύπτη Χαιρέστρατου, στο κέντρο, ενώ κατά μήκος του νότιου τοίχου βρίσκονται τα γλυπτά από το σύνταγμα της αρκαδικής Λυκόσουρας, που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Δαμοφών, και αντιπροσωπεύουν την τάση του «μπαρόκ».

Στην αίθουσα 30 παρουσιάζονται επιλεγμένα γλυπτά του προχωρημένου 2ου και 1ου αι. π.Χ. σε μια προσπάθεια να εκπροσωπηθούν όλες οι τάσεις της τέχνης των ύστερων ελληνιστικών χρόνων από την κλασικιστική, την οποία ενσαρκώνει το άγαλμα του Ποσειδώνα της Μήλου (εικ. 6), το «ροκοκό», με το μαρμάρινο σύμπλεγμα της Αφροδίτης με τον Πάνα και τον Έρωτα από τη Δήλο, έως την αρχαϊστική, όπως αποτυπώνεται στο ανάγλυφο του Διονύσου από το Χαλάνδρι.

Στις αίθουσες 31-33 προβάλλεται η ιδιαιτερότητα των ελληνικών εργαστηρίων γλυπτικής, και κυρίως των αθηναϊκών, κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Στην αίθουσα 31 παρουσιάζεται ο συνδυασμός ελληνικού ιδεαλισμού και ρωμαϊκού ρεαλισμού των πρώτων αιώνων (τέλη 2ου αι. π.Χ.–1ος αι. μ.Χ.), με αντιπροσωπευτικότερο δείγμα τον «ψευδοαθλητή της Δήλου» αλλά και πορτρέτα της δυναστείας των Ιουλίων-Κλαυδίων. Στην αίθουσα 31Α παρουσιάζεται η ομοιογενής ομάδα των ερμαϊκών σπηλών και εικονιστικών κεφαλών των κοσμητών που προέρχονται από το Διογένιο Γυμνάσιο των Αθηνών. Στην ημικυκλική αίθουσα 32 προβάλλεται η «ελληνική αναγέννηση» της εποχής του Αδριανού και των Αντωνίνων, που αναγνωρίζεται

τόσο σε αντίγραφα κλασικών έργων όσο και σε αυτοκρατορικά και ιδιωτικά πορτρέτα και επιτύμβια ανάγλυφα. Τον ύστατο απόηχο της κλασικής παράδοσης αντιλαμβάνεται κανείς μέσα από τα πορτρέτα, τα τραπεζοφόρα, τα επιτύμβια αγάλματα και τις σαρκοφάγους της αίθουσας 33, που καλύπτουν το διάστημα από τη μετασεβήρεια περίοδο (235 μ.Χ.) έως τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ.

Τέλος, στην αίθουσα 64 του ορόφου εκτίθεται η Κυπριακή Συλλογή, που περιλαμβάνει έργα από την Πρώιμη Χαλκοκρατία (περ. 2500 π.Χ.) έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους (4ος αι. μ.Χ.). Μαζί με αγγεία, ειδώλια και χάλκινα παρουσιάζονται και αντιπροσωπευτικοί τύποι γλυπτών με διαχρονική σειρά. Εντυπωσιακό είναι το σανιδόσχημο γυναικείο αγαλμάτιο (εικ. 8) από πωρόλιθο του β' μισού του 6ου αι. π.Χ., που υποδέχεται τον επισκέπτη στην είσοδο της αίθουσας.

Το έργο της επανέκθεσης της Συλλογής Γλυπτών δεν θα ήταν δυνατόν να ολοκληρωθεί χωρίς την ουσιαστική συμβολή των αρχαιολόγων Ελ. Κουρίνου, Ι. Μένενγκα, Μ. Σάλτα, Χρ. Τσούλη, Ελ. Καλάβρια, Μ. Γερανίου, Γ. Μοστράτου, της αρχιτέκτονος Β. Δρούγκα, των συντηρητών του εργαστηρίου Π. Καίσαρα, Μ. Λεφράκη, Ι. Παναγάκου, Δ. Καραμουζά, Χρ. Στεφανίδη, Δ. Νινιού, Σπ. Χατζηδάκη, Θ. Σιαφράκα, Σ. Γιουβανοπούλου, Β. Γαλανάκου, Μ. Δημητριάδη. Τη γενική εποπτεία είχε ο διευθυντής του Μουσείου Ν. Καλτσάς.

Σημειώσεις

- 1 Για τη σύνταξη ενός από τους πρώτους περιγραφικούς καταλόγους των γλυπτών που βρίσκονταν στις διάσπαρτες συλλογές, βλ. L. von Sybel, *Katalog der Skulpturen zu Athen*, Marburg 1881.
- 2 Π. Καββαδία, *Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Κατάλογος Περιγραφικός*, Εν Αθήναις 1890-1892, σ. 39-40.
- 3 Βλ. συγκεντρωμένα Σ. Καρούζου, «Το Εθνικό Μουσείο από το 1941», *Το Μουσείον* 1 (2000), σ. 14, σημ. 22. Ν. Καλτσάς, «Η ανακίνηση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και η επανέκθεση των συλλογών του», *Το Μουσείον* 5 (2005), σ. 52, σημ. 3.
- 4 Κ. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 47 (1992),

- Β1-Χρονικά, σ. 5-6. Η επανέκθεση των γλυπτών της Επιδαύρου θεωρήθηκε επιβεβλημένη μετά τις νέες συγκολλήσεις αλλά και τη δημοσίευση της μονογραφίας του Ν. Γιαλούρη (N. Yalouris, *Die Skulpturen des Asklepios-tempels in Epidaurus*, AntPl 21 (1992).
- 5 Κ. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 50 (1995), Β1-Χρονικά, σ. 3-4. Της ίδιας, *Ελληνορωμαϊκά γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα 1997, σ. 11-15.
- 6 Ν. Καλτσάς, *Το Μουσείον* 2 (2001), σ. 114-115.
- 7 Για οδηγούς της Συλλογής Γλυπτών, βλ. Σ. Καρούζου, *Εθνικών Αρχαιολογικών Μουσείων. Συλλογή Γλυπτών*.

Περιγραφικός Κατάλογος, Αθήναι 1967. Κ. Ρωμιοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα 1997. Κ. Ρωμιοπούλου, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Συλλογή Ρωμαϊκών Γλυπτών*, Αθήνα, χ.χ. Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά*², Αθήνα 2002. Μ. Σάλτα – Ι. Μένενγκα, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η Συλλογή Γλυπτών*, Αθήνα 2004. Ν. Καλτσάς, *Συλλογή Γλυπτών, στο Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 2005, 24-43. Για την Κυπριακή Συλλογή, βλ. Β. Καραγιώργης, *Αρχαία Κυπριακή Τέχνη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών*, Αθήνα 2003 (ειδικά για τα γλυπτά, βλ. 102-141).

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ— Η επανέκδοση της Αιγυπτιακής
Συλλογής

ΕΛΕΝΗ ΤΟΥΡΝΑ

Υπεύθυνη της Αιγυπτιακής
Συλλογής του Εθνικού
Αρχαιολογικού Μουσείου

Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ είναι ο μόνος από τους μεγάλους πολιτισμούς της Μεσογείου, εκτός του ελληνικού, που ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα (1890)¹ αντιπροσωπεύεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Οι αιγυπτιακές αρχαιότητες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κατέχουν αξιόλογη και συνά-

μα αξιοζήλευτη θέση παγκοσμίως, οφειλόμενη, κατά κύριο λόγο, στην ποιότητα και τη σπανιότητά τους.

Η εμπλουτισμένη επανέκθεση των 1.230 αρχαίων, που εγκαινιάσθηκε στις 14 Μαΐου 2008,² περιλαμβάνει τα εκθέματα της προηγούμενης έκθεσης (1994-2002),³ καθώς και σημαντικό αριθμό νέων αντι-

- 01 Η είσοδος της Αιγυπτιακής Συλλογής. Το άγαλμα του Αντίνου, 2008.
- 02 Αίθουσα 41. Η καθημερινή ζωή στο Νέο Βασίλειο και λίθινες αναθηματικές στήλες, 2008.
- 03 Αίθουσα 40. Το χάλκινο άγαλμα της πριγκίπισσας-ιέρειας Τακουσίτ, 2008.

02

κειμένων, που βλέπουν για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας. Τα εκθέματα αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα του αιγυπτιακού πολιτισμού και κοσμούν με την ποικιλία των υλικών και των χρωμάτων τους τις αίθουσες 41, 40 του Μουσείου. Η έκθεση καλύπτει όχι μόνο όλη τη χρονική και πολιτισμική εξέλιξη του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού, από τους προϊστορικούς χρόνους (γύρω στο 4000 π.Χ.) μέχρι και τους χρόνους της ρωμαϊκής κατάκτησης της Αιγύπτου (4ος αι. μ.Χ.), αλλά και όλες τις εκφάνσεις της τέχνης: αγάλματα, ειδώλια, ανάγλυφα, στήλες ταφικές ή αναθηματικές, αγγεία, κανωπικά κιβώτια και αγγεία, σαρκοφάγοι, περιβλήματα μουμιών από ναστόχαρτο, μούμιες, κοσμήματα, πορτρέτα Φαγιούμ, κομψοτεχνήματα της μικροτεχνίας, εργαλεία, παλέτες. Στόχος της έκθεσης είναι η παρουσίαση του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των αρχαίων Αιγυπτίων και των διαφόρων αντικειμένων σύμφωνα με τη χρήση τους.

Τον πυρήνα της Αιγυπτιακής Συλλογής αποτελούν οι μεγάλες δωρεές δύο φιλότεχνων ομογενών από την Αίγυπτο: του Ιωάννου Δημητρίου από την Αλεξάνδρεια και του Αλεξάνδρου Ρόστοβιτς από το Κάιρο. Οι δωρεές αυτές έγιναν το 1880⁴ και το 1904 αντίστοιχα. Η ποιότητα και η σπανιότητα ορισμένων αρχαίων των συλλογών των δύο δωρητών υποβάλλει την ιδέα ότι επρόκειτο για συλλέκτες που ανήκαν σε μια ελίτ συλλεκτών στην

03

Αίγυπτο. Χάρη στην οικονομική τους ευρωστία, την υψηλή κοινωνική τους θέση, τις προσωπικές επαφές τους και το πάθος τους για τη συλλογή αρχαιοτήτων, οι συλλέκτες αυτοί είχαν πρόσβαση στην αγορά αρχαιοτήτων και ετύγχαναν ιδιαίτερης προτίμησης, τόσο κατά τη διάρκεια πλειστηριασμών, που διοργάνωνε το ίδιο το Μουσείο του Καΐρου, όσο και από τους εμπόρους αρχαιοτήτων.

Οι δωρεές αυτές πλαισιώνονται από τη δωρεά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, το 1894, του αιγυπτιακού κράτους, το 1893-1894, και από άλλες μεμονωμένες μικρότερες δωρεές Ελλήνων και Αιγυπτιωτών, καθώς και από μικρό αριθμό έργων αιγυπτιακής τέχνης προερχόμενων από ανασκαφές στον ελλαδικό χώρο.

Η νέα έκθεση είναι διαρθρωμένη χρονολογικά. Κάθε χρονολογική ενότητα υποδιαιρείται σε θεματικές ενότητες, όπως εξουσία, λατρεία-τελετουργίες, ταφικά έθιμα και δοξασίες, καθημερινή ζωή, μαγεία. Παράλληλα, υπάρχουν και ανεξάρτητες, διαχρονικές θεματικές ενότητες με θέμα τη μουσική, τη γραφή και τους σκαραβαίους, οι οποίοι είναι δημοφιλή σύμβολα της αναγέννησης και της αναδημιουργίας και συνάμα αγαπημένα και πανίσχυρα φυλακτά, που τα φορούσαν οι κάτοχοί τους, τόσο στην επίγεια όσο και στη μεταθανάτια ζωή.

Η έκθεση διαθέτει ενημερωτικά επιτοίχια κείμενα και ανάλογο εποπτικό υλικό, απευθυνόμενα κυρίως στον απλό επισκέπτη του Μουσείου, με σκοπό αφενός την

04

επαφή και τη γνωριμία του επισκέπτη με την καθημερινή ζωή των αρχαίων Αιγυπτίων και αφετέρου την κατανόηση της κοσμοθεωρίας και τις διάφορες θρησκευτικές ή μαγικές δοξασίες και πεποιθήσεις τους. Ο σχεδιασμός της έκθεσης και των προθηκών ανήκει στην αρχιτέκτονα Β. Δρούγκα. Ιδιαίτερη πρόνοια έχει ληφθεί για τη δημιουργία ειδικών συνθηκών στο εσωτερικό των προθηκών για τη σωστή διατήρηση των οργανικών, ευπαθών υλών που το ευνοϊκό κλίμα της Αιγύπτου διέσωσε μέχρι σήμερα.

Το αιγυπτιακό άγαλμα του Αντινούς, ευνοούμενου του αυτοκράτορα Αδριανού (2ος αι. π.Χ.), βρέθηκε το 1843 στο ιερό της Ίσιδας στον Μαραθώνα και τοποθετήθηκε στην είσοδο της έκθεσης ως σήμα κατατεθέν της συλλογής. Αυτό το άγαλμα μαζί με το χάρτη της Αιγύπτου, μία φωτογραφία του προπερασμένου αιώνα από το αρχείο του συλλέκτη Μαγιάση και τους χρονολογικούς πίνακες εισάγει τον επισκέπτη στον κόσμο της Αρχαίας Αιγύπτου (εικ. 1).

Η πρώτη αίθουσα (41) καλύπτει την ιστορία του αιγυπτιακού πολιτισμού από την Προδυναστική εποχή (4000 π.Χ.) έως και το Νέο Βασίλειο (1550-1070 π.Χ.).

Δεξιά της εισόδου, εκτίθεται σε βάθρο

το περίφημο αγαλματίδιο ιπποπόταμου από μαύρο γρανίτη με λευκές κηλίδες. Προέρχεται από ιερό της Αβύδου της Άνω Αιγύπτου και χαρακτηρίζεται ως σύμβολο εξουσίας και βασιλικό ανάθημα. Χρονολογείται στην αυγή των πρωτοδυναστικών χρόνων, που χαρακτηρίζονται από τη δημιουργία των πρώτων Δυναστειών Φαραώ, γύρω στο 3000 π.Χ.

Τα αρχαία από την προθήκη 1, που εκτίθενται πάνω σε βάθρο σχήματος βαθμιδωτής πυραμίδας, εισάγουν τον επισκέπτη στην Προδυναστική εποχή (5400-3000 π.Χ.), την εποχή πριν από τη διαμόρφωση των πρώτων Δυναστειών, και την Πρωτοδυναστική εποχή (3000-2575 π.Χ.), την περίοδο των πρώτων Δυναστειών. Στην προθήκη αυτή, εκτός από τα αντικείμενα που προορίζονταν για καθημερινή χρήση, εκτίθενται και διάφορα τεχνουργήματα, συνδεόμενα τόσο με την κοινωνική ιεραρχία, όσο και με τις θρησκευτικές τελετουργίες, όπως ο λίθινος κεφαλοθραύστης, λίθινα αγγεία, ξύλινα κουτάλια για καλλωπιστική και τελετουργική χρήση και παλέτες – σκεύη προοριζόμενα αρχικά για τον καλλωπισμό.

Στη συνέχεια, ξεδιπλώνεται σε πέντε προθήκες ο κόσμος του Αρχαίου Βασιλείου (2575-2134 π.Χ.) με το μοναδικό ξύλινο

04 Ξύλινη σαρκοφάγος της Μπαχταμόν, κυρίας του σπιτιού.

05 Εκθέματα από το Νέο Βασίλειο (αίθ. 41).

06 Αποψη της αίθουσας 40, με έμφαση στο πλήθος των αιγυπτιακών θεοτήτων και την εξέλιξη των ταφικών δοξασιών.

άγαλμα γυναίκας, που αλέθει σιτηρά από το μαστάμπα του Τι στη Σακκάρα, φημισμένου αξιωματούχου του Φαραώ Νιουσερρά της 5ης Δυναστείας του Αρχαίου Βασιλείου (2416-2392 π.Χ.) (εικ. 7).

Ακολουθούν τα εκθέματα από την Πρώτη Μεταβατική περίοδο (2134-2040 π.Χ.), το Μέσο Βασίλειο (2040-1640 π.Χ.) και το Νέο Βασίλειο (1640-1070 π.Χ.). Έμφαση δίνεται στην καθημερινή ζωή (εικ. 2) καθώς και στην εξέλιξη των ταφικών εθίμων του Νέου Βασιλείου που παρουσιάζονται σε τετράγωνη περίοπτη μεγάλη προθήκη (εικ. 5).

Η δεύτερη αίθουσα (40) καλύπτει την ιστορία του αιγυπτιακού πολιτισμού από την Τρίτη Μεταβατική περίοδο (1070 π.Χ.) έως και τη Ρωμαϊκή εποχή (30 π.Χ.-400 μ.Χ.).

Ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να θαυμάσει τις σαρκοφάγους και τα ταφικά αντικείμενα, μοναδικά στην αιγυπτιακή

05

06

07

τέχνη, να γνωρίσει τους πολυάριθμους θεούς της αρχαίας Αιγύπτου και, επιπλέον, μέσα από τα εκθέματα να αναγνωρίσει τη στενή σχέση μεταξύ του ελληνικού και του αιγυπτιακού πολιτισμού. Αυτή η στενή σχέση αρχίζει από τον Ψαμμήτιχο Α' (664-610 π.Χ.), όταν χρησιμοποιεί έλληνες μισθοφόρους για να εκδιώξει τους κατακτητές Ασσυρίους από τη χώρα του. Συνεχίζεται με τον Άμασι Β' (570-526 π.Χ.), που συσφίγγει περισσότερο τους δεσμούς παραχωρώντας σε Έλληνες την πόλη Ναύκρατη μαζί με το αποκλειστικό προνόμιο του θαλάσσιου εμπορίου, και κορυφώνεται με την κατάκτηση της Αιγύπτου το 332 π.Χ. από τον Μέγα Αλέξανδρο και τους διαδόχους του Πτολεμαίους, με επακόλουθο, στον τομέα της θρησκείας και της τέχνης, την αλληλεπίδραση του ελληνικού και του αιγυπτιακού πολιτισμού και τη δημιουργία μιας μεικτής τεχνοτροπίας.

Σε αυτή τη δεύτερη αίθουσα καλωσορίζει τον επισκέπτη το περίφημο χάλκινο άγαλμα (ύψ. 69 εκ.) της πριγκίπισσας-ιέρειας Τακουσίτ, το αποκαλούμενο παλαιότερα «διαμάντι της Συλλογής» (εικ. 3) με τελετουργική, αναθηματική και ταφική χρήση. Το όνομά της σημαί-

νει «η Αιθιοπία» και πιθανόν παραπέμπει σε συγγενικό δεσμό ή γάμο με Αιθίοπα. Χαρακτηριστικό του αγάλματος είναι το ένδυμα, διακοσμημένο με ένθετα σύρματα κράματος χρυσού και αργύρου, που γεμίζουν τις εγχάρακτες παραστάσεις ιερογλυφικών και θεοτήτων της ΒΑ. περιοχής του Δέλτα, που είναι άλλωστε η πατρίδα της Τακουσίτ. Χρονολογείται στο τέλος της 25ης Δυναστείας, γύρω στο 670 π.Χ.

Στην οργάνωση της έκθεσης συνεργάστηκαν, εκτός της γράφουσας (επιλογή εκθεμάτων, αρχαιολογική μελέτη και επιμέλεια) και της αρχιτέκτονος Β. Δρούγκα, ο αιγυπτιολόγος Β. Χρυσικόπουλος, η αρχαιολόγος-μουσειολόγος Ν. Δαλακούρα και η Κ. Δρακομαθιουλάκη στην τεχνική υποστήριξη, οι συντηρητές αρχαιοτήτων Φ. Σκαμαγκούλη, Μ. Αποστολοπούλου, Γ. Μακρής, Π. Καίσαρ, Α. Κωτσάκη, Μ. Κοντάκη, Γ. Παναγάκος, Δ. Καραμουζάς, Χρ. Στεφανίδης, Β. Γαλανάκος, Σ. Γιουβανοπούλου, Μ. Δημητριάδης, Μ. Λεφάκη, και ο ζωγράφος Θ. Θέμελης. Τον γενικό συντονισμό είχαν ο διευθυντής του Μουσείου Ν. Καλτσάς και η προϊσταμένη της Συλλογής Λένα Παπαζογλου-Μανιουδάκη.

- 07 Γυναίκα που αλέθει σιτηρά προς χάριν του νεκρού αφέντη της Τι. Το μοναδικό παγκοσμίως, λόγω των διαστάσεών του, ξύλινο άγαλμα του Αρχαίου Βασιλείου.

Σημειώσεις

- * Οι φωτογραφίες του άρθρου προέρχονται από το Φωτογραφικό Αρχείο του Μουσείου (φωτογράφος: Ειρήνη Μίαρη).
- 1 Π. Καβαδίας, *Les musées d'Athènes*, Αθήνα 1894, σ. 28-41. Α. Φιλαδελφεύς, *Οδηγός Μνημείων Αθηνών*, Αθήνα 1928, σ. 336-338.
- 2 Ε. Τουρνά κ.ά., *Η Αιγυπτιακή Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, εκδ. ΤΑΠΑ, Αθήνα 2008.
- 3 Όλγα Τζάχου-Αλεξανδρή (επιμ.), *Ο Κόσμος της Αιγύπτου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1995. Ε. Τουρνά, «Αιγυπτιακή Συλλογή», *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1999, σ. 53-57.
- 4 Η πρώτη παρουσίαση της Συλλογής Δημητρίου πραγματοποιήθηκε το 1880 στο κτήριο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και διήρκεσε έως το 1890 μέχρι την αποπεράτωση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Κατάλογος έκθεσης: Α. Ποστολάκας, *Sammlung aegyptischer Alterthümer*, Λειψία 1881.

Πληροφορίες

Διεύθυνση: Τσοτίτσα 1, Αθήνα 10682
Τηλ.: 210 8217724, 210 8217717
Fax: 210 8213573
E-mail: eam@culture.gr

Ωράριο λειτουργίας μουσείου

Δευτέρα: 13:30-20:00
Τρίτη-Κυριακή: 8:30-15:00

ΣΤΗΛΕΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

30 ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

ΔΡ ΑΓΓΕΛΙΚΗ Γ. ΣΙΜΩΣΙ
*Αναπληρώτρια Προϊσταμένη
της ΕΕΑ*

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ) ιδρύθηκε το 1976 ως Ειδική Περιφερειακή Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού (νυν και Τουρισμού), με έδρα την Αθήνα και αρμοδιότητα σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια.

Από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα, η ΕΕΑ έχει ως υποχρέωσή της την έρευνα, την προστασία και την ανάδειξη της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας μας.

Σε αυτήν περιλαμβάνονται τα ναυάγια αρχαίων πλοίων, οι βυθισμένοι οικισμοί, οι αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις και γενικότερα όλα τα ανθρωπογενή κατά-

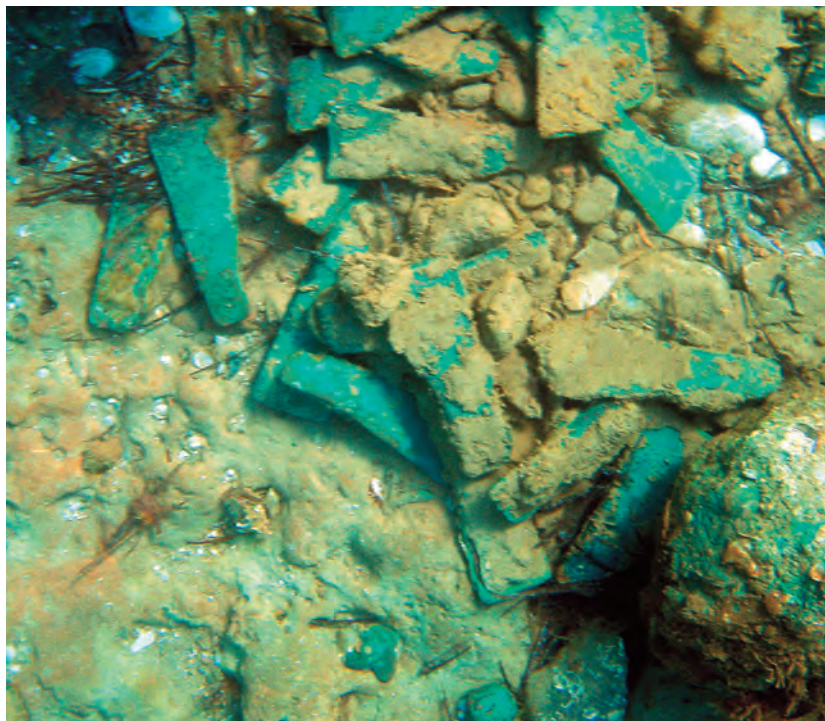
01 Φωτογραφική λήψη από την έρευνα στο λιμάνι της Ρόδου.

02α

03

02β

λοιπα, που εντοπίζονται εντός των θαλασσών, των λιμνών και των ποταμών, καθώς και στις ζώνες του αιγιαλού, στις παραλίες και στις παρόχθιες ζώνες ποταμών και λιμνών.

Παράλληλα, μεριμνά για τη συντήρηση των ανελκυσθέντων εναλίων κινητών ευρημάτων και επιμελείται την οργάνωση εκθέσεων και μουσείων για την ανάδειξη της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Επίσης, εποπτεύει κάθε ενάλια δραστηριότητα, όπως υποβρύχιες αρχαιολογικές ή άλλου είδους έρευνες διαφόρων επιστημονικών φορέων, και ασκεί τον υποβρύχιο αρχαιολογικό έλεγχο πριν από την κατασκευή σύγχρονων λιμενικών έργων, ποντίσεων καλωδίων, εγκαταστάσεων ιχθυοκαλλιεργειών και άλλα, ενώ διεκπεραιώνει άδειες για κατοχές εναλίων αρχαίων, παραδόσεις ή και αμοιβές σε πολίτες.

Από το 2003, όπου κηρύσσονται ως μνημεία τα ναυάγια πλοίων και αεροσκαφών άνω των 50 ετών από την ημερομηνία ναυαγήσεώς τους, οι αρμοδιότητες της ΕΕΑ εκτείνονται και στην προστασία των προαναφερομένων πολιτιστικών αγαθών, όπως και των κινητών μνημείων, που αυτά περιλαμβάνουν. Ενδεικτικά γίνεται αναφορά στην υποβρύχια έρευνα, που διεξήχθη επιτυχώς, πριν από δύο έτη, σε συνεργασία με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευ-

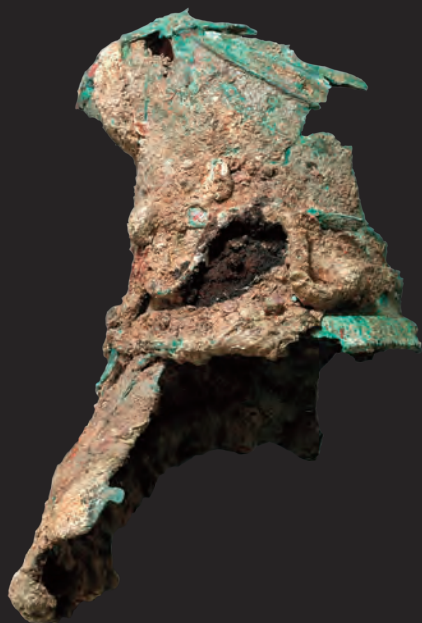
νών και το Βιομηχανικό Μουσείο Σύρου, στο τροχήλατο ατμόπλοιο «Πατρίς» που βυθίστηκε ανοιχτά της Κέας.

Το 1983, ο τότε Έφορος Εναλίων Αρχαιοτήτων, Δρ Γ. Παπαθανασόπουλος, έγραφε στο περιοδικό *Αρχαιολογία*, αξιολογώντας το έργο της ΕΕΑ από το 1976-1983: «Το έργο αυτό πραγματοποιήθηκε από ένα ολιγάριθμο επιστημονικό προσωπικό της ΕΕΑ, έργο που έγινε με την αγάπη, το ζήλο και τον ενθουσιασμό των μελών της». Στα 30 και πλέον χρόνια λειτουργίας της, η ΕΕΑ, κατάφερε να διεξάγει σημαντικότερο ερευνητικό έργο στον τομέα της Υποβρύχιας Αρχαιολογίας, επέδειξε ετοιμότητα στην κατανόηση και εφαρμογή των καινοτόμων τεχνολογικών μεθόδων την άνοιξη της νέας χιλιετίας, ανταπεξήλθε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στη διεκπεραίωση υποθέσεων που αφορούν σε ολοκλήρωση των ελληνικών επικράτειας, πάντα, μέχρι και σήμερα, με ολιγάριθμο καταδυόμενο επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό, πενιχρά μέσα και λιγοστή χρηματοδότηση.

Αρχαιολογία Βαθέων Υδάτων

Από το 2000, στο πλαίσιο συνεργασίας της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων καταρχήν με το Ελληνικό Κέντρο Θαλασσιών Ερευνών (ΕΛΚΕΘΕ) αλλά και με άλλους διεθνείς φορείς, ξεκίνησε για

- 02 α. Προϊστορικός χάλκινος πέλεκυς από το «θησαυρό» των 110 χάλκινων εργαλείων, που εντοπίστηκαν στη θέση Γλυφάδα-Μέσης Ν. Ροδόης.
β. Ο προϊστορικός «θησαυρός» χάλκινων εργαλείων, κυρίως πελέκεων, που χρονολογούνται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.
- 03 Αγάλματα που ανασύρθηκαν από το Ξι Κεφαλληνίας κατά τη διάρκεια ερευνών.

04α-β

πρώτη φορά στην Ελλάδα ερευνητικό πρόγραμμα υποβρύχιας αρχαιολογίας βαθέων υδάτων, εκεί που η συμβατική κατάδυση δεν είναι εφικτή, με σκοπό τον εντοπισμό και τη χαρτογράφηση αρχαίων ναυαγίων και εναλίων αρχαιοτήτων γενικότερα, στις ελληνικές θάλασσες.

Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου προγράμματος έχουν ερευνηθεί έως τώρα διάφορες θαλάσσιες περιοχές: Κάλυμνος (2000), Νίσυρος (2001), Αν. Αιγαίο (2002), Σύρνα Αστυπάλαιας (2002), Καστελόριζο, Χαλκιδική και Άγ. Όρος (2003), Σάμος, Χίος-Οινούσσες, Κύθηρα, Άγ. Όρος, ακτές Μαγνησίας, Εύβοια (2004), Χίος-Οινούσσες (2005), Κύθνος, Άνδρος, Σέριφος και Εύβοια (2005). Έχουν εντοπιστεί περισσότερα από 20 αρχαία ναυάγια και πολυπληθή μεμονωμένα ευρήματα, διαφόρων εποχών.

Ενδεικτικά γίνεται αναφορά στις εξής υποβρύχιας έρευνες:

Κατά το 2003 και με τη συνεργασία του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και του Ινστιτούτο Ναυτικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Τέξας, διεξήχθη έρευνα στις ακτές του Άθου (Άγιον Όρος) για τον εντοπισμό του περσικού στόλου του Δαρείου που ναυάγησε το 492 π.Χ., κατά την πρώτη εκστρατεία εναντίον της Ελλάδος.

Το 2004, εντοπίστηκε φορτίο εμπο-

04α-β χάλκινο άγαλμα έφιππης θωρακοφόρου μορφής, υστερο-ελληνιστικών χρόνων, που ανασύρθηκε από το βυθό της θάλασσας και παραδόθηκε στην ΕΕΑ (πριν και μετά τη συντήρησή του).

05 Η Κόρη της Καλύμνου.

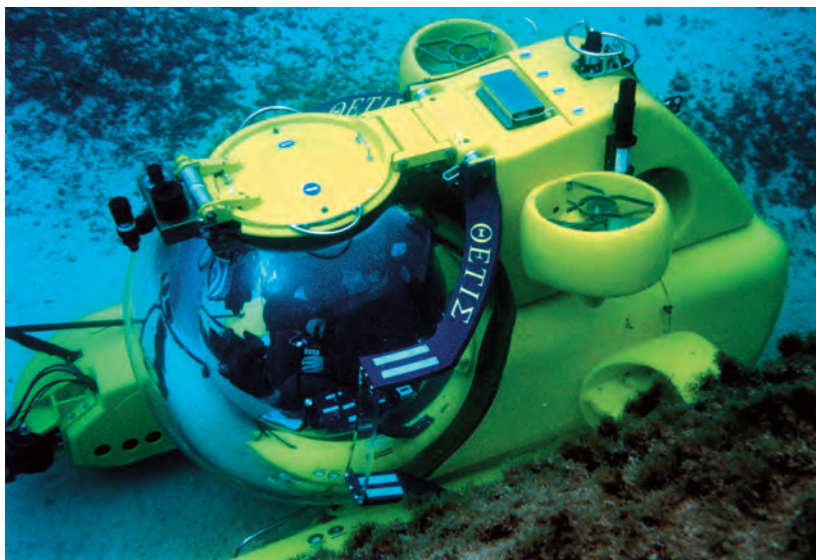

05

06

- 06 Συσσωματώματα σκωρίας από οξειδία χαλκού, που φέρουν αποτύπωμα πλέξης καλαθιού. Εντοπίστηκαν στη θέση Γλυφάδα-Μέσης Ν. Ροδόης και χρονολογούνται στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.
- 07 Το βαθυσκάφος του ΕΛΚΕΘΕ «Θέτις».
- 08 Πήλινο ιππάριο αρχαϊκών χρόνων και κεραμικά αγγεία με παραστάσεις υψηλής τεχνοτροπίας. Ανελκυσθέντα ευρήματα διαφόρων χρονολογικών περιόδων από την επίχωση του αρχαίου λιμένα της Σάμου.
- 09 Επιτραπέζιος αμφορέας από το ναυάγιο κλασικών χρόνων στη νήσο Πολύαιγο του Νομού Κυκλάδων μετά την ανέλκυσή του.

07

08

09

ρικού πλοίου της ύστερης κλασικής περιόδου, στο διάυλο μεταξύ Χίου και Οινουσσών. Η κύρια συγκέντρωση του ναυαγίου, σε βάθος -65 μ., περιελάμβανε χιακούς και σαμιακούς αμφορείς, ενώ εντοπίστηκαν και αγγεία καθημερινής χρήσης. Στην περιοχή επίσης ανατολικά της κύριας συγκέντρωσης, εντοπίστηκαν διάσπαρτοι αμφορείς διαφόρων περιόδων.

Κατά το 2005, πραγματοποιήθηκε υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή Κύθνου-Σερίφου. Στην περιοχή που ερευνήθηκε, έκτασης 16 τετραγωνικών χιλιομέτρων, εντοπίστηκε, δυτικά της Κύθνου και σε βάθος -485 μ., ναυάγιο κλασικής περιόδου. Εντοπίστηκαν και ανελκυστήκαν δειγματοληπτικά,

με συνδυασμένη κατάδυση βαθυσκάφους/ηλεκταυθινόμενου οχήματος, αμφορείς από το φορτίο του πλοίου, μετρικά αγγεία και μαγειρικά σκεύη.

Από τη συγκεκριμένη περιοχή, το 2002, ψαράς είχε ανασύρει με τα δίχτυα του χάλκινο άγαλμα, το οποίο χρονολογείται επίσης στην κλασική περίοδο.

Ένα δεύτερο πρόγραμμα της ΕΕΑ και του ΕΛΚΕΘΕ, σε συνεργασία με το Νορβηγικό Ινστιτούτο Αθηνών και το Πανεπιστήμιο Trondheim της Νορβηγίας, αφορά στη χαρτογράφηση θέσεων του Ιονίου Πελάγους, κυρίως πέριξ της Ιθάκης και της Κεφαλληνίας.

Από το 2001, σε συνεργασία με το αμερικανικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας της Μασαχουσέτης (MIT), διενεργεί-

10

10 Αμφορείς *in situ* από το ναυάγιο κλασικών χρόνων στη νήσο Πολύαιγο.

ται επίσης ερευνητικό πρόγραμμα που επικεντρώνεται σε δοκιμές εφαρμογής αυτόνομου υποβρύχιου οχήματος για τον εντοπισμό ναυαγίων.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τα έτη 2007/2008, μια άλλη πρωτοβουλία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων αποτέλεσε κινητήρια δύναμη για τη συμμετοχή της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χίου και του Λιμενικού Ταμείου Χίου, στο ερευνητικό πρόγραμμα, που διεξήχθη σε συνεργασία με το Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο Woods Hole, με στόχο τον εντοπισμό νέων ναυαγίων και την τεκμηρίωση ήδη εντοπισθέντων εναλίων ευρημάτων στην ευρύτερη θαλάσσια περιοχή του νησιού.

Δύο νέα ναυάγια της κλασικής περιόδου εντοπίστηκαν στη θέση Αγκαλούδες των Οινουσσών και στο ακρωτήριο Βαμβακάς. Επίσης εντοπίστηκε στη νησίδα Στροβίλι, ΒΑ της Χίου, ναυάγιο των ελληνιστικών χρόνων και στη θέση Πρασονήσι, δυτικά της Χίου, ναυάγιο της πρωτοβυζαντινής περιόδου (4ος-7ος αι. μ.Χ.).

Η επιστημονική ομάδα επέστρεψε επίσης στο ναυάγιο που είχε εντοπιστεί κατά το 2004, στο διάυλο μεταξύ Χίου και Οινουσσών, για να ερευνήσουν περαιτέρω το φορτίο του ναυαγίου και να το τεκμηριώσουν φωτογραμμετρικά, χρησιμοποιώντας αυτόνομα μηχανήματα υψηλής τεχνολογίας, για πρώτη φορά στην Ελλάδα και δεύτερη σε όλον τον κόσμο. Επιβεβαιώθηκε καταρχήν η χρονολόγησή του στον 4ο αι. π.Χ. Βάσει των 400 αμφορέων, που εντοπίστηκαν στο επιφανειακό μόνο στρώμα του πυθμένα, εκτιμάται ότι το πλοίο που ναυάγησε είχε μήκος περίπου 25 μ. Εργαστηριακές αναλύσεις απέδειξαν ότι το πλοίο

μετέφερε κρασί, ελαιόλαδο, ρίγανη, ίσως φυστίκια και μαστίχα.

Αναφέρουμε ενδεικτικά, ότι το 2009 και μόνον η ΕΕΑ διεξήγαγε επιτυχώς πολυπληθείς υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες (αναγνωριστικές και ανασκαφικές), υποβρύχιες έρευνες σε νεότερα ναυάγια, είχε τη διεύθυνση πολλών εναλίων ερευνών συνεργασίας με άλλους επιστημονικούς φορείς, με ελληνικά και ξένα Πανεπιστήμια, Ξένες Σχολές στην Ελλάδα, Αρχαιολογικά Ινστιτούτα και την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, καθώς και σε διεθνή προγράμματα για την ανάδειξη της ενάλιας πολιτιστικής κληρονομιάς των κρατών-μελών της Πρωτοβουλίας Αδριατικής-Ιονίου.

Υποβρύχιες Αρχαιολογικές Έρευνες

Στη νήσο Πολύαιγο των Κυκλάδων, εντοπίστηκε, σε βάθος -25 μ. έως -49 μ., φορτίο ναυαγίου, αποτελούμενο από τρεις τουλάχιστον τύπους αμφορέων. Σύμφωνα με τις δειγματοληπτικές ανελκύνσεις που πραγματοποιήθηκαν

- 11α-β Το πλοίο Parana που ναυάγησε στη θαλάσσια περιοχή της νότιας Εύβοιας και φωτορεαλιστική αποκατάσταση του ναυαγίου στο βυθό.
- 12 Φορτίο ναυαγίου πρωτοβυζαντινής περιόδου, που εντοπίστηκε στο Πρασονήσι, δυτικά της Χίου.
- 13 Σχιστολιθική πλάκα που φέρει απολίθωμα ιχθύος, από το ναυάγιο «Μέντωρ».

κατά την πρώτη ερευνητική περίοδο, οι αμφορείς προέρχονται από εργαστήρια του Βορείου Αιγαίου και μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 5ου έως και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Περαιτέρω διερεύνηση του ναυαγίου θα αποκαλύψει σημαντικές πληροφορίες για τη διακίνηση των εμπορευμάτων στη νοτιοδυτική περιφέρεια των Κυκλάδων και τους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους της κλασικής περιόδου.

Στον θαλάσσιο χώρο των Βορείων Σποράδων, εντοπίστηκε ναυάγιο, επίσης κλασικών χρόνων, το φορτίο του οποίου αποτελείται, στην πλειονότητά του, από εμπορικούς αμφορείς, που έχουν κατασκευαστεί σε εργαστήριο της Βορείου Ελλάδας (της Θάσου, της Μένδης και της Πεπαρήθου), καθώς και

χρηστικά αντικείμενα του πληρώματος του πλοίου.

Εύρημα μείζονος σημασίας θεωρείται επίσης ο προϊστορικός «θησαυρός» των 110 χάλκινων εργαλείων, που ανελκύστηκε από τη θαλάσσια περιοχή της Γλυφάδας-Μέσης Ν. Ροδόπης και χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού (στα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ.). Ο θησαυρός, στην πλειονότητά του, αποτελείται από έναν τύπο αμφίστομου πέλεκυ, με δύο, διαφορετικού μεγέθους, επιφάνειες κρούσης.

Στα δείγματα που ανελκύστηκαν είναι ευκρινής η τυποποίηση του προϊόντος, ως προς το βάρος και το μέγεθός του. Σε μικρότερο βαθμό επισημάνθηκε η παρουσία σφυροπελέκεων, μονόστομων πελέκεων και κάποιων τμηματικά σωζόμενων εργαλείων. Ανάμεσα στον κύριο όγκο της συγκέντρωσης εντοπίστηκαν επίσης συσσωματώματα σκωρίας από οξειδία χαλκού, που φέρουν αποτύπωμα πλέξης καλαθιού, ενώ ο συνολικός αριθμός των εργαλείων στο βυθό παραμένει προς περαιτέρω διερεύνηση.

Ο θησαυρός βρέθηκε σε βάθος -3,5 μ. και σε απόσταση 450 μ. από την ακτή. Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις δεν σχετίζεται με ναυάγιο ούτε με υπολείμματα οικισμού. Ο τρόπος διασποράς των εργαλείων και παρουσίας τους στο χώρο, η ύπαρξη βάσεων αγγείων και αποτυπωμάτων ψάθας, καθώς και στρωματογραφικές παρατηρήσεις, που έγιναν κατά τη διάρκεια της έρευνας, καταδεικνύουν ότι το εύρημα πιθανότατα ερμηνεύεται ως απόκρυψη θησαυρού, σε μία θέση που κατά την πρώιμη εποχή του Χαλκού βρισκόταν σε παράλιο χώρο της ξηράς. Παρόμοιες αποκρύψεις θησαυρών της ίδιας περιόδου έχουν επισημανθεί στο Βόρειο Αιγαίο (Πετράλωνα Χαλκιδικής, Πολιόχνη της Λήμνου, Τροία), στο Κεντρικό Αιγαίο (Σύρος, Κύθνος), καθώς και σε θέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδος (Θήβα, Εύτρηση Βοιωτίας) κ.α.

Περαιτέρω διερεύνηση του σημαντικού αυτού ευρήματος θα αποκαλύψει πληροφορίες για την ανάπτυξη της με-

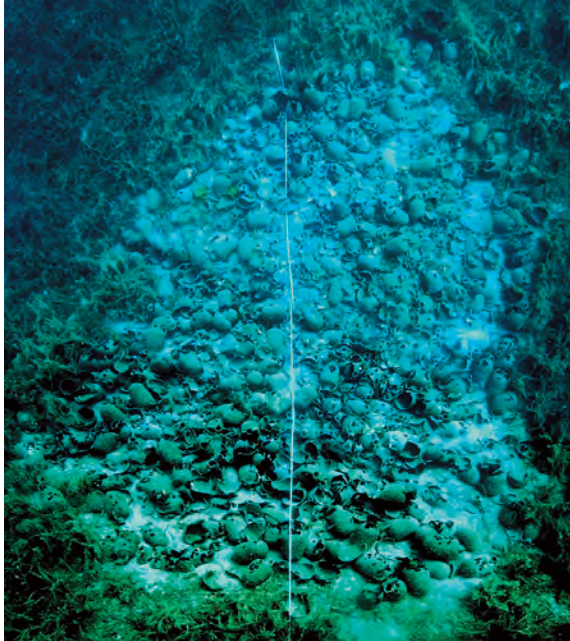
11α

11β

ταλλουργίας και της μεταλλοτεχνίας στη νότια Βαλκανική αλλά και για τις γεωλογικές μεταβολές, που υπέστη η περιοχή Γλυφάδας-Μέσης κατά τα τελευταία 4.500 χρόνια.

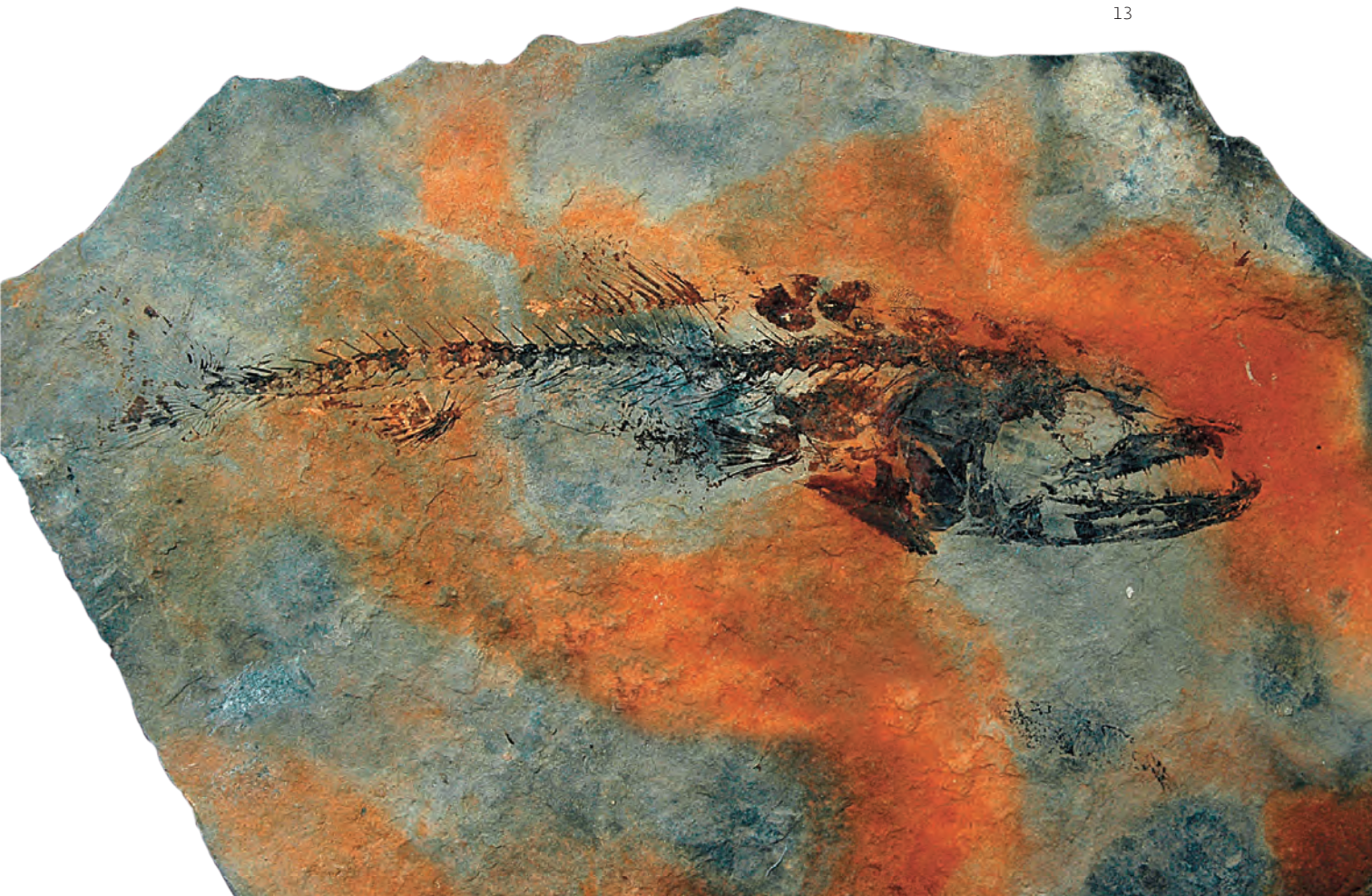
Στο πλαίσιο του προγράμματος της αποτύπωσης του αρχαίου λιμενικού δικτύου της νήσου Λέσβου, στο Βορειοανατολικό Αιγαίο, τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά και αποτυπώθηκαν λιμενικά κατάλοιπα, που εντοπίστηκαν πρόσφατα, όπως για παράδειγμα στον Άγιο Φωκά, αρχαία Βρήσσα, καθώς και τα ήδη γνωστά της Λεσβιακής Πενταπόλεως - στη Μυτιλήνη, στη Μύθημνα, στο Καλό Λιμάνι (Τσαμούρ) της Ερεσσού, στην Άντισσα και στην Πύρρα. Μετά την ολοκλήρωση της τοπογραφικής και αρχιτεκτονικής αποτύπωσης όλων των αρχαίων λιμανιών του νησιού, θα γίνει επεξεργασία των αποτελεσμάτων και προσπάθεια για τρισδιάστατη εικονική απόδοσή τους.

12

Στη θαλάσσια περιοχή βορειοανατολικά της Σάμου, σε βάθος -25 μ. έως -40 μ., εντοπίστηκε το φορτίο ναυαγίου που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Η κύρια συγκέντρωση, που παρουσιάζει ίχνη μερικής σύλησης, αποτελείται από κώους αμφορείς. Μεμονωμένα ευρήματα από τυχαίες απορρίψεις εντοπίστηκαν στα νότια της Σάμου, ενώ συσσωματώματα τμημάτων αμφορέων και κεράμων, που αποτελούν πιθανότατα φορτίο του ίδιου ναυαγίου, αποκαλύφθηκαν σε βραχώ-

13

δη πυθμένα στα ανατολικά του νησιού. Κατά τη διάρκεια εργασιών στο λιμένα του Πυθαγορείου, ανελκίστηκαν κυρίως κεραμικά ευρήματα, διαφορετικών χρονολογικών περιόδων, που αποδεικνύουν τη συνεχή δραστηριότητα στο λιμένα, από τους αρχαίους έως τους νεότερους ιστορικούς χρόνους. Χαρακτηριστικά της εμπορικής ευμάρειας της νήσου είναι τα τμήματα μελαμβαφών αγγείων των κλασικών χρόνων, με παραστάσεις υψηλής τέχνης. Από τα ευρήματα διακρίνεται επίσης ένα πήλινο ιππάριο αρχαίων χρόνων.

- 14 Χάρτης της Ελλάδας με τις θέσεις των ερευνών της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κατά το 2009, με σημειωμένο τον θαλάσσιο χώρο δράσης της Πρωτοβουλίας Αδριατικής-Ιονίου (ΠΑΙ).
- 15 Κτηριακά κατάλοιπα από τον καταποντισμένο πρωτοελλαδικό οικισμό στο Παυλοπέτρι του Νομού Λακωνίας.
- 16 Αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της νήσου Λέσβου (Μυτιλήνη).

15

Ολιγοήμερη έρευνα πραγματοποιήθηκε επίσης στο ναυάγιο «Μέντωρ», το πλοίο του Έλγιν, που μετέφερε τα γλυπτά του Παρθενώνα στην Αγγλία και βυθίστηκε ανοιχτά του Αυλέμονα, στα Κύθηρα. Σκοπός της έρευνας ήταν να επιβεβαιωθεί ότι δεν παραμένουν άλλα γλυπτά στο βυθό, τα οποία θα έπρεπε σε αυτή την περίπτωση να περιληφθούν στη συλλογή του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Ακροπόλεως, εν όψει των εγκαίνιων του, τον Ιούνιο του 2009, και αυτό θα ήταν ένα μεγάλο κέρδος. Εντοπίστηκαν μόνο αντικείμενα της σκευής του πλοίου καθώς και μερικές λίθινες πλάκες που φέρουν απολιθώματα ιχθύων.

Τα εντοπισθέντα ευρήματα ανελκύστηκαν και συντηρούνται στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας.

Υποβρύχιες Έρευνες Νεότερων Μνημείων

Κατά το 2009, η ΕΕΑ διεύρυνε τις έρευνές της και σε ενάλια ευρήματα των νεότερων χρόνων. Εντοπίστηκαν και τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά το ισπανοτουρκικό φορτηγό ατμόπλοιο «Τανγκαναρόκ» που βομβαρδίστηκε το 1943 στο λιμάνι του Πυθαγορείου της Σάμου,

καθώς και τα πλοία «Helmstedt» και «Parana», που έχουν βυθιστεί στα νερά της νοτίου Ευβοίας.

Υποβρύχιες Συνεργατικές Έρευνες

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλίας διεξήγαγε, για πέμπτη συνεχή χρονιά, υποβρύχια έρευνα στον Αρχαίο Λιμένα της Κύθνου. Συνεχίστηκε η τοπογραφική αποτύπωση του λιμένα ενώ αποκαλύφθηκαν σημαντικά μαρμάρινα γλυπτά ρωμαϊκών χρόνων, ανάμεσα στα οποία επισημαίνονται ο κορμός ενός θωρακοφόρου ανδρός και η στήλη ενός κοσμητή του 2ου αι. μ.Χ.

Η συστηματική υποβρύχια συνεργατική έρευνα της ΕΕΑ με το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα, που διεξάγεται στους αρχαίους πειραϊκούς «κλειστούς» πολεμικούς λιμένες της Ζέας και της Μουνιχίας, έχει φέρει στο φως κατάλοιπα των λιμενικών οχυρώσεων, των νεωσοίκων όπου φυλάσσονταν οι τριήρεις, καθώς και πλήθος αρχιτεκτονικών μελών των δύο σημαντικότερων ναυστάθμων του αθηναϊκού στόλου.

Ακολουθώντας, κατά το 2009, πραγματοποιήθηκε με επιτυχία, για πρώτη

χρονιά, υποβρύχια συστηματική έρευνα της ΕΕΑ σε συνεργασία με τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας στη θέση Παυλοπέτρι του νομού Λακωνίας. Τεκμηριώθηκε, σε μεγάλο μέρος του, ο καταποντισμένος πρωτοελλαδικός οικισμός, ο οποίος περιλαμβάνει πλήθος κτηριακών καταλοίπων, μεταξύ των οποίων τα ερείπια μεγάλου κτίσματος (μήκους 35 μ.), που παραπέμπει σε αρχιτεκτονικό τύπο της πρώιμης Χαλκοκρατίας και δεν αποκλείεται να αποτελεί την έδρα και κατοικία της ηγετικής ομάδας. Ανάμεσα στα κτηριακά κατάλοιπα εντοπίστηκε πλήθος οστράκων από την πρωτοελλαδική, μεσοελλαδική και υστεροελλαδική περίοδο, καθώς και από τους ιστορικούς χρόνους. Να σημειωθεί ότι στο νότιο τμήμα του οικισμού και στην παραπλήσια περιοχή της Πούντας, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα κτηρίων, που δεν είχαν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια διερεύνησης και αποτύπωσης του χώρου στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

Σε συνεργασία επίσης με το Φινλανδικό Ινστιτούτο, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων διενεργεί υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα για τον εντοπισμό αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων στο

16

18

λιμάνι «Γλαρέντζα» της Κυλλίνης, στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, με ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

Με στόχο τον εντοπισμό αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων διεξάγεται η έρευνα στον Ραμνούντα Αττικής, σε συνεργασία με την Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία και τον Δρα David Blackman, Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

Στον Σαρωνικό, στη θέση Καλαμιανός Κόρφος, πραγματοποιήθηκε, σε συνεργασία με το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υποβρύχια γεωαρχαιολογική έρευνα, με στόχο την εύρεση των παλαιοακτών του προϊστορικού οικισμού και την ταύτισή τους με τον μυκηναϊκό λιμένα.

Εθνικό Μουσείο Εναλίων Αρχαίων

Προτεραιότητα πλέον της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων αποτελεί η ίδρυ-

ση ενός Εθνικού Μουσείου Εναλίων Αρχαίων, όπου θα εκτίθενται ευρήματα από τις πολυετείς έρευνες της Υπηρεσίας μας. Από τη σύστασή της το 1976, έχει διεξαγάγει αυτοψίες και εποπτείες, συστηματικές και σωστικές υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες σε μέρη με πλούσια ναυτική και εμπορική δραστηριότητα, και σήμερα είναι σε θέση να υποστηρίξει ολοκληρωμένα την παρουσίαση της Ενάλιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, από την προϊστορία μέχρι τους νεότερους χρόνους. Ήδη από το 2009, έχει δρομολογηθεί και βρίσκεται σε εξέλιξη το θέμα εξεύρεσης χώρου για την ίδρυση του Εθνικού Μουσείου Εναλίων Αρχαίων.

Επίσης, έχει ήδη ξεκινήσει η διαδικασία της οργάνωσης περιοδικών εκθέσεων εναλίων ευρημάτων στο Φρουρίο Πύλου (Νιόκαστρο), όπου εδρεύει προσωπικό και υπάρχουν εγκαταστάσεις της ΕΕΑ.

Συμμετοχή σε Διεθνή Προγράμματα

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων συμμετείχε ενεργά στην Πρωτοβουλία των Κρατών-Μελών της Αδριατικής-Ιονίου (ΠΑΙ) για την ανάδειξη της Ενάλιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς σε συνεργασία με τις χώρες αυτές. Συμμετείχε επίσης

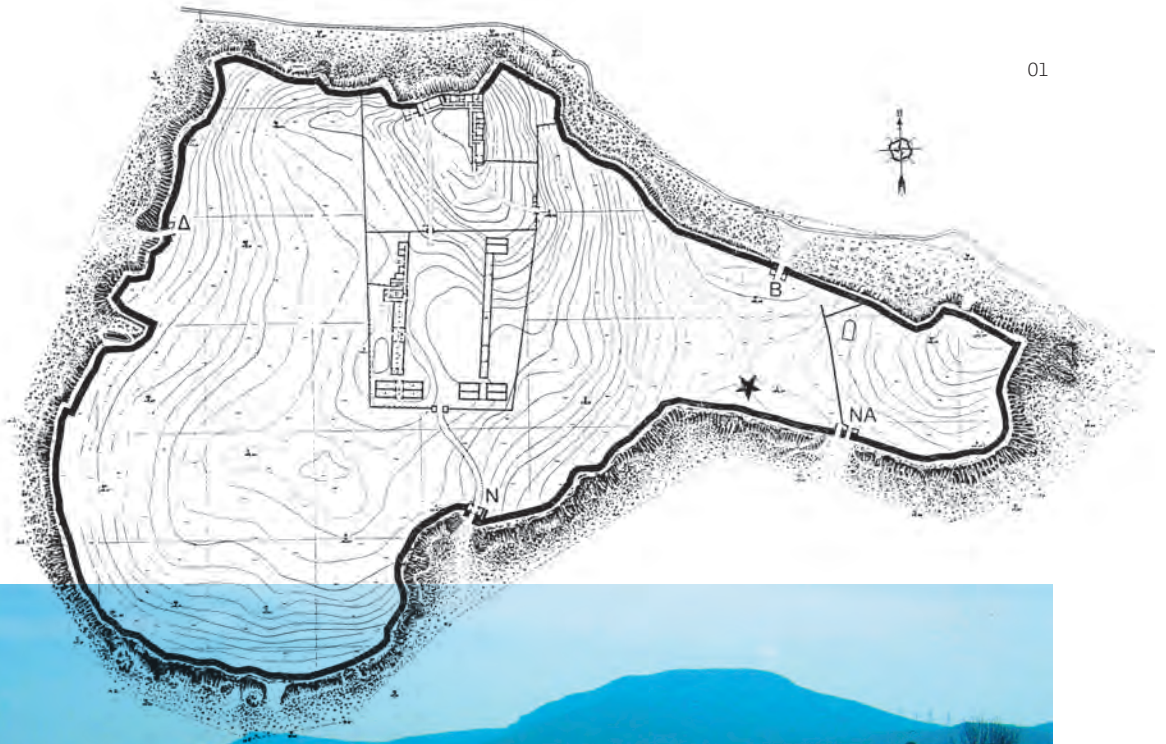
με ομιλίες για την εξέλιξη της Ενάλιας Αρχαιολογίας στην Ελλάδα, σε διεθνή επιστημονικά συνέδρια στο Ισραήλ (Χάιφα), στην Κύπρο και στην Αμερική (Φιλαδέλφεια).

Αξίζει να σημειωθεί ότι για το ποικιλόμορφο και πολυσήμαντο έργο της, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων απέσπασε, κατά το 2009, τον έπαινο στα Βραβεία Αποτελεσματικότητας-Αποδοτικότητας-Ποιότητας που οργάνωσε το Ελληνικό Υπουργείο Εσωτερικών για τις Δημόσιες Υπηρεσίες.

Στους στόχους μας, για το 2010, είναι, καταρχήν, η συνέχιση των υποβρυχίων ερευνών των προηγούμενων ετών, καθώς και η έναρξη νέων, με προεξάρχουσα την έρευνα στα νερά των Β. Σποράδων, όπου υπάρχει πλήθος αρχαίων ναυαγίων. Επίσης, η ολοκλήρωση του θέματος του Εθνικού Μουσείου Εναλίων Αρχαίων και των περιοδικών εκθέσεων εναλίων αρχαίων στην Πύλο. Τέλος, σκοπός είναι η στελέχωση της ΕΕΑ με νέο αίμα επιστημονικού και τεχνικού καταδύμενου προσωπικού, για την προώθηση του ερευνητικού έργου της και την εύρυθμη λειτουργία της, με άμεση ανταπόκριση προς το κοινό.

17 Σκαρί πλοίου που εντοπίστηκε στο λιμάνι της Ρόδου.

18 Το ερευνητικό σκάφος του ΕΛΚΕΘΕ «Αιγαίο».

ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΩΝ ΜΙΝΥΩΝ

— Γλας, ένα μυκηναϊκό οχυρό
στην Κωπαΐδα

Η ΕΘΝΙΚΗ ΟΔΟΣ ΑΘΗΝΩΝ-ΛΑΜΙΑΣ, 17 χλμ. βορειοδυτικά της Θήβας, περνά μέσα από το λεκανοπέδιο της Κωπαΐδας, άλλοτε λίμνη 250.000 στρεμμάτων, ένα χώρο γεμάτο μυστήριο και πλούσια ιστορία.

Στο ΒΑ. μυχό της βρίσκεται ένα χαμηλό βραχώδες έζαρμα με σημαντικότητα μυκηναϊκά κατάλοιπα, γνωστό ως Γλας.

Σύμφωνα με τη μυθολογία, το λεκανοπέδιο καλλιεργούσαν οι Μίνες, με έδρα τους τον Ορχομενό. Ήταν ένας γεωργικός λαός που είχε κατέβει από τη Θεσσαλία. Αυτοί εκδιώχθηκαν από τους Θηβαίους, με τη βοήθεια του Ηρακλή, ο οποίος κλείνοντας τις καταβόθρες (γεωλογικές σχισμές στο καρστικό έδαφος) από τις οποίες άδειαζαν τα νερά, μετέτρεψε το χώρο σε λίμνη. Γεωλογικές μελέτες έδει-

- 01 Γλας (τοπογραφικό σχέδιο ΓΥΣ).
- 02 Γενική άποψη του υψώματος του Γλα.
- 03 Γλας, Νοτιοανατολικό δίπυλο. Άποψη από Ν.
- 04 Γλας, Μέλαθρο. Σύνδεση με βόρειο τείχος (φωτ. W. Myers).

- 05 Δείγματα χρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στις τοιχογραφίες (Γλας II, πίν. I).
- 06 Καταβόθρες.
- 07 Χτιστός αγωγός.
- 08 Τμήμα τείχους.

05

06

07

08

Ξαν ότι η δημιουργία της λίμνης οφείλεται σε σεισμούς.

Τον 19ο αιώνα, η λίμνη παραχωρήθηκε για αποξήρανση και εκμετάλλευση σε γαλλική εταιρεία (1865) και κατόπιν, για 100 χρόνια, σε αγγλική (1873).

Στην αρχαιότητα, τη λίμνη της Κωπαΐδας πλαισίωναν 66 πόλεις. Τα νερά της έτρεφαν εξαιρετικά ψάρια και στις όχθες της φύτεωναν τα καλύτερα καλάμια για την κατασκευή αυλών (Θεόφραστος).

Σύγχρονες αρχαιολογικές μελέτες έδειξαν ότι οι πρώτες εργασίες αποξήρανσης της λίμνης είχαν πραγματοποιηθεί κατά τον 15ο-14ο αι. π.Χ. και ότι ένα ασυνήθιστο μυκηνναϊκό οχυρό, σε ύψωμα που πριν από την αποστράγγιση ήταν νησί, χρησίμευε πιθανώς ως κέντρο διοίκησης των επιχειρήσεων αυτών. Δυστυχώς η μετέπειτα έντονη αγροτική δραστηριότητα, αφού αποξηράνθηκε η Κωπαΐδα, κατέστρεψε, εν πολλοίς, τα θαυμάσια αυτά έργα.

Τα βασικά ορύγματα είχαν πλάτος 40 και 80 μ. και είχαν χτισμένες όχθες, που έφταναν σε μήκος τα 50 χλμ. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκαν 250.000 κυβικά μέτρα πέτρας. Με τα ορύγματα αυτά, τα νερά οδηγούνταν από το στόμιο των ποταμών που τροφοδοτούσαν τη λίμνη στον Ευβοϊκό κόλπο. Γύρω στο 1100

π.Χ., οπότε ο μυκηνναϊκός κόσμος καταρρέει, ο χώρος εγκαταλείπεται.

Καμία μαρτυρία δεν υπάρχει για το οχυρό αυτό σε κλασικά κείμενα, αλλά ούτε και σε μεταγενέστερα, η πρώτη αναφορά οφείλεται στον Άγγλο ταξιδιώτη Dodwell (1819).

Ο Γλας βρίσκεται απέναντι από το χωριό Κάστρο και το ύψος του κυμαίνεται από 20 έως 70 μ., με 119 μ. υψόμετρο από την επιφάνεια της θάλασσας. Το αρχαίο όνομά του δεν μας είναι γνωστό, γι' αυτό και σήμερα χρησιμοποιείται το νεότερό του όνομα Γλας, πιθανώς παραφθορά της αρβανίτικης λέξης Κουλά, που σημαίνει κάστρο. Εδώ δεσπόζει το κυκλώπειο, γερό και φαρδύ του τείχος (7 μ. πλάτος), του 13ου αι. π.Χ., με τις τέσσερις πύλες και το συνολικό του μήκος των 3 χλμ. Η τειχισμένη επιφάνεια των 200 στρεμμάτων είναι επταπλάσια από αυτή των Μυκηνών, όμως, αντίθετα από τις συνηθισμένες μυκηνναϊκές ακροπόλεις, η επιφάνεια δεν ήταν ολόκληρη οικοδομημένη και δεν χρησιμοποιήθηκε αργότερα, όπως άλλα κάστρα. Μόνο ασήμαντα λείψανα της ελλenorωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου έχουν διασωθεί.

Ένας, εν μέρει λιθόστρωτος, δρόμος κάνει το γύρο του χώρου, οπότε ο επισκέ-

πτης μπορεί να θαυμάσει το τείχος, που σε μεγάλο μέρος υψώνεται πάνω από τον φυσικό οχυρό βράχο. Στο κέντρο του πλατώματος είχε οικοδομηθεί ένα διώροφο μέλαθρον, χωρισμένο σε δύο ξεχωριστές κατοικίες με μικρά δωμάτια. Η κεραμική που βρέθηκε εδώ είναι κυρίως οικιακής χρήσης. Σε μικρή απόσταση υπήρχαν δύο άλλα μεγάλα κτίρια, ίσως διοικητήριο και αποθήκες. Ο ανασκαφέας καθηγητής Σπύρος Ιακωβίδης εικάζει πως το οχυρό αυτό είχε δημιουργηθεί για την επίβλεψη των αποστραγγιστικών έργων και την αποθήκευση αγροτικών αγαθών. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι όλα σχεδόν τα κτίρια ήταν διακοσμημένα με τοιχογραφίες, θραύσματα των οποίων μαρτυρούν για την προσεγμένη κατασκευή, τα περίτεχνα σχέδια και τα αρμονικά τους χρώματα.

Ανασκαφές έχουν γίνει από παλιά, αλλά μόνο ο καθηγητής Σπύρος Ιακωβίδης προέβη σε δημοσίευση (Σ. Ιακωβίδης, *Γλας I. Η ανασκαφή 1955-1961*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία Αθήνα 1989, και του ιδίου, *Γλας II. Η ανασκαφή 1981-1991*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 1998. Έχει εκδοθεί και ένας τόμος στα αγγλικά. Ένας τρίτος τόμος αναμένεται να κυκλοφορήσει, με μελέτη των τοιχογραφιών από τον Χρήστο Μπουλώτη).

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΓΕΥΣΗΣ
Πολ Φρίντμαν (επιμ.)
 μτφρ. Βίκη Ποταμιάνου
 εκδ. Polaris, Αθήνα 2009

Δημιούργημα έντεκα συγγραφέων, εκπροσώπων της νεότερης γενιάς ιστορικών της γεύσης, η *Ιστορία της γεύσης* επιδιώκει να καταστεί μια σύγχρονη εγκυκλοπαίδεια των διατροφικών προτιμήσεων του ανθρώπου ανά τους αιώνες με γνώμονα την προσωπική ευχαρίστηση. Ήδη από την εισαγωγή, την οποία υπογράφει ο επιμελητής του τόμου, αμερικανός ιστορικός Πολ Φρίντμαν, εκφράζεται η διαφορά μεταξύ γεύσης και διατροφής και των κατευθύνσεων που δίνει αυτή η διαφορά στην έρευνα. Έτσι, ενώ η αποτύπωση πρώτων υλών και συνταγών είναι το ζητούμενο στην έρευνα της διατροφής, στη μελέτη της γεύσης τα παραπάνω είναι μόνο η αφετηρία ενός χωροχρονικού ταξιδιού στα βαθύτερα αίτια της αλλαγής των γευστικών επιλογών των ανθρώπων. Στην ιστορία της γεύσης μάς ενδιαφέρουν εξίσου η ίδια η διαφοροποίηση μεταξύ παραδοσιακής και σύγχρονης μαγειρικής και οι αιτίες που την προκάλεσαν – περιβαλλοντικές, οικονομικές αλλά και κοινωνικές. Στο πλαίσιο αυτό έχουν σημασία τόσο το πέρασμα από το τροφosuλλεκτικό στο αγροτικό στάδιο, ο εφοδιασμός των οικιστικών περιοχών με τρόφιμα και η οικολογική καταστροφή όσο και οι πόλεμοι, η μετανάστευση, οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις και η συνακόλουθη αναζήτηση αντίστοιχων ταυτοτήτων. Τα παραπάνω υποστηρίζονται από δέκα άρθρα που αποτελούν τον κορμό του βιβλίου και υπογράφονται από τους: Alan K. Outram, Veronika Grimm, Johanna Waley-Cohen, H.D. Miller, C.M. Woolgar, Brian Cowan, Hans J. Teuteberg, Alain Drouard, Elliot Shore και Peter Scholliers.

Τα έξι πρώτα άρθρα της *Ιστορίας της Γεύσης* κινούνται θεματικά σε άξονες που συνδυάζουν τη χρονική ακολουθία με την κύρια επιδίωξη που διαγράφεται από τις γευστικές προτιμήσεις σε μια καίρια κάθε εποχή περιοχή του κόσμου (διαδοχικά: αρχαίος ελληνορωμαϊκός κόσμος, Κίνα, ισλαμικός μεσαιωνικός κόσμος, μεσαιωνική και αναγεννησιακή Ευρώπη). Χαρακτηριστικά, η διερεύνηση του καταναλωτισμού, όπως και όλα τα υπόλοιπα θέματα (με εξαίρεση μια μελέτη για τη γευστιγνωσία στη νεότερη Γαλλία) γίνεται σε παγκόσμιο επίπεδο, αναδεικνύοντας έτσι ότι η γέννηση της υπερκατανάλωσης συμπίπτει με

την πτώση των πολιτισμικών συνόρων και υπονοώντας ίσως ότι η σχέση μεταξύ των δύο είναι πιθανή. Επίσης θίγονται παράμετροι φαινομένων όπως η επίσκεψη σε εστιατόρια και η ένταξη της παράδοσης στη σύγχρονη γαστρονομία. Έτσι, διαγράφεται τελικά μια διαφοροποίηση στην έρευνα της γεύσης σε ό,τι αφορά τους χρόνους μετά το Μεσαίωνα: ως τμήμα αυτού που αποκαλούμε καθημερινή ζωή τα δεδομένα στη γεύση αλλάζουν καθώς η ίδια η καθημερινή ζωή αλλάζει χαρακτήρα και από απλή καθημερινότητα μετατρέπεται σε λαϊφστούλ.

Από πλευράς περιεχομένου, το κάθε κείμενο διακρίνεται από το ιδιαίτερο ύφος του συγγραφέα του και την κατάρτισή του (ιστορικός ή γευστιγνώστης). Κοινό χαρακτηριστικό, όμως, όλων είναι η απλή αλλά μεστή γραφή, κάτι που προδίδει το σκοπό του επιμελητή του τόμου, Πολ Φρίντμαν, να απευθυνθεί σε ένα ευρύ κοινό και να του προσφέρει μια εγκυκλοπαίδεια της γεύσης. Με γνώμονα την κατανόηση κινούνται και η ελληνική μετάφραση και επιμέλεια, καθώς τα ξενόγλωσσα ονόματα αποδίδονται κατά το δυνατόν σε ελληνική γραφή. Στον ενημερωτικό σκοπό του έργου συντελεί και η πλούσια και κατάλληλα υπομνηματισμένη εικονογράφηση. Για όσους ενδιαφέρονται για το θεωρητικό υπόβαθρο των μελετών, στο τρίτο και τελευταίο τμήμα του συγγράμματος παρατίθεται επιλεκτική βιβλιογραφία χωρισμένη σε ειδικά τμήματα για το κάθε άρθρο. Εδώ περιλαμβάνεται επίσης ένα εκτενές ευρετήριο με ονόματα και όρους που απαντούν στα άρθρα, καθώς και αναφορά των φωτογραφικών πηγών.

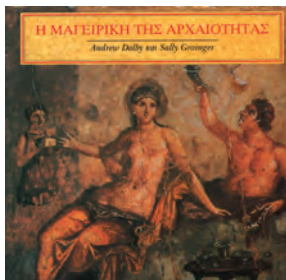
Για τους αρχάριους περιηγητές της ιστορίας της γεύσης, το έργο του Φρίντμαν αποτελεί ταυτόχρονα εισαγωγή και πυξίδα για περαιτέρω μελέτη. Από την άλλη πλευρά, με την πληρότητά του μπορεί να σταθεί αρωγός και στο έργο των ειδικών. Σε όλους, όμως, προσφέρει ένα συναρπαστικό ταξίδι στα αρώματα και τις αισθήσεις του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντός μας.

Ζέτα Ξεκαλάκη

Η ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Andrew Dalby / Sally Grainger

μτφρ. Νίκη Ζωγράφου
εκδ. Παπαδήμα,
Αθήνα 2002

Η μαγειρική της αρχαιότητας, έργο του ιστορικού της γεύσης Andrew Dalby και της επαγγελματίας μαγείρισσας Sally Grainger, που κυκλοφόρησε το 1996 και, σε ελληνική μετάφραση το 2001, διερευνά τη μεσογειακή κουζίνα της αρχαιότητας, από το 750 π.Χ. μέχρι το 450 μ.Χ. Σίγουρα δεν είναι η πρώτη προσπάθεια που αφιερώνεται στην εξερεύνηση της αρχαίας μαγειρικής – και συνάμα των αρχαίων γεύσεων. Μια ματιά σε τίτλους, από απλά άρθρα στον εξειδικευμένο και τον ευρύτερο περιοδικό Τύπο, μέχρι εκτενή συγγράμματα, αποκαλύπτει ότι το θέμα της ελληνιστορωμαϊκής διατροφής είχε ήδη απασχολήσει επιστήμονες του πολιτισμού αλλά και επαγγελματίες μαγείρους καθώς και ερασιτέχνες ρέκτες της γεύσης. Από την άλλη πλευρά, η τοποθέτηση του αντικείμενου σε συγκεκριμένο χρονολογικό ορίζοντα προδιαθέτει τον αναγνώστη για τις διαφορετικές προθέσεις των συγγραφέων: εδώ, αποφεύγοντας τις γενικεύσεις και την ασάφεια της μέσης γαστρονομικής βιβλιογραφίας, έχουμε την πρώτη ολοκληρωμένη σοβαρή προσπάθεια μελέτης της αρχαίας ελληνικής γεύσης.

Και η πρόθεση αυτή πραγματοποιείται. Ήδη από την εισαγωγή, οι συγγραφείς μάς ενημερώνουν ότι οι πηγές των πληροφοριών τους προέρχονται από κλασικά έργα όπως η *Οδύσσεια* και η *Ιλιάδα*, λογοτεχνικά κείμενα, συμβουλευτικά και ανεκδοτολογικά έργα, ιατρικά κείμενα, ιδιωτικές επιστολές αλλά και δείγματα αρχαίων γαστρονομικών κειμένων, όπως ο μοναδικός σωζόμενος ρωμαϊκός οδηγός μαγειρικής, *Απίκιος*. Για τους αρχάριους περιηγητές της αρχαίας γεύσης, ένα συνοδευτικό σημείωμα στο τέλος του βιβλίου πληροφορεί για τις ακριβείς γραπτές πηγές απ' όπου αντλήθηκαν οι αρχαίες συνταγές, οι οποίες αποτελούν και το κύριο μέρος του βιβλίου.

Στη συνέχεια του έργου πραγματοποιείται πλέον ο στόχος των συγγραφέων να δώσουν μια όσο το δυνατόν πλήρη αίσθηση – και όχι εικόνα – των αρχαίων συνταγών, με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια, γεφυρώνοντας ταυτόχρονα ένα χάσμα 4.000 χρόνων. Οργανωμένο θεματικά σε οκτώ κεφάλαια, το κύριο μέρος του κειμένου περιλαμβάνει ανάλογες περιπτώσεις όπου ανταποκρίνονταν οι συνταγές που παραθέτει. Έτσι, καθένα ξεκινάει με αφορμή ένα ή περισσότερα λογοτεχνικά κείμενα όπου περιγράφεται κάποια περίσταση

που συνδέεται με τη μαγειρική: η επιστροφή του ήρωα στην *Οδύσσεια*, το δείπνο του Φιλόξενου, μια ποιητική περιγραφή του πλούτου της Μεσογείου σε αποσπασματικά σωζόμενη σήμερα αθηναϊκή κωμωδία, ένας μακεδονικός γάμος όπως αναφέρεται σε απόσπασμα των *Δειπνοσοφιστών*, η δημιουργία ενός αγροκτήματος στο εγχειρίδιο του Κάτωνα, μια σάτιρα για την εξωφρενική γαστρονομική μόδα της ρωμαϊκής περιόδου της Αυτοκρατορίας από τον ποιητή Ιουβενάλη, τα δείπνα των πανδοχείων και των συνοριακών φρουριών, όπως εκείνα στο τείχος του Αδριανού στη Βρετανία και, τέλος, τα δείπνα στα λουτρά και τις ταβέρνες, όπου το ωφέλιμο συνδυάζονταν κατά κανόνα με το τερπνό. Το κάθε κεφάλαιο συνεχίζει με παράθεση σχετικών αρχαίων συνταγών από τις πηγές και την ανακατασκευή τους με σύγχρονα υλικά. Η αντικατάσταση των υλικών πραγματοποιήθηκε με την επιμέλεια της Sally Grainger, η οποία εξηγεί κάθε φορά τη λογική των αντικαταστάσεων που εφαρμόζει. Έχουμε, λοιπόν, ένα άφογο όσο και πρωτότυπο δείγμα πειραματικής αρχαιολογίας, εφαρμοσμένης στη γευσισγνωσία.

Η μεγάλη επιτυχία της *Μαγειρικής της αρχαιότητας* έγκειται στον πραγματικό συνδυασμό της επιστημονικής αρτιότητας με τη ζωντάνια ενός οδηγού μαγειρικής. Μέσα από τα οκτώ του κεφάλαια, είναι δυνατόν να εντοπίσουμε μυστικά της αρχαίας κουζίνας που χάθηκαν για πάντα (π.χ. η χρήση του «γάρου» στα φαγητά), ο απόηχος των οποίων μπορεί να γίνει αντιληπτός σε απρόσμενα πλαίσια (π.χ., η συνάφεια στη χρήση και τη γεύση του «γάρου» με την ταϊλανδέζικη «fish sauce»). Αντιλαμβανόμαστε επίσης τις προτιμήσεις των Ελλήνων και των Ρωμαίων και πώς αυτές εξελίσσονται μέσα σε ιδιαίτερα φυσικά περιβάλλοντα (για παράδειγμα, η μεγάλη κατανάλωση μπίρας στη Βιντολάντα, ρωμαϊκή πόλη στη Β. Βρετανία). Το αποτέλεσμα είναι η συναίσθηση ότι η ποικιλία της αρχαίας ελληνιστορωμαϊκής κουζίνας – και των συναφών γεύσεων – αντανάκλα κάθε φορά ξεχωριστές ανάγκες, επιδιώξεις και επιθυμίες.

Ζ.Ξ.

Τέση Δαφερέρα
εκδ. Γραφίδα, Αθήνα
2004

Το βιβλίο της Τέσης Δαφερέρα είναι σίγου-
ρα γραμμένο με αγάπη και μεράκι. Η εικαστικά
ωραία εμφάνιση, ο εγκάρδιος πρόλογος και το
προσωπικό ύφος της εισαγωγής φανερώνουν
από την αρχή ότι η συγγραφέας, οικονομολό-
γος αλλά και ρέκτης της ελληνικής και διε-
θνούς κουζίνας, πολύγλωσση και «πολίτις του
κόσμου», είδε τη συγγραφή του βιβλίου ως προ-
έκταση ενός χόμπι, το οποίο ασκεί με συνέπεια
και αφοσίωση.

Η *Ελληνική Διατροφή* διαιρείται σε τρία κεφάλαια, αφιερωμένα αντίστοιχα στην Αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τους Νεότερους χρόνους. Η χαλαρή εννοιολογικά αυτή δομή επιτρέπει στη συγγραφέα να περιλάβει σε καθένα από τα κεφάλαιά της μια σειρά από ποικίλα θέματα, τα οποία έχουν μοναδικό κοινό παρονομαστή τη χρονική σύμπτωση. Το πρώτο κεφάλαιο καλύπτει την αρχαιότητα, με κείμενα που τιτλοφορούνται: «Στα χρόνια του Ομήρου», «Διατροφικές συμβουλές των σοφών της αρχαιότητας», «Ιπποκράτης – Ύμνος προς την Υγεία», «Το διαιτολόγιο στην Αρχαιότητα», «Συμπόσια», «Τι περιλάμβανε η διατροφή των αρχαίων» και «Η μαγειρική και τα σκεύη της». Στο δεύτερο κεφάλαιο θίγονται θέματα διατροφής, παράδοσης αλλά και τρόπων καλής συμπεριφοράς στο Βυζάντιο, τελειώνοντας με μια μελέτη για το Άγ. Όρος, ενώ το τρίτο ξεκινά με ένα άρθρο αφιερωμένο στη λαϊκή παράδοση, για να συνεχίσει

αποκλειστικά με σχολιασμό των διατροφικών συνηθειών που συνδέονται με διάφορες γιορτές (Πρωτοχρονιά, Απόκριες, Πάσχα, πανηγύρια και γαμήλια γλέντια). Το αποτέλεσμα είναι μια σφαιρική θεώρηση της ανάπτυξης της διατροφής και της γεύσης στην Ελλάδα, που όμως στερείται συνοχής και σαφήνειας. Μελανό σημείο στην παραπάνω διαπίστωση είναι το γεγονός ότι μέσα στο κείμενο δεν υπάρχουν παραπομπές στις ιδιαίτερα πλούσιες και ενδιαφέρουσες πηγές που έχει χρησιμοποιήσει ο συγγραφέας. Πλήγμα επίσης για την επιστημονική αρτιότητα των όσων παρατίθενται στο βιβλίο είναι οι απλοϊκές αναφορές σε ψήγματα «αρχαίας σοφίας» και οι ψευδο-γλωσσολογικοί συσχετισμοί όρων (π.χ. διατροφή-Αφροδίτη), που όμως εξηγούνται, δεδομένης της δημοτικότητας τέτοιων ιδεών στο ευρύ κοινό.

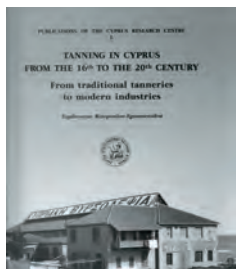
Σίγουρα, το *Ελλήνων Διατροφή* δεν είναι ένα επιστημονικό έργο. Δεν φιλοδοξεί όμως και να είναι. Αντίθετα, επιδίωξη της συγγραφά φάνεται να είναι η καλλιέργεια στο κοινό του ενδιαφέροντος για τη γεύση του παρελθόντος, με την απλή παρουσίαση βασικών θεμάτων σε έναν καλόγουστο και ευανάγνωστο τόμο. Κάτι που, τουλάχιστον για τον μέσο Έλληνα αναγνώστη, φαίνεται ότι το επιτυγχάνει.

Z.E.

TANNING IN CYPRUS FROM THE 16TH TO THE 20TH CENTURY

From Traditional Tanneries to Modern Industries

*Euphrosyne Rizopoulou-
Egoumenidou
Κέντρο Επιστημονικών
Ερευνών Κύπρου,
Λευκωσία 2009*

Η Φρόσω Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, γνωστή στο χώρο της εθνογραφίας, παρουσιάζει διεξοδικά, σε 420 περίπου σελίδες, την ιστορία της κυπριακής βυροσδεψίας.

Πρόκειται για ένα θέμα πρωτότυπο, δουλεμένο με βαθιά γνώση, μεράκι και πολλή αγάπη.

Εξετάζοντας τις προϋποθέσεις του νησιού για την εξέλιξη της βυρσοδεψίας, η συγγραφέας ξεκινά από την Αρχαιότητα (κεφάλαιο Ι), συνεχίζει με τη Μεσαιωνική περίοδο στο κεφάλαιο ΙΙ (Βυζαντινή περίοδος, 965-1191, Φράγκικη περίοδος, 1191-1489, και Ενετική περίοδος, 1489-1570), για να μελετήσει στο κεφάλαιο ΙΙΙ την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1570-1878) και να επικεντρωθεί, στο κεφάλαιο ΙV, στην περίοδο της Βρετανικής κυριαρχίας (1878-1960) που αποτελεί το κυρίως θέμα της. Στο επόμενο κεφάλαιο (V), πραγματεύεται την πορεία της βυρσοδεψίας μετά την Ανεξαρτησία (1960 έως

σήμερα) και τελειώνει με τα Συμπεράσματα που συνοδεύονται από Πίνακες εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου (δερμάτων, δεψικών υλών και δερμάτινων ειδών), βασισμένων στα δεδομένα των *Cyprus Blue Books* (1880-1946). Το βιβλίο ολοκληρώνεται με πλούσια και πολύ προσεγμένη βιβλιογραφία, γλωσσάρι, ευρετήριο και πάνω από 300 φωτογραφίες και πίνακες.

Ι. Το δέρμα στην αρχαιότητα. Ανασκαφικά ευρήματα από την Κισσόνεργα-Μελούθκια και την Παρεκκλησιά-Σιλλουρόκαμπο αποδεικνύουν πως ήδη από την 9η χιλιετία π.Χ. στην Κύπρο μεταφέρονταν ζώα από τη γειτονική ηπειρωτική γη, ενώ το κλίμα της Κύπρου ευνόησε την εκτροφή κυρίως αιγοπροβάτων. Από τα ζώα ο άνθρωπος έπαιρνε το γάλα από το οποίο παρήγε τυρί, τα κόκαλα και τα κέρατα χρησιμοποιείαν στην κατασκευή τέχνηγων, ενώ το μαλλί και το δέρμα χρησιμοποιείαν σε διάφορες κατασκευές, με πρώτη την ένδυση. Τα αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυ-

**TANNING IN CYPRUS
FROM THE 16TH TO
THE 20TH CENTURY
From Traditional
Tanneries**

to Modern Industries

*Euphrosyne Rizopoulou-
Egoumenidou*

*Κέντρο Επιστημονικών
Ερευνών Κύπρου,
Λευκωσία 2009*

ρούν ποικίλες χρήσεις του δέρματος, π.χ. ένα πλίνο ομοίωμα δερμάτινου σάκου ή ένα πλίνο ομοίωμα εγχειριδίου με το δερμάτινο θηκάρι του (3η χιλιετία π.Χ.). Το δέρμα χρησιμοποιήθηκε, επίσης, στα καμίνια χαλκού του 14ου αι. π.Χ., ως μεμβράνη σε φυσιπτήρες που προέρχονται από την Έγκωμη και αλλού. Η χρήση δέρματος απαντά και σε πανοπλίες –χάλκινη πανοπλία του 8ου/7ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στο Ιδάλιον και μικρά πλίνα ομοιώματα πολεμιστών– αλλά και στην ένδυση και την υπόδηση.

Για την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, μόλο που το δέρμα είχε ευρεία χρήση (ασκοί γεμάτοι κρασί εικονίζονται σε ψηφιδωτό της Πάφου του 3ου αιώνα μ.Χ.) δεν υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για την κατεργασία του στην Κύπρο. Ασαφείς είναι και οι ενδείξεις εγκατάστασης βυρσοδεψείου στην αρχαία Αγορά της Αμειθούρας (ανασκαφή Μ. Λουλλουπί).

II. Το δέρμα στη Βυζαντινή (965-1191), τη Φράγκικη (1191-1489) και την Ενετική (1489-1570) περίοδο. Και στις τρεις αυτές περιόδους, η χρήση δερμάτων ειδών ήταν πολύ διαδεδομένη στην Κύπρο, όπως μαρτυρεί η εικονογραφία. Κατά τη Βυζαντινή περίοδο η βυρσοδεψία αναπτύχθηκε σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, μαζί και στην Κύπρο. Τα προϊόντα του δέρματος είχαν μεγάλη εμπορική αξία και ευρεία διάδοση. Παράλληλα με τους βυρσοδέψες που οργανώθηκαν σε συντεχνίες, το δέρμα το δούλευαν και τα μοναστήρια (περγαμινές κ.λπ.). Τον 14ο αιώνα, όμως, η εισαγωγή δερμάτων από την Ισπανία και τη Β. Αφρική έγινε αιτία να μειωθεί η βυζαντινή παραγωγή. Παρ' όλα αυτά στην Κύπρο τα βυρσοδεψεία συνεχίζουν την εμπορική τους παραγωγή.

III. Η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας. Τον 16ο αιώνα, η βυρσοδεψία είχε πια βαθιές ρίζες στην Κύπρο όπου γνώριζαν καλά τις ιδιότητες του δέρματος διάφορων ζώων, όμως προτιμούσαν το δέρμα των αιγοπροβάτων γιατί η κινητικότητα του κοπαδιού το εξασφάλιζε από το κούρσεμα. Για τον 18ο αιώνα, μοναδικές λεπτομερείς πληροφορίες για την παραγωγή μαροκινών δερμάτων στη Λευκωσία έδωσε ο Γάλλος Joseph-Jérôme de la Lande (1732-1807). Τότε τα βυρσοδεψεία ήταν διαδεδομένα στην ύπαιθρο και σε πολλά χωριά σώζονται τοπωνύμια που υποδηλώνουν την ενασχόληση αυτή των κατοίκων και τα συναφή προϊόντα. Διατηρούν την αρχαία ελληνική ονομασία *γναφκειά* ή είναι γνωστά ως *Ταπαχανάδες*, παίρνοντας το

όνομά τους από το τούρκικο Tabakhane. Μετά το 1570, Τούρκοι βυρσοδέψες στήνουν τον *Ταπαχανά* τους έξω από τα τείχη της Λευκωσίας. Η συντεχνία τους ήταν οργανωμένη με αυστηρή ιεραρχία και είχε θρησκευτικό υπόβαθρο. Αγωνίζονται να διατηρήσουν τα μυστικά και το μονοπώλιο της τέχνης τους και μετά την άφιξη των Βρετανών.

Η Κύπρος, τον καιρό της Οθωμανικής κυριαρχίας, παρουσίασε εντυπωσιακή ανάπτυξη στον τομέα της βυρσοδεψίας, όπως προκύπτει μέσα από ένα ευρύτατο φάσμα πηγών. Εκτός από βασικό κέντρο παραγωγής μαροκινού δέρματος, η Λευκωσία υπήρξε σημαντικό εμπορικό κέντρο δερμάτων και δερμάτων ειδών, από τα οποία τα σπουδαιότερα ήταν τα υποδήματα διαφόρων τύπων. Τα χρώματα των υποδημάτων ήταν αυστηρά καθορισμένα στην οθωμανική επικράτεια (οι Αρμένιοι φορούσαν βυσσινιά υποδήματα, οι Εβραίοι ανοιχτόχρωμα γαλάζια, οι χριστιανοί μαύρα, ενώ οι επιτετραμμένοι στην Πύλη και άλλοι ξένοι διπλωμάτες φορούσαν κίτρινα υποδήματα). Άλλα δερμάτινα αντικείμενα ευρείας χρήσης ήταν τα χαλινάρια και οι σέλες, τα φουσέρα των σιδηρουργών και των αργυροχόων, και πολλά άλλα. Δέρμα χρησιμοποιούσαν και στη βιβλιοδεσία των μοναστικών χειρογράφων και εντύπων.

Το εξαγωγικό εμπόριο δέρματος (τομάρι, προβιά, επεξεργασμένο δέρμα) και συναφών προϊόντων (δεψικών και χρωστικών υλών) της Κύπρου κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα ήταν σημαντικότερο. Λιβόρνο και Μασσαλία ήταν δύο από τα σπουδαιότερα κέντρα εξαγωγής. Αλλά και τα προϊόντα, όπως τα υποδήματα, ήταν μεταξύ των πιο φημισμένων.

Το εισαγωγικό εμπόριο της Κύπρου σε δερμάτινα είδη περιλάμβανε κυρίως γούνες, όπως ερμίνια, ζιμπελίνα, κόκκινη αλεπού, γκριζό σκίουρο κ.ά.

IV. Η περίοδος της Βρετανικής κυριαρχίας (1878-1960). Το ενδιαφέρον της Μεγάλης Βρετανίας να εξαπλωθεί εμπορικά και πολιτικά στην Ανατολική Μεσόγειο οδήγησε, το 1878, στην παραχώρηση της Κύπρου από την Τουρκία στην Αγγλία, για κατοχή και διοίκηση. Οι Βρετανοί ευνόησαν τον ήδη ανθηρό κλάδο της βυρσοδεψίας στην Κύπρο, κρατώντας λεπτομερή αρχεία. Ως τα μέσα του 20ού αιώνα, η παραδοσιακή βυρσοδεψία απέδιδε, όμως αργότερα, λόγω των εσωτερικών προβλημάτων και του διεθνούς ανταγωνισμού, άρχισε να παρουσιάζει κάμψη,

αν και είχε εκσυγχρονιστεί και μεταλλαγεί σε βιομηχανία.

Η βρετανική διοίκηση ευνόησε μεν την εκτροφή προβάτων, μείωσε όμως δραματικά τις αίγες, τις οποίες θεώρησε ζημιογόνες για τα δάση της Κύπρου, χωρίς να λάβει υπόψη της ότι αυτά τα ζώα ήταν πηγή ζωής για το νησί, καθώς έδιναν τα 4/5 των δερμάτων για τη βυρσοδεψία, το 1/3 του γάλακτος, τα 2/5 των τυριών και το 1/4 του βρώσιμου κρέατος. Επιπλέον ήταν απόλυτα προσαρμοσμένα στο περιβάλλον. Εκτός από την απαγόρευση, επιβλήθηκε και φόρος σε όποιον εξέτρεφε κατσίκια.

Σχετικά με τα βοοειδή, μεγάλες εξαγωγές προς την Αίγυπτο έγιναν τα τελευταία προπολεμικά χρόνια, έτσι ώστε δημιουργήθηκε έλλειψη δερμάτων για τις σόλες των υποδημάτων. Η Αίγυπτος ήταν ο πιο επικίνδυνος ανταγωνιστής της κυπριακής βυρσοδεψίας σε όλη τη διαδρομή της. Σοβαρό πρόβλημα αποτέλεσαν και οι κατά καιρούς επιδημίες των ζώων, που ανάγκασαν τις βρετανικές αρχές να εφαρμόσουν αυστηρά μέτρα απολύμανσης.

Παράλληλα, η διοίκηση επέβαλε ορισμένους κανονισμούς στη συγκομιδή του απαραίτητου στη βυρσοδεψία φλοιού του πεύκου, ενώ ευνοήθηκαν άλλες καλλιέργειες για το σκοπό αυτό, όπως το περίφημο *σουμάκι* (*Rhus coriaria*). Για την επεξεργασία του χτίστηκε από τον Άγγλο W.H. Williamson σύγχρονο εργοστάσιο στη Λεμεσό, που σώζεται μέχρι σήμερα. Το κυπριακό σουμάκι κατάφερε να συναγωνίζεται στο διεθνές εμπόριο το εξαιρετικής ποιότητας σουμάκι της Σικελίας.

Στα χωριά της Κύπρου οι *γναφκιάδες* (βυρσοδέψες) εξακολούθησαν να κατεργάζονται δέρματα με πρωτόγονες μεθόδους, εφαρμόζοντας τον παραδοσιακό τρόπο φυτικής ασκοδεψίας με πρώτη ύλη το σουμάκι. Η παραδοσιακή βυρσοδεψία συνέχισε να εφαρμόζεται σε *γναφκιά* της επαρχίας Λευκωσίας και στην Πάφο, και μετά τη βρετανική διακυβέρνηση, σε μεμονωμένες περιπτώσεις μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα. Ο λαογράφος Παύλος Ξιούτας διέσωσε τη διαδικασία της σκληρής δουλειάς στο γιδοτόμαρο καθώς και το λεξιλόγιο των βυρσοδεψών, μέσα από τη διήγηση ενός γέρου βυρσοδέψη στο χωριό Ψημολόφου. Το χωριό αυτό, στο οποίο Εβραίοι βυρσοδέψες κατεργάζονταν «γουνικά δερμάτια» ήδη από τον 14ο αιώνα, παρέμεινε το σημαντικότερο κέντρο της παραδοσιακής κυπριακής βυρσοδεψίας μέχρι τις μέρες μας.

Στη συνέχεια, η συγγραφέας αναλύει την παραγωγή των προϊόντων δέρματος, όπως υποδήματα (μπότες και παπούτσια). Στα τέλη του 19ου αιώνα ο υποδηματοποιός Hagi Gavril, ο οποίος είχε μαθητεύσει στην Ευρώπη, κατασκεύαζε γυναικεία παπούτσια γαλλικού και αγγλικού τύπου. Άλλο προϊόν βυρσοδεψίας ήταν οι ασκοί από γιδοτόμαρο, για τη μεταφορά κρασιού, κάτι που απαιτούσε ξεχωριστή φροντίδα του ζώου όσο ήταν ζωντανό και του τρόπου που το θανάτωναν και το έγδερναν, ώστε το τομάρι του να γίνει καλός ασκός. Υπήρχε και ο μικρός ασκός, το φλασκίον ή *σκουτάβλιν*, που φτιαχνόταν από παλιό ασκό. Από γιδοτόμαρο έφτιαχναν τόσο τη *βούρκα*, σακίδιο για τη μεταφορά του φαγητού και των προσωπικών ειδών των βοσκών (αντίστοιχο του ταγαριού), όσο και την *αλεβρόβουρκα*, για τη μεταφορά του αλευριού, που σιγά σιγά αντικαταστάθηκαν από τα τσουβάλια. Άλλα προϊόντα είναι ο *κάδος βούρκενος*, δερμάτινος κάδος με σιδερένιο δακτύλιο στο στόμιο και σιδερένιο κρεμαστό χερουίλι. Η *ταμπουντσιά* ήταν σκεύος σε σχήμα κόσκινου χωρίς σπές για καθαρισμό καρπών, αλλά χρησίμευε και ως κρουστό μουσικό όργανο, κάποτε με διακοσμημένη τη δερμάτινη επιφάνεια. Δέρμα χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή και διάφορων κόσκινων, όπως το *αρβάλιν*, το *αρκόν* και η *τασιά*. Άλλα είδη από δέρμα ήταν λουριά, σαμάρια και χάμουρα, περιλαίμια για να δένονται τα κουδούνια στα ζωντανά, φουσερά, το *προσέρκιν* (ποδιά σιδεράδων και άλλων τεχνιτών), τα *χειρόκτια* (γάντια), το *ταμπουλέκκιν* (κρουστό μουσικό όργανο) και διάφορα άλλα μικροαντικείμενα και, τέλος, το δέρμα για βιβλιοδεσία.

V. Η περίοδος μετά την Ανεξαρτησία (1960-ως σήμερα). Εκτός από τις βιοτεχνίες στα χωριά, υπήρχαν και τα αστικά βυρσοδεψεία, αυτά της Λευκωσίας και της Λάρνακας, μέσα από τη ζωή των οποίων διαγράφεται η πολύπαιθη ιστορία των ταμπάκικων στην Κύπρο και η εξέλιξη της υποδηματοποιίας από τις αρχές του 20ού αιώνα, ο έλεγχος της παραγωγής κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ο σκληρός ανταγωνισμός μεταξύ βυρσοδεψών/παραγωγών και εισαγωγέων/δερματεμπόρων κατά την περίοδο μετά τον πόλεμο.

Από το 1952 μέχρι την καταστροφή του το 1974, ο *Τταπάχανας* των Μουσουλμάνων μεταφέρθηκε και λειτούργησε στο χωριό Πυρού. Η επέκταση της πρωτεύουσας έκανε την παρουσία του σε κατοικημένο χώρο ανεπιθύμητη.

Μερικοί Τούρκοκύπριοι βυρσοδέψες συνέχισαν να εργάζονται στο κατεχόμενο, βόρειο τμήμα της Κύπρου, όχι πια με τον παραδοσιακό τρόπο αλλά χρησιμοποιώντας χρώμιο και άλλα χημικά προϊόντα. Στη Λάρνακα τα δύο μεγάλα βυρσοδέψεια καταστράφηκαν ολοσχερώς, ενώ το τελευταίο εργοστάσιο της Λεμεσού έκλεισε με την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το 2004. Στη Λευκωσία παραμένει η τελευταία επιχείρηση, δεν κατεργάζεται, όμως, τα δέρματα όπως στο παρελθόν.

Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζονται διαχρονικά και διεξοδικά όλες οι πτυχές της κυπριακής βυρ-

σοδεψίας, με την οποία εμπλέκονται όχι μόνο η τεχνική και η τέχνη, αλλά και θέματα οικονομίας και πολιτικής, κοινωνικής ανάπτυξης, υγείας, περιβάλλοντος, επίσης όψεις της καθημερινής ζωής, ήθη και αξίες της κυπριακής κοινωνίας. Με τα δεδομένα αυτά, παρά το εξειδικευμένο θέμα του, το βιβλίο παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον και απευθύνεται σε ευρύτερο κοινό.

Η μελέτη είναι γραμμένη στην αγγλική γλώσσα για να είναι προσιτή διεθνώς, διατηρεί, όμως, και διασώζει την πολύτιμη ορολογία της κυπριακής διαλέκτου.

Άννα Λαμπράκη

SIR KENNETH DOVER (1920-2010)

— Ένας φιλέλληνας που έφυγε

Προσωπογραφία του Σερ Κέννεθ Ντόβερ, Colin Dunbar. Λάδι σε καμβά, 2006.

Στις 7 Μαρτίου ο Σερ Κέννεθ Ντόβερ, ένας από τους σπουδαιότερους κλασικούς φιλόλογους του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, πέθανε στη Σκωτία σε ηλικία 89 ετών. Κατεξοχήν ελληνιστής, είχε συνδέσει το όνομά του με τη μελέτη της αρχαιοελληνικής γραμματείας και κοινωνίας – ιδίως της κλασικής περιόδου. Κέννας μελετητής του Θουκυδίδη, του Λυσία και των άλλων πεζογράφων, του Αριστοφάνη και εν γένει της καθημερινής ηθικής της αρχαϊκής και κλασικής ελληνικής κοινωνίας δεν μπορεί να μην έχει νιώσει ευγνωμοσύνη για την εμβριθή του γνώση και την απaráμιλλη οξυδέρκεια.

Γεννήθηκε στις 11 Μαρτίου 1920 στο νότιο Λονδίνο σε μια μεσοαστική οικογένεια. Ένα είδος «παιδί-θαύμα», διάβαζε από τα τρία του χρόνια και πολύ σύντομα απολάμβανε τους αισώπειους μύθους, οι οποίοι του ενεφύσησαν, καθώς σημείωσε στην αυτοβιογραφία του, *Marginal Comment* (Λονδίνο 1994), τις πρώτες του ηθικές αξίες. (Αργότερα ενστερνίστηκε, κατά τα λεγόμενά του, τις αξίες των Στωικών, ιδίως την απαίτησή τους για υπηρεσία για το αγαθό της κοινωνίας.) Όταν σε ηλικία 12 ετών πρωτοφοίτησε στο St Paul's School (που ιδρύθηκε το 1509 ουσιαστικά ως σπουδαστήριο της κλασικής φιλολογίας) «ερωτεύθηκε», όπως δήλωσε στο *Marginal Comment*, τα αρχαία ελληνικά, μια «ιστορία αγάπης» που δεν τέλειωσε ποτέ.

Η αγάπη αυτή συνδυάστηκε με την πρόωγή

του επίδοσης στην ιστορική γλωσσολογία: στα 13 του συνέταξε μια βασική γραμματική των Βουσμάνων της Αφρικής. (Αντίθετα, τη λεγομένη δομική γλωσσολογία της δεκαετίας του '60 και '70 την έβρισκε ανιαρή.) Μαθητής ακόμη, στράφηκε επίσης στις γλώσσες της Μελανησίας του Δυτικού Ειρηνικού, τις οποίες κατείχε. Η συγκριτική αυτή γλωσσολογική προπαιδεία ήταν εμφανής και όταν πολύ αργότερα διάβαζε, με άνεση, όπως θυμάμαι, δημόδια ελληνικά παραμύθια και τραγούδια (κυρίως αποκριατικά και γαμήλια) που ενίοτε διόρθωνε κατά τα πρότυπα της φιλολογικής έκδοσης!

Στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (Balliol College) σπούδασε κλασική φιλολογία με θρυλικούς δασκάλους όπως τον J.D. Denniston και τον Γερμανοεβραίο Eduard Fraenkel. Ο τελευταίος υπήρξε μαθητής του πατέρα της κλασικής φιλολογίας Wilamowitz. Ήταν ο Fraenkel ο οποίος μύησε τον Ντόβερ και ολόκληρη την Οξφόρδη στη μέθοδο του «σημειωρίου». Από τον πρόσφυγα αυτόν φιλόλογο ο φοιτητής Ντόβερ έμαθε κάτι το οποίο θέλησε με τη μετέπειτα έρευνα και διδασκαλία του να αναδείξει: «Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι δεν ήταν ενδιαφέροντες γείτονες που επισκέπτονται την ενορία για τσάι και διασκεδάζουν τους καλεσμένους απαγγέλλοντας αποσπάσματα από τα ποιήματά τους», όπως έλεγε. Οι Έλληνες –και οι Ρωμαίοι– ήταν ανοίκειοι αλλά και παρόμοιοι με μας και έπρεπε

πάντα να τους καταλάβουμε με τους δικούς τους όρους και δη ως ζωντανούς ανθρώπους.

Το 1940, ο εικοσάχρονος Ντόμπερ διέκοψε τις σπουδές του για να υπηρετήσει, έως το 1945, ως αξιωματικός του πυροβολικού στην Αίγυπτο και εν συνεχεία στην Ιταλία. Είχε δε ήδη θαυμάσει τους σύγχρονους Έλληνες, ιδίως στην επαρχία, όταν επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Ελλάδα το 1938. Κατέθεσε με ρεαλισμό τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στην αυτοβιογραφία του πολλά χρόνια αργότερα: «Αυτοί οι άνθρωποι ήταν σκληροτράχηλοι, βίαιοι, εριστικοί, ολοζώντανοι, γενναιόδωροι, ειλικρινείς, φιλόξενοι και ευσεβείς. Δεν εξεπλάγην όταν ο στρατός τους τσάκισε το ιταλικό μέτωπο στην Αλβανία το 1940, σαν λύκοι που απωθούσαν κατοικίδια σκυλάκια».

Επέστρεψε στην Οξφόρδη το 1945 και δύο χρόνια αργότερα αποφοίτησε με «άριστα». Το 1948 εξελέγη μόνιμος εταίρος (fellow) στο Κολλέγιο Balliol. Έκτοτε εργάστηκε ως «επαγγελματίας μελετητής» της αρχαιοελληνικής φιλολογίας και ιστοριογραφίας, έχοντας επιλέξει, όπως φαίνεται, να μην ασχοληθεί με τη λατινική φιλολογία. Το 1955, σε ηλικία 35 ετών, εξελέγη τακτικός καθηγητής της αρχαιοελληνικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο St Andrews της Σκωτίας. Αάτρης του σκωτσέζικου τοπίου και ριζικά πολέμιος του καθωσπρετισμού της Μπτέρας Αγγλίας και ιδίως της Οξφόρδης αποποιήθηκε πέντε χρόνια αργότερα τη Βασιλική Έδρα της Ελληνικής Φιλολογίας που του προσφέρθηκε στην Οξφόρδη. Αν την είχε δεχθεί, θα διαδεχόταν τον μέγαν E.R. Dodds. (Τελικά την έδρα κατέλαβε ο Hugh Lloyd-Jones.)

Στη Σκωτία, στο διάστημα 1967-69, ενώ η Γαλλία συγκλονιζόταν από φοιτητικές ταραχές, ο Ντόμπερ υιοθέτησε την πρακτική της διανομής ερωτηματολογίου στους φοιτητές οι οποίοι παρακολουθούσαν τις παραδόσεις του. Και στην Οξφόρδη, στην οποία επέστρεψε το 1975 ως πρόεδρος του Κολλεγίου Corpus Christi, εξακολουθούσε να διδάσκει, να επιβλέπει διδακτορικές διατριβές και να εφαρμόζει τη διδακτική μέθοδο του ερωτηματολογίου.

Η δεύτερή του οξφορδιανή περίοδος σφραγίστηκε, μεταξύ άλλων, από τη συγγραφή ενός τολμηρού, σχεδόν ασύλληπτου για την εποχή του βιβλίου. Στο πολύκροτο και κλασικό, πλέον, πόνημα *Greek Homosexuality* (Λονδίνο 1978) πραγματεύθηκε με επιστημονική νηφαλιότητα το κοινωνικό και εικαστικό φαινόμενο της αρ-

χαιοελληνικής παιδευσιμότητας. Χωρίς το βιβλίο αυτό θα ήταν σήμερα αδιανόπητη η διερεύνηση της σεξουαλικής συμπεριφοράς των αρχαίων Ελλήνων και της ηθικής προβληματικής τους περί τον έρωτα.

Ο Ντόμπερ φάνηκε ανορθόδοξος και τολμηρός και κατά τη δεκαετία του '80 στην Οξφόρδη. Αψηφώντας την παράδοση βάσει της οποίας το Πανεπιστήμιο αυτό αναγόρευε σε επίτιμο διδάκτορα κάθε πρωθυπουργό που ήταν και απόφοιτός του, ήταν ο μόνος πρόεδρος κολλεγίου ο οποίος υπέγραψε το 1985 την προσφυγή κατά της αναγόρευσης της κυρίας Thatcher. Η στάση του οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι η κυβέρνηση είχε περικόψει την οικονομική στήριξη προς τις ανθρωπιστικές επιστήμες στα πανεπιστήμια. Δεν μπορούσε μια τέτοια κυβέρνηση –κατά τον Ντόμπερ– να περιμένει επιβράβευση από ένα από τα θύματά της. Εν τέλει η πρωθυπουργός δεν έγινε επίτιμος διδάκτωρ της Οξφόρδης και ο Ντόμπερ δέχθηκε τα πυρά μερίδος του βρετανικού τύπου.

Αυτός ο ευπατρίδης της φιλολογίας, ο οποίος, όπως θυμάμαι, ντύθηκε με κοστούμι για να επισκεφθεί ένα πομακοχώρι της Ροδόπης την άνοιξη του 1995, εμπνεόταν ιδιαίτερα από τον λαϊκό πολιτισμό της νεότερης Ελλάδος. Το εσώφυλλο του βιβλίου του *Aristophanic Comedy* (1972), έργου αναφοράς ακόμη και σήμερα, έχει τη φωτογραφία ενός Έλληνα χωρικού που κρατάει ένα ζωντανό πρόβατο στους ώμους του. Στη λεζάντα ο συγγραφέας σημειώνει: «Αναλογιζόμενοι την έκφραση στο πρόσωπο αυτού του χωρικού, καταλαβαίνουμε καλύτερα το ακροατήριο του Αριστοφάνη». Ο σερ Κέννεθ Ντόμπερ αφιέρωσε όλη τη ζωή του στη μελέτη του αρχαιοελληνικού κόσμου και ιδιαίτερα της γλώσσας και της λογοτεχνίας του. Όπως καταλήγει με τη χαρακτηριστική του μετριοπάθεια στην αυτοβιογραφία του: «Ο λόγος που επιβάλλει τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής είναι ότι πρόκειται για έναν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και αξιόλογο κλάδο της ανθρώπινης ιστορίας... Αν ενδιαφέρεσαι αρκετά για το τι λέγεται σε μια άλλη γλώσσα, θα φροντίσεις να τη μάθεις για να μην είσαι στο έλεος των μεταφραστών».

Ιωάννης Πετρόπουλος
Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής
Φιλολογίας Δημοκρίτειο Παν/μιο Θράκης,
Διευθυντής Κέντρου Ελληνικών Σπουδών
του Παν/μίου Harvard

ΑΓΩΝ 8

— Τα βραβεία του φεστιβάλ

ΜΕ ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΟΛΟΚΛΗΡΩΘΗΚΕ την Κυριακή 16 Μαΐου η 8η Διεθνής Συνάντηση Αρχαιολογικής Ταινίας του Μεσογειακού Χώρου-ΑΓΩΝ. Η Κριτική Επιτροπή (Πρόεδρος: Μέμν Σπυράτου, σκηνοθέτης. Επίτιμος πρόεδρος: Μάνος Ζαχαρίας, σκηνοθέτης. Μέλη: Tony Coe, ανεξάρτητος παραγωγός-σκηνοθέτης, πρώην διευθυντής παραγωγής του BBC, Παναγιώτης Δούβας, σκηνογράφος, εκπρόσωπος του Πολιτισμικού Οργανισμού Δήμου Αθηναίων, Διονύσης Πετρουτσόπουλος, διευθυντής φωτογραφίας,) απένειμε τα εξής βραβεία:

Σκηνοθεσίας - GRAND PRIX της Κριτικής Επιτροπής, στην ταινία «Όταν οι Αιγύπτιοι διέπλευσαν την Ερυθρά Θάλασσα», του Stephane Begoin (Γαλλία), επειδή ο σκηνοθέτης, με αρετηρία μια αρχαιολογική έρευνα, κατορθώνει να αποτυπώσει όλα τα στάδια του πραγματικού χρόνου της ανακάλυψης και του πειράματος, συμπυκνώνοντάς τα με άρτιο τρόπο στον κινηματογραφικό χρόνο. Χρηματικό έπαθλο: 3.000 €.

Αρτιότερης Παραγωγής, στην ταινία «Αποκρυπτογραφώντας τους Μάγια», του David Lebrun (ΗΠΑ), για την άρτια σύνθεση όλων των πολύπλευρων και πολύπλοκων στοιχείων που αποτελούν την πραγμάτωση της έρευνας και για τη συμβολή της ταινίας στην ανάπτυξη της επιστημονικής σκέψης ακόμα και στους μη ειδικούς. Χρηματικό έπαθλο: 3.000 €.

Αρχαιολογίας, στην ταινία «Η αποκάλυψη του Χέοπα», της Florence Tran (Γαλλία), για τη διεισδυτική προσέγγιση μιας απόπειρας ερμηνείας του θέματος της κατασκευής της μεγαλύτερης πυραμίδας. Χρηματικό έπαθλο: 3.000 €.

Σεναρίου, στην ταινία «Το καρτέλ του μπρούντζου», των Franz Schmelzer και

Gerhard Rekel (Γερμανία), για τον διεξοδικό και επίκαιρο τρόπο με τον οποίο το σενάριο υπογραμμίζει τη χρησιμότητα ενός μετάλλου και παράλληλα τη διαχρονική σχέση του ανθρώπου με τον πλουτισμό από την ανακάλυψή του και εντεύθεν. Χρηματικό έπαθλο: 1.500 €.

Φωτογραφίας, στην ταινία «Κυνηγώντας θησαυρούς στο βυθό», των Kay Siering και Marc Brasse (Γερμανία), για τον δεξιοτεχνικό τρόπο με τον οποίο η φωτογραφία, υπηρετώντας άρτια το σενάριο, αποτυπώνει την αίσθηση της εποχής με ενιαίο ύφος σε όλη τη διάρκεια της ταινίας. Χρηματικό έπαθλο: 1.500 €.

Εκπαιδευτικής Ταινίας, στην ταινία «Δίολκος για 1.500 χρόνια», των Θεοδόση Τάσσιου, Γιώργου Πολύζου και Νικήτα Μήκα (Ελλάδα), γιατί αναλύοντας με «μαγικό τρόπο» και δεξιοτεχνία ένα τεχνολογικό επίτευγμα, μας αποκαλύπτει και πληροφορίες για την καθημερινότητα της εποχής του. Χρηματικό έπαθλο: 1.500 €.

Αρχαιολογικού Ρεπορτάζ, στην ταινία «Θεοί για πούλημα», του Michel Brent (Βέλγιο), για τον αυθορμητισμό και το πάθος του αγώνα ενός δημοσιογράφου κατά της αρχαιοκαπηλίας. Χρηματικό έπαθλο: 1.500 €.

Πρωτοτυπίας στη Σύλληψη, στην ταινία «Ερκολάνο: ημερολόγια από σκοτάδι και φως», του Marcellino de Baggis (Ιταλία), για τον ευρηματικό τρόπο με τον οποίο ο σκηνοθέτης επιστρατεύει όλα τα τεχνικά και εκφραστικά μέσα προκειμένου να αναδείξει την ιστορία ενός «αφανούς» μέχρι πρότινος αρχαιολογικού χώρου. Χρηματικό έπαθλο: 1.500 €.

Φέτος, δεδομένης της εξαιρετικής ποιότητας των ταινιών που διαγωνίστηκαν, το περιοδικό *Αρχαιολογία και Τέχνες* απένειμε τρία **Ειδικά Βραβεία**, που συνοδεύονται

από χρηματικό έπαθλο 1.000 € το καθένα, στις παρακάτω ταινίες:

«Ερευνώντας τη γη των νεκρών», του Dominique Adt (Γαλλία), επειδή ο σκηνοθέτης, συνδυάζοντας την παλαιοπαθολογία με την αρχαιολογία και την ιστορία θρησκειών, κινείται με άνεση σε τομείς από τους οποίους οι συγγραφείς-ερευνητές συνήθως αποκλείουν τους μη ειδικούς.

«Ο Μίλλερ της Νεμέας», της Λένας Βουδούρη (Ελλάδα), για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει πώς ο αρχαιολόγος αποκαλύπτει το παρελθόν και το συνδυάζει με το παρόν.

«TO.RA.KE.», του Φίλιππου Κουτσαφτή (Ελλάδα), για τον πολυεπίπεδο τρόπο που συνδυάζει το ιστορικό της εύρεσης ενός μοναδικού αρχαιολογικού αντικειμένου με την ανθρώπινη διάσταση.

Επίσης απονεμήθηκαν **Έλληνες Κριτικής Επιτροπής** στις ταινίες:

«Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου, 1952-1974: 34 χρόνια μετά», του Πασχάλη Παπαπέτρου (Κύπρος), για τον τρόπο που ο σκηνοθέτης χειρίζεται το αρχαιολογικό υλικό και τη συναισθηματική σχέση του αρχαιολόγου με το χώρο.

«Ένα γράμμα για το αύριο», του Hakan Aytekin (Τουρκία), για την προσπάθεια των δημιουργών να αναδείξουν έναν αρχέγονο πολιτισμό με τη βοήθεια μιας γλώσσας που κινδυνεύει να χαθεί.

«Zanzibar musical club», των Philippe Gasnier και Patric Nezan (Γαλλία), για την αυθεντικότητα της κινηματογράφησης και τη μουσική της.

Η Οργανωτική Επιτροπή του ΑΓΩΝΑ απένειμε **Εύφημο Μνεία** στην ταινία:

«Στην εξορία», της Καλλιόπης Λεγάκη (Ελλάδα), παραγωγής του Ελληνικού Ιδρύματος Ιστορικών Μελετών, για τη

01

02

03

04

05

06

07

08

09

δύναμη της αφήγησης μιας οδυνηρής πραγματικότητας που δυστυχώς παραμένει επίκαιρη, αλλά και για τον τρόπο που χρησιμοποιεί η σκηνοθέτις όλα τα εκφραστικά μέσα (φωτογραφία με ενιαίο ύφος, μουσική και μοντάζ).

Τέλος, το **Βραβείο Κοινού «Αθηναίων Εφήβων»**, που προέκυψε από την καθημερινή αξιολόγηση των ταινιών, απονεμήθηκε στην ταινία:

«Το κάλεσμα του βουνού», του Στέλιου Αποστολόπουλου (Ελλάδα), παραγωγής ANEMON, με ποσοστό προτίμησης 92% και βαθμολογία 4,6 με άριστα το 5.

- 01 Η σκηνοθέτις Florence Tran παραλαμβάνει το Βραβείο Αρχαιολογίας από τη Μέμη Σπυράτου.
- 02 Η Λένα Βουδούρη, σκηνοθέτις της ταινίας «Ο Μίλλερ της Νεμέας», μαζί με τον Μάνο Ζαχαρία.
- 03 Ο Γάννης Μαρκόπουλος παραλαμβάνει το Βραβείο Αριότερης Παραγωγής για λογαριασμό του σκηνοθέτη και φίλου του David Lebryn, με τον οποίο θα συνεργαστεί στην επόμενη ταινία του με θέμα την Κρήτη.
- 04 Ο σκηνοθέτης Πασχάλης Παπαπέτρου που κέρδισε έπαινο της Κριτικής Επιτροπής.
- 05 Ο Kurt Denzer, διευθυντής του Φεστιβάλ Αρχαιολογικής Ταινίας Cinarchea (Γερμανία), παραλαμβάνει

για λογαριασμό των σκηνοθετών Kay Siering και Marc Brasse το Βραβείο Φωτογραφίας.

- 06 Ο Frédéric André (εκπρόσωπος της Διεύθυνσης Πολιτισμικής Κληρονομιάς του Βελγίου) παραλαμβάνει το Βραβείο Αρχαιολογικού Ρεπορτάζ για λογαριασμό του Michel Brent, ο οποίος δεν μπόρεσε να έρθει στην Αθήνα.
- 07 Η σκηνοθέτις Καλλιόπη Λεγάκη, στην οποία η Οργανωτική Επιτροπή του ΑΓΩΝΑ απένειμε Εύφημο Μνεία, μεταξύ συνεργατριών και φίλων.
- 08 Οι αφανείς ηρωίδες της οργάνωσης του ΑΓΩΝΑ, Μαρία Παλάτου και Λία Διαμαντοπούλου.
- 09 Ο Franz Schmelzer, σκηνοθέτης της ταινίας «Το καρτέλ του μπρούντζου».

ΑΠΟ ΤΟ JOURNAL OF MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY

«THE PERCEIVED VALUE OF MINOAN AND MINOANIZING POTTERY IN EGYPT»

*Caitlín E. Barrett, JMA 22/2
(2009), σ. 211-234*

Ανάμεσα στα πολλά εμπορικά προϊόντα που ανταλλάσσονται μεταξύ Κρήτης και Αιγύπτου την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, η κεραμική είναι το προϊόν που συνήθως χρησιμοποιείται από τους αρχαιολόγους ως εργαλείο χρονολόγησης και κυρίως για να συνδέσουν τη σχετική χρονολόγηση στο Αιγαίο με την «ασφαλέστερη» απόλυτη χρονολόγηση της Αιγύπτου. Η χρήση και η αξία της εισηγμένης μινωικής κεραμικής και των τοπικών απομιμήσεών της στην Αίγυπτο δεν έχει απασχολήσει ακόμα τους ερευνητές.

Η Barrett αναγνωρίζει αυτό το «κενό» στην έρευνα και πραγματεύεται αυτό το θέμα στο άρθρο της. Για να κατανοήσει το ρόλο της μινωικής κεραμικής στην Αίγυπτο η συγγραφέας θέτει τρία ερωτήματα: προσπαθεί να δει γιατί οι Αιγύπτιοι του Νέου Βασιλείου βρίσκουν την κεραμική αυτή «ωραία» και επιθυμούν να την αποκτήσουν, σε ποιες κοινωνικές τάξεις ανήκαν οι Αιγύπτιοι αυτοί και από πού μπορούσαν να την προμηθευτούν. Για να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα, πρώτα εξετάζει το αρχαιολογικό πλαίσιο όλων των μινωικών εισηγμένων αγγείων και των ντόπιων απομιμήσεών τους στην Αίγυπτο και στη συνέχεια συγκρίνει τη χρήση των αγγείων αυτών με τις αναφορές που γίνονται σε αυτά σε αιγυπτιακά κείμενα ή με τις απεικονίσεις μινωικών αγγείων σε τοιχογραφίες.

Ως αξία ενός αντικειμένου ορίζεται η σχέση μεταξύ της επιθυμίας για ένα

αντικείμενο και της δυσκολίας για την απόκτησή του. Τα μεγάλης αξίας αντικείμενα είναι αυτά τα οποία δεν μπορούν να αποκτηθούν εύκολα αλλά είναι σε μεγάλο βαθμό «επιθυμητά». Η προσβασιμότητά τους εξαρτάται από τους περιορισμούς στη διανομή των αντικειμένων. Στην Αίγυπτο, οι περισσότερες εικονογραφικές αναφορές σε μινωικά εισηγμένα αντικείμενα ή οι αναφορές αυτών σε κείμενα προέρχονται από τα ανάκτορα και δεν αναφέρονται σχεδόν καθόλου στην κεραμική. Από αυτό και μόνο, από την έλλειψη αναφοράς στη μινωική κεραμική από την ελίτ του Νέου Βασιλείου, φαίνεται η αντίληψη που είχαν οι Αιγύπτιοι για την αξία της μινωικής κεραμικής σε σχέση με τα άλλα μινωικά αντικείμενα.

Η μελέτη της Barrett εστιάζει στη δημοσιευμένη εισηγμένη μινωική κεραμική στην Αίγυπτο από τη MMIB περίοδο μέχρι την YMIB καθώς και στις ντόπιες απομιμήσεις. Αποκλείει εξ ολοκλήρου τη μυκηναϊκή κεραμική καθώς αυτή διαφέρει από τη μινωική και ως προς τα σχήματα αλλά και ως προς τη λειτουργία της.

Η μινωική κεραμική στην Αίγυπτο σχετίζεται με ευρύ φάσμα αρχαιολογικών πλαισίων, όπως οι επιχώσεις των οικισμών και οι ιδιωτικοί τάφοι, και κατά συνέπεια χρήσεων. Παρόλο που η απόκτηση αυτών των κεραμικών μπορεί να ταυτιστεί με τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα των Αιγυπτίων, αυτή δεν περιορίζεται μόνο σε ανώτερους αξιωματούχους. Η ευρεία χρήση της μινωικής εισηγμένης κεραμικής και των ντόπιων απομιμήσεων από Αιγυπτίους διαφορετικών οικονομικών και κοινωνικών τάξεων

δείχνει αντίστοιχα τη μεγάλη συμμετοχή Αιγυπτίων μέσωσ και ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων σε διεθνή πολιτιστικά περιβάλλοντα.

Η Barrett υποστηρίζει ότι η παρουσία της καμαραϊκής και της λεπτότεχνης κεραμικής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού σε οικιστικά και ταφικά αρχαιολογικά πλαίσια φανερώνει ότι η μινωική κεραμική μπορούσε να αποκτηθεί από σχεδόν όλα τα κοινωνικά στρώματα και ότι δεν σχετίζεται αποκλειστικά με ένα κοινωνικό στρώμα ή μία ομάδα ανθρώπων, όπως οι ανώτεροι αξιωματούχοι οι οποίοι έφτιαζαν τους τάφους με τις τοιχογραφίες των Κεφτιού. Επιπλέον, η παρουσία αυτών των κεραμικών σε οικισμούς φανερώνει τη χρήση τους ως αντικειμένων καθημερινής χρήσης παρόλο που είναι εισηγμένα προϊόντα και εμπεριέχουν την έννοια του εξωτικού και διαφοροποιημένου από το οικείο.

Τέλος, η συγγραφέας καταλήγει ότι η χρήση της μινωικής εισηγμένης κεραμικής είναι ένας τρόπος για να δείξει κάποιος σε ατομικό επίπεδο τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και ενδιαφέρον του. Άλλες κατηγορίες εισηγμένων αντικειμένων που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες των Κεφτιού, όπως τα μεταλλικά αγγεία και τα υφάσματα, πιθανότατα να ήταν περιορισμένης χρήσης και άρα να σχετιζόνταν με την ελίτ. Όσοι όμως δεν μπορούσαν να αποκτήσουν τα πραγματικά μεγάλης αξίας αντικείμενα, που ταυτιζόνταν με την ελίτ, χρησιμοποιούσαν τη μινωική κεραμική για να δημιουργήσουν τη δική τους κοσμοπολίτικη ταυτότητα.

Σοφία Αντωνιάδου
Τδρυμα Περίδη

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΑ ΝΕΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΣΙΑΚΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΜΕ ΜΟΝΑΔΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ

Δεν είναι η πρώτη φορά που η ανασκαφική σκαπάνη ή οι μελέτες ελληνικών επιστημονικών ομάδων αναδεικνύουν τη μοναδικότητα, σε παγκόσμιο επίπεδο, ευρημάτων που αποκαλύπτονται κατά καιρούς από το «αρχείο» των «ελληνικών χωρών». Πολύ λίγες, ωστόσο, είναι οι περιπτώσεις, όπως οι παρακάτω αναφερόμενες, κατά τις οποίες τα αποτελέσματα τέτοιων σημαντικών μελετών γίνονται ζητήματα ευρείας δημοσιότητας:

- Στο βιβλίο των ρεκόρ Γκίνες καταχωρίστηκαν, για το 2009, οι μεγαλύτεροι παγκοσμίως χαυλιόδοντες, μήκους 5,02 μ. (!), που εντοπίστηκαν στην περιοχή Μηλιάς Γρεβενών. Τα ευρήματα είναι αποτελέσματα της πολυετούς και συστηματικής ανασκαφικής έρευνας και παλαιοντολογικής μελέτης που έχει αναληφθεί στην περιοχή από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με επικεφαλής την αναπληρώτρια καθηγήτρια Παλαιοντολογίας δρ. Ε. Τσουκαλά. Η θέση βρίσκεται μέσα στους παλαιούς μαιάνδρους του ποταμού Αλιάκμονα, που διαρρέει επί εκατομμύρια χρόνια την περιοχή, έχουν μάλιστα εντοπιστεί και ανασκαφεί και άλλα προβοσκιδωτά γιγαντιαίων μαστοδόντων, μαζί με πολλά άλλα είδη ζώων (ρινόκερων, ιππαρίων, μαχαιρόδοντων, ταπίρων κ.ά.) για μερικά από τα οποία έχουν γίνει και επιτυχείς χρονολογήσεις από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος». Το βραβείο Γκίνες απονεμήθηκε στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας του Δ.Δ. Μηλιάς, του νομού Γρεβενών, στο οποίο φυλάσσονται τα ευρήματα. Κατά

τη διάρκεια της επίσημης εκδήλωσης-απονομής, τιμήθηκαν τα μέλη της παλαιοντολογικής ανασκαφικής ομάδας και η επικεφαλής της από τον πρότανη του ΑΠΘ Αν. Μάνθο και το Νομάρχη Γρεβενών Δημ. Κουπτσίδη.

- Στο προϊστορικό Σπήλαιο Θεόπετρας κοντά στην Καλαμπάκα Θεσσαλίας πραγματοποιούνται συστηματικές αρχαιολογικές ανασκαφές κατά τα τελευταία 25 χρόνια από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, με επικεφαλής τη δρ. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, προϊσταμένη της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος. Οι νέες ανασκαφικές έρευνες και οι απόλυτες χρονολογήσεις έχουν αποδείξει ότι η παρουσία ανθρώπου στο σπήλαιο ανάγεται σε παρελθόν ηλικίας 100.000 ετών και πλέον. Ακόμη πιο πρόσφατες είναι οι χρονολογικές μελέτες που έγιναν για τη χρονολόγηση του τείχους-λιθοσωρού που φράζει τα 2/3 περίπου της εισόδου του σπηλαίου και έχει ύψος μεγαλύτερο από δύο μέτρα. Οι χρονολογήσεις του λιθοσωρού, που έγιναν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» με τη νέα χρονολογική μέθοδο της Οπτικής Φωταύγειας (OSL) απέδωσαν μια μέση ηλικία 23.000 ετών και πιστοποιούν την κατασκευή του λιθοσωρού ως του αρχαιότερου μέχρι σήμερα γνωστού τεχνικού έργου στον ελλαδικό και –πιθανότατα– στον παγκόσμιο χώρο. Η ηλικία συμπίπτει απόλυτα με την ψυχρότερη περίοδο της τελευταίας παγετώδους εποχής και υποδηλώνει ότι το έργο κατασκευάστηκε από τους παλαιολιθικούς οικιστές του σπηλαίου για να προστατευθούν από το τότε δριμύ ψύχος. Το μέχρι τώρα αρχαιότερο τεχνικό έργο στην Ελλάδα –και στην Ευρώπη– ήταν

το υπόγειο ορυχείο ώχρας που έχει ανασκαφεί υπό τη διεύθυνση της δρ. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη στη θέση Τζί-νες της νότιας Θάσου και η χρονολόγησή του απέδειξε ότι είναι περίπου 20.000 χρόνων. Το σχετικό Δελτίο Τύπου για τη νέα «πρωτιά» στο σπήλαιο Θεόπετρας, που εκδόθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού έγινε πρόσφατα αντικείμενο ευρύτατης προβολής στην τηλεόραση και τον Τύπο, με πρωτοσέλιδα τόσο από ελληνικά όσο και από ξένα μέσα ενημέρωσης.

ΗΜΕΡΙΔΑ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑΣ ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Με μεγάλη επιτυχία πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης η προγραμματισμένη, στις 26 Φεβρουαρίου 2010, συνάντηση αρχαιολόγων και ειδικών από τις θετικές επιστήμες με τίτλο «Αρχαιομετρικές Εφαρμογές στην Ελλάδα». Σε ένα πολυπληθές ακροατήριο αρχαιολόγων, συντηρητών και, κυρίως, νέων επιστημόνων και φοιτητών παρουσιάστηκαν 15 περίπου εισηγήσεις από προσκεκλημένους ειδικούς, με στόχο να πληροφορηθούν οι ενδιαφερόμενοι σχετικά με το ποιες πραγματικά είναι οι σημερινές δυνατότητες των αρχαιομετρικών ερευνών για την απάντηση τρεχόντων ερωτημάτων, τα οποία αναδύονται στη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών και των λοιπών μελετών των αρχαιολόγων. Παρουσιάστηκαν αποτελέσματα χρονολογήσεων αρχαιολογικού υλικού με τις διάφορες εν χρήσει τεχνικές, οι δυνατότητες εντοπισμού αρχαιοτήτων με γεωφυσικές και δορυφορικές τεχνικές, εφαρμογές αρ-

χαιομεταλλουργίας, αρχαίων μεταλλείων και λατομείων, η συμβολή του αρχαιομαγνητισμού στην αρχαιολογική έρευνα, αποτελέσματα αναλύσεων με διάφορες μεθόδους του αρχαιολογικού υλικού, αυθεντικότητας και σήμανσης αρχαιοτήτων, αναγνώρισης και χρήσης φυσικών υλικών κατά την αρχαιότητα κ.ά. Οι διοργανωτές, δρ Πολ. Αδάμ-Βελένη, διευθύντρια του Μουσείου, δρ Χρ. Γκατζόλης, επιμελήτης του Μουσείου και δρ Γρ. Τσόκας, καθηγητής Γεωφυσικής του ΑΠΘ, αποφάσισαν, μετά την επιτυχία της συνάντησης, την επανάληψή της σε ετήσια βάση και στο μέλλον και τον προγραμματισμό της έκδοσης των πρακτικών της φετινής ημερίδας μέσα στους προσεχείς μήνες.

ΝΕΟ «ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ» ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑΣ

Ακολουθώντας μια τάση έκδοσης σε ηλεκτρονική –μόνο– μορφή που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στον διεθνή χώρο, ένα νέο επιστημονικό περιοδικό Αρχαιομετρίας εμφανίστηκε με τίτλο *Open Journal of Archaeometry*, και προσκαλεί τους ενδιαφερόμενους ερευνητές να στείλουν άρθρα προς δημοσίευση σε αυτό. Η δραστηριότητα εκπορεύεται

από έναν εκδοτικό οίκο που ειδικεύεται σε εκδόσεις μέσω του Διαδικτύου και εδρεύει στην Παβία της Ιταλίας (www.pagepress.org/arc). Σύμφωνα με εγκύκλιο που κυκλοφόρησε πρόσφατα σε ηλεκτρονική μορφή, το νέο περιοδικό θα δημοσιεύει αρχαιομετρικά άρθρα, αναφερόμενα κυρίως σε αναλύσεις αρχαιολογικού υλικού με διάφορες τεχνικές των φυσικών επιστημών. Τα άρθρα πρόκειται να αξιολογούνται από κριτές, όπως συμβαίνει και με τα άλλα περιοδικά που τυπώνονται, αλλά στα πλεονεκτήματα του νέου περιοδικού αναφέρεται η ταχύτητα δημοσίευσης και η δωρεάν πρόσβαση όλων των ενδιαφερομένων στις πλήρεις εργασίες, μέσω του Διαδικτύου. Η δημιουργία του νέου περιοδικού πιθανώς να σχετίζεται με τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό επιστημονικών άρθρων που υποβάλλονται για δημοσίευση στα ήδη γνωστά αρχαιομετρικά περιοδικά και τακτικά καθυστερούν να κυκλοφορήσουν σε τυπωμένη μορφή. Προβληματισμό, ωστόσο, δημιουργεί η οδηγία που δίνει το περιοδικό, με βάση την οποία οι συγγραφείς που στέλνουν άρθρα για δημοσίευση υποχρεούνται να πληρώσουν και 500 € ως έξοδα, δεδομένου ότι δεν θα υπάρχει συνδρομή για τους αναγνώστες. Πρόκειται, όμως, για

μια «εναλλακτική» μορφή προώθησης άρθρων για δημοσίευση για όσους ενδιαφέρονται σχετικά.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΜΕ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Ένα συνέδριο πραγματοποιήθηκε, ήδη, με μεγάλη επιτυχία και άλλο ένα πρόκειται να γίνει, και τα δύο εστιασμένα στη μελέτη, κυρίως, κυπριακών αρχαιολογικών και αρχαιομετρικών ζητημάτων, αλλά και της ευρύτερης περιοχής της ανατολικής Μεσογείου.

ICASEMNE Congress: «International Congress on Archaeological Sciences in the Eastern Mediterranean and the Near East». Διοργανώθηκε από το Cyprus Institute και πραγματοποιήθηκε στην Πάφο της Κύπρου από τις 29 Απριλίου έως την 1η Μαΐου 2010. Πληροφορίες: <http://icasemne.net/>

POCA 2010: Postgraduate Cypriote Archaeology. Διοργανώνεται από το Università Ca Foscari Venezia και θα πραγματοποιηθεί στη Βενετία από 28 έως 30 Οκτωβρίου 2010. Απευθύνεται σε μεταπτυχιακούς φοιτητές και νέους επιστήμονες. Πληροφορίες: trentinmia@libero.it

01

- 01 Η αρχική σελίδα της ηλεκτρονικής έκδοσης του περιοδικού *Open Journal of Archaeometry*.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΝΕΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΒΑΣΩ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΟΙ ΚΟΥΡΟΙ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Δύο κούροι, μοναδικά έργα της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., προϊόντα λαθρανασκαφής, εντοπίστηκαν και κατασχέθηκαν στην Κορινθία. Οι κούροι, κατασκευασμένοι από χονδρόκοκκο νησιωτικό μάρμαρο, βρέθηκαν σπασμένοι σε κομμάτια που μπορούν να συγκολληθούν. Είναι σε φυσικό μέγεθος (1,82 μ. και 1,78 μ. αντίστοιχα), ενώ και από τους δύο λείπει το δεξί σκέλος από το γόνατο και κάτω. Οι πολλές τεχνοτροπικές ομοιότητές τους, ο τρόπος επεξεργασίας των λεπτομερειών και η δομή του σώματος οδηγούν στο συμπέρασμα ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο και έχουν φιλοτεχνηθεί πιθανότατα από τον ίδιο καλλιτέχνη. Το ενδιαφέρον στρέφεται τώρα στην επισήμανση του σημείου της λαθρανασκαφής, καθώς η παρουσία κούρων δηλώνει την ύπαρξη ιερού της αρχαϊκής εποχής. Οι αρχαιολόγοι θεωρούν ότι και τα δύο αγάλματα προέρχονται από την περιοχή της αρχαίας Τενέας, νότια της Κορινθίας, η ακριβής θέση της οποίας δεν έχει ακόμα εντοπιστεί. Τα αγάλματα παραδόθηκαν για φύλαξη και τελική εκτίμηση στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΣΤΟ ΘΗΣΕΙΟ

Ένα ψηφιδωτό που απεικονίζει τον Γανυμήδη, τη στιγμή που τον αρπάζει ο Δίας με τη μορφή αετού, αποκαλύφθηκε από την Κατερίνα Σταματούδη της Γ' ΕΠΚΑ, στη διάρκεια αρχαιολογικού ελέγχου θεμελίων για την ανέγερση νέου κτιρίου στο

Θησείο (Ακάμαντος 24). Το ψηφιδωτό, που οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι κοσμούσε κάποιο επίσημο χώρο υποδοχής της αρχαίας οικίας, διατηρείται σε εξαιρετικά καλή κατάσταση. Η προϊσταμένη της Γ' ΕΠΚΑ Νικολέττα Βαλάκου πρότεινε στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο να αποσπαστεί το ψηφιδωτό και να συμπεριληφθεί στο μέλλον στα εκθέματα του Μουσείου της Πόλης των Αθηνών.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΜΑΛΙΑΔΑ

Σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα μυκηναϊκής και κλασικής εποχής αποκάλυψε η Ζ' ΕΠΚΑ έπειτα από ειδικές τομές στην περιοχή της «Τριανταφυλλιάς» στον Δήμο της Αμαλιάδας Ηλείας. Τα υπολείμματα από αρχαία κτίσματα που ήρθαν στο φως μαρτυρούν την ύπαρξη αρχαίου οικισμού, ενώ παράλληλα βρέθηκαν και αρκετοί σκλημένοι τάφοι. Στην ίδια περιοχή, η οποία προοριζόταν να φιλοξενήσει το εργοστάσιο επεξεργασίας στερεών αποβλήτων του νομού, πριν από περίπου δύο χρόνια είχε αποκαλυφθεί αρχαίος τάφος. Το ανασκαφικό έργο θα συνεχιστεί όλο τον Απρίλιο.

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΓΟΥΣ

Κατά 600 τ.μ. θα μεγαλώσει ο εκθεσιακός χώρος του Αρχαιολογικού Μουσείου Άργους χάρη στην εκ νέου διευθέτηση των εσωτερικών και εξωτερικών χώρων του, σύμφωνα με μελέτη που εγκρίθηκε από το Κεντρικό Συμβούλιο Μουσείων. Η μελέτη προβλέπει επίσης την κατασκευή στεγάστρων για την αποθήκευση και την έκθεση αρχαιολογικών ευρημάτων, αίθουσας πολυμέσων, νέου πωλητη-

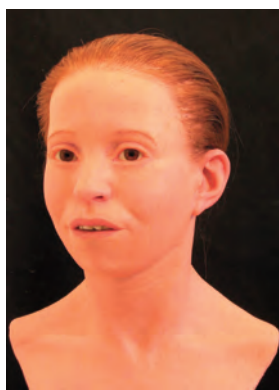
ρίου, ειδικής πτέρυγας για εκδηλώσεις καθώς και τη διαμόρφωση νέας εισόδου. Για την υλοποίησή της, που θα δώσει νέα πνοή στο μουσείο, το οποίο φιλοξενεί ένα σημαντικό κομμάτι της μυκηναϊκής ιστορίας, απαιτούνται 1,5 εκατ. ευρώ τα οποία ελπίζεται ότι θα προέλθουν από την ένταξη του έργου στο ΕΣΠΑ Ανατολικής Μεσογείου.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΤΟ ΛΥΚΕΙΟ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Το Λύκειο του Αριστοτέλη διέθετε βιβλιοθήκη για τους σπουδαστές του, σύμφωνα με μια νέα θεωρία των αρχαιολόγων. Η θεωρία βασίζεται στην ύπαρξη δύο στενών διαδρόμων (13 μ. μήκος x 1,5 μ. πλάτος) που βρίσκονται εκατέρωθεν μιας μεγάλης αίθουσας, δεδομένου ότι η ίδια διάταξη έχει παρατηρηθεί και στο Λύκειο της Ακαδημίας Πλάτωνος. Σε μονογραφία του με θέμα τις αρχαίες βιβλιοθήκες, ο γερμανός αρχιτέκτονας Β. Χέπφνερ (W. Hoerpfner, *Antike Bibliotheken*, Mainz 2002), αναφερόμενος στα ευρήματα του Λυκείου, γράφει ότι πρόκειται σαφώς για βιβλιοθήκη, ενώ τη θεωρία αυτή υποστηρίζει και η αρχαιολόγος που έφερε στο φως το Λύκειο το 1996, Έφη Λυγκούρη, προϊσταμένη της ΚΣΤ' ΕΠΚΑ.

ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ 2011 Η ΜΥΡΤΙΣ

Ύστερα από μελέτες που διήρκεσαν τρία χρόνια, με τη συμμετοχή ελλήνων και ξένων επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων, ολοκληρώθηκε το εγχείρημα της ανασύνθεσης του προσώπου ενός κοριτσιού το οποίο έζησε στην Αθήνα γύρω στο 430 π.Χ., δηλαδή την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου, και πέθανε, κατά πάσα πιθανότητα, από τυφοειδή πυρετό.

Έναυσμα για την ανασύνθεση της Μύρτιδας, όπως την ονόμασαν οι αρχαιολόγοι, αποτέλεσε η εξαιρετικά καλή κατάσταση διατήρησης ενός παιδικού κρανίου το οποίο βρέθηκε το 1995 στη διάρκεια ανασκαφής σε ομαδική ταφή στον Κεραμεικό. Στο κρανίο είχε διατηρηθεί ολόκληρη η κάτω γνάθος, γεγονός σπάνιο, ενώ διασώζονταν όλα τα δόντια, ακόμη και μερικά από τα νεογικά. Επικεφαλής του εγχειρήματος ήταν ο επίκουρος καθηγητής Ορθodontικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μανώλης Παπαρηγοράκης.

Η Μύρτις φιλοξενήθηκε σε ειδική έκθεση στο Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, ενώ πρόσφατα ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών ανακήρυξε τη Μύρτιδα «Πρόσωπο του 2011» στο πλαίσιο του προγράμματός του για την καταπολέμηση της φτώχειας.

Η ΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ
ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Ολοκληρώνονται οι εργασίες που γίνονται στο άγαλμα της Νίκης του Καλλίμαχου το οποίο σύντομα αναμένεται να πάρει τη θέση του στην αίθουσα των Αρχαϊκών του Μουσείου της Ακρόπολης. Η κατασκευασμένη από παριανό μάρμαρο Νίκη θα στηθεί πάνω στον ενεπίγραφο ιωνικό κίονά της σε ύψος πέντε μέτρων.

Το άγαλμα, που είχε στηθεί δίπλα στον Παρθενώνα για να τιμηθεί μετά θάνατον ο πολέμαρχος Καλλίμαχος, βρέθηκε στην Ακρόπολη σπασμένο σε δύο κομμάτια, ενώ λείπουν το κεφάλι, μικρό τμήμα του βραχίονα και του κορμού. Στο

παλιό Μουσείο της Ακρόπολης βρέθηκαν κι άλλα κομμάτια του αγάλματος, τα οποία εμπλουτίστηκαν με θραύσματα από τους λιθοσώρους με τα διάσπαρτα μέλη του βράχου. Επίσης εδώ και χρόνια φυλάσσονταν στο Επιγραφικό Μουσείο τμήματα του ενεπίγραφου κίονα του μνημείου. Όλα αυτά συγκεντρώθηκαν, συγκολλώνται και συντηρούνται. Ο Μανώλης Κορρές, που έχει αναλάβει το έργο ανασύνθεσης του μνημείου, σκοπεύει να τοποθετήσει στο άγαλμα και το μεταλλικό κηρύκειο που κρατούσε.

ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΠΥΘΑΓΟΡΕΙΟΥ ΣΑΜΟΥ

Το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου Σάμου, ένα σύγχρονο κτίριο 2.500 τ.μ., άνοιξε τις πύλες του για το κοινό ύστερα από συντονισμένες προσπάθειες προσωπικού διαφορετικών επιστημονικών και τεχνικών ειδικοτήτων. Το νέο μουσείο φιλοξενεί περίπου 3.000 εκθέματα (αγγεία, γλυπτά, είδη μικροτεχνίας κ.ά.), προερχόμενα από ανασκαφές της ΚΑ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο χώρο της αρχαίας πόλης της Σάμου και σε άλλες τοποθεσίες. Η έκθεση παρουσιάζει την ιστορική πορεία της αρχαίας πόλης και της υπαιθρου από την 5η-4η χιλιετία π.Χ. μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ. και καταδεικνύει τη σημαντική θέση του νησιού στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΝΑΩΝ

Οδηγίες που απευθύνονταν στους ντόπιους τεχνίτες εντοπίστηκαν χαραγμένες στα αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίου ελληνικού ναού του 6ου αι. π.Χ. στην περιοχή Τόρε Σατριάνο της Νότιας Ιταλίας. Σύμφωνα με τους ερευνητές αρχαιολόγους, αυτό αποδεικνύει ότι οι αρχαίοι Έλληνες είχαν επινοήσει έναν τρόπο ανέγερσης πανομοιότυπων κτιρίων σε απομακρυσμένες περιοχές χωρίς την παρουσία αρχιτέκτονα. Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Μάσιμο Οσάνα, διευθυντή του τμήματος Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Μπαζιλικάτα, κάθε αρχιτεκτονικό μέλος του ναού φέρει τα

σύμβολα αναγνώρισής του, που έδειχναν πώς ταιριάζουν μεταξύ τους. Οι οδηγίες ήταν τόσο λεπτομερείς ώστε υποδηλώναν πώς τα λεγόμενα «αρσενικά» κατασκευαστικά στοιχεία θα εφαρμόζαν ακριβώς στα «θηλυκά». Τα κωδικοποιημένα σύμβολα εμφανίζονται επίσης στις διακοσμητικές πλάκες του ναού, τα κυμάτια. Ως τώρα έχουν εντοπισθεί περίπου 100 κομμάτια του ναού με οδηγίες.

ΕΠΑΝΑΛΕΙΤΟΥΡΓΟΥΝ
ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΥΣΕΙΑ
ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΙ ΘΑΣΟΥ

Ευρήματα από τους προϊστορικούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους, που παρουσιάζουν την ιστορία των Φιλίππων Καβάλας και της Θάσου, φιλοξενούνται στα δύο αρχαιολογικά μουσεία που άνοιξαν και πάλι για το κοινό. Το ανακαινισμένο Αρχαιολογικό Μουσείο Φιλίππων φιλοξενεί ευρήματα από την προϊστορική κατοίκηση στη θέση Ντικιλί-Τας, την αποικία Κρηνίδες που ιδρύθηκε από κατοίκους της Θάσου το 359 π.Χ. και την ανάπτυξη της πόλης έως την κατάρυση του αρχαίου κόσμου. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου, στις 16 αίθουσές του, περιλαμβάνει ευρήματα από τις ανασκαφές στο νησί που καλύπτουν την περίοδο από τα προϊστορικά μέχρι τα κλασικά χρόνια, ενημερώνοντας τους επισκέπτες για τη γλυπτική, τα ιερά, το θέατρο και άλλα θέματα καθημερινής ζωής των αρχαίων κατοίκων του νησιού.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΜΙΝΩΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Το Ινστιτούτο Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης θα διοργανώσει διεθνές συνέδριο μινωικής αρχαιολογίας με θέμα «Challenges and Perspectives for the 21st Century» (23-27.3.2011). Στόχος του συνεδρίου είναι να παρουσιάσουν οι νέοι ερευνητές την οπτική τους και τη μεθοδολογική προσέγγιση που εφαρμόζουν στην έρευνά τους. Προθεσμία υποβολής συμμετοχής

και περίληψης: 15.7.2010 (πληροφορίες: MinArch@zaw.uni-heidelberg.de).

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΑΣ

«“Nostoi”: Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Age» είναι το θέμα διεθνούς συμποσίου το οποίο θα πραγματοποιηθεί στην Κωνσταντινούπολη (18-20.3.2011). Θέμα του συμποσίου, το οποίο διοργανώνεται από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, το Πανεπιστήμιο του Κορ (Κωνσταντινούπολη) και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, είναι η αλληλεπίδραση των πολιτισμών του Αιγαίου και της Ανατολίας, οι σχετικές με «ιθαγενείς» λαούς αρχαιολογικές μαρτυρίες και η επίδραση των μετακινήσεων και αποικισμών Μυκηναίων και Ιώνων στους υπάρχοντες πληθυσμούς. Οι δηλώσεις συμμετοχής πρέπει να υποβληθούν έως τις 30.6.2010 (πληροφορίες: Κωνσταντίνος Κοπανιάς, kkopani@arch.uoa.gr).

ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Το 4ο Διεθνές Συνέδριο «Late Roman Coarse Ware, Cooking Ware and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry (LRCW 4)» θα διεξαχθεί στη Θεσσαλονίκη (7-10.4.2011). Το συνέδριο διοργανώνει το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος και περιλαμβάνει προφορικές ανακοινώσεις και ανακοινώσεις τοίχου με θέματα που αφορούν τη μελέτη της υστερορωμαϊκής κεραμικής (3ος αι. μ.Χ. ως το τέλος της αρχαιότητας) από χώρες της Μεσογείου. Οι περιλήψεις πρέπει να υποβληθούν ως τις 30.6.2010 (πληροφορίες: lrcw4-congress@hist.auth.gr).

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

«Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture» είναι το θέμα

διεθνούς συνεδρίου το οποίο διοργανώνουν το Institute of Archaeology and Antiquity και το Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies του Πανεπιστημίου του Birmingham (27-28.6.2011). Θέμα του συνεδρίου είναι η πρόσληψη της αρχαίας ελληνικής αρχαιότητας στον νεοελληνικό πολιτισμό από τον 15ο αιώνα έως σήμερα. Οι ενδιαφερόμενοι πρέπει να υποβάλουν την περίληψή τους έως τις 30.6.2010 (πληροφορίες: d.p.tziouvas@bham.ac.uk).

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Ο ΜΕΓΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ

«Μέγας Αλέξανδρος. Από τη γη της Μακεδονίας έως τα πέρατα της Οικουμένης» είναι ο τίτλος έκθεσης νομισμάτων και αρχαίων έργων την οποία διοργανώνουν η Νομισματική Συλλογή της Alpha Bank και η IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (έως τις 31.10.2010) και η οποία φιλοξενείται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων. Στα εκθέματα περιλαμβάνονται 220 χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα της Νομισματικής Συλλογής της Alpha Bank από τη Μακεδονία και από τα ελληνιστικά βασίλεια που δημιουργήθηκαν μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, καθώς και το πλήθος των αλεξάνδρειων τετραδράχμων και οι απομιμήσεις που κυκλοφόρησαν και αποτελούν σαφή απόδειξη της ισχύος των νομισμάτων του. Εκτίθενται επίσης νομισματικές εκδόσεις με το πορτραίτο του θεοποιημένου Αλεξάνδρου. Η έκθεση συνοδεύεται από κατάλογο-λεύκωμα με πλούσιο φωτογραφικό υλικό.

ΕΡΝΕΣΤΟΣ ΤΣΙΛΛΕΡ (1837-1923)

Αυτός είναι ο τίτλος έκθεσης, αφιερωμένης στο έργο του σπουδαίου γερμανού αρχιτέκτονα και ζωγράφου, την οποία διοργανώνει η Εθνική Πινακοθήκη (έως 29.8.2010). Η έκθεση συνδέει την αρχι-

τεκτονική κληρονομιά τεσσάρων χωρών: της Γερμανίας (χώρας καταγωγής του Τσίλλερ), της Δανίας (πατρίδας του δασκάλου του, Θεοφίλου Χάνσεν), της Αυστρίας (τόπο δράσης του δασκάλου του καθώς και του μεγάλου ευεργέτη Σίμωνα Σίνα) και της Ελλάδας όπου ο Τσίλλερ έδρασε και δημιούργησε τα αρχιτεκτονικά του αριστουργήματα. Στην έκθεση παρουσιάζεται το σύνολο των σχεδίων (περ. 400), εγγράφων, επιστολών, τεκμηρίων και φωτογραφιών από το αρχείο Τσίλλερ της Εθνικής Πινακοθήκης, μαζί με σχέδια που φυλάσσονται σε δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές, ενώ την επιμέλειά της έχει η Ιστορικός Τέχνης και διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Μονάχου, Μαριλένα Ζ. Κασιμάτη, επιμελήτρια της Εθνικής Πινακοθήκης.

ΟΙ ΘΗΣΑΥΡΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Περιοδική έκθεση με τίτλο «“Εκ των υπό την ρίζαν δένδρου ευρεθέντων”. Αρχαίοι Ελληνικοί Θησαυροί στο Νομισματικό Μουσείο» διοργανώνεται στο Νομισματικό Μουσείο (έως 31.12.2010). Στα εκθέματα περιλαμβάνονται 21 θησαυροί αρχαίων νομισμάτων (5ος-1ος αι. π.Χ.) από τις συλλογές του Μουσείου, με 3.644 αρχαία νομίσματα – από ήλεκτρο, χρυσά, αργυρά, χαλκά και υπόχαλκα. Την έκθεση πλαισιώνουν δύο θησαυροί από τη Θήβα και την Επίδαυρο, προσωρινά δάνεια από τη Δ' και τη Θ' ΕΠΚΑ, με 549 νομίσματα και 498 κοσμήματα αντίστοιχα.

ΣΑΜΑΙΝΑ

Ο Δήμαρχος Πυθαγορείου, το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, η Εταιρεία Μελέτης Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας και το Ιωνικό Κέντρο διοργανώνουν έκθεση με τίτλο «Το αρχαίο πλοίο Σάμαινα» (Ιωνικό Κέντρο, Λυσίου 11, Πλάκα, έως τις 18.7.2010). Στόχος της έκθεσης είναι η παρουσίαση και η ανάδειξη του αρχαίου πλοίου μέσα από τρεις ενότητες: «Εισαγωγή στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε η Σάμαινα», «Διερεύνηση της

μορφής του αρχαίου πλοίου Σάμαινα» και «Η τεχνική ναυπήγησης των αρχαίων πλοίων». Η έκθεση περιλαμβάνει 19 εγχρωμες πινακίδες παρουσίασης με κείμενα, φωτογραφίες και επεξηγηματικά σχέδια και χάρτες, παρουσιάσεις τριών ψηφιακών εφαρμογών για τις ενότητες της έκθεσης, τρεις κατασκευές παρουσίασης των εναλλακτικών μορφών της Σάμαινας και πέντε κατασκευές αντιγράφων από τμήματα αρχαίων ναυαγίων.

Η ΕΡΕΤΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΒΕΤΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΙ

Για δύο μήνες ακόμα (μέχρι τις 25.8.2010) το κοινό θα μπορεί να επισκέπτεται την έκθεση «Ερέτρια: ματιές σε μια αρχαία πόλη. Οι ελβετοί αρχαιολόγοι στην Ελλάδα», η οποία φιλοξενείται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Θέμα της έκθεσης, την οποία διοργανώνουν η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή και το Antikenmuseum της Βασιλείας, είναι η αρχαία Ερέτρια και η ανασκαφική έρευνα των ελβετών αρχαιολόγων που ξεκίνησε το 1964.

BIBΛΙΑ

Ο «ΚΛΕΙΣΤΟΣ» ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΛΙΜΕΝΑΣ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ

Αγγελική Γ. Σίμωσι
εκδ. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου
«Νικόλαος Δημητρίου», Αθήνα 2009

Με τον υπότιτλο «Ομοιότητες και συγκρίσεις με άλλα παράλληλα παραδείγματα “κλειστών” πολεμικών λιμένων της Μεσογείου», η διδακτορική διατριβή της ερευνήτριας και προϊσταμένης στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων προσφέρει τεκμηριωμένες απόψεις και πολύτιμο συγκριτικό υλικό στην έρευνα των «κλειστών» πολεμικών λιμένων που χαρακτηρίζονται από την τοπογραφία τους, η οποία αναγνωρίστηκε μόλις τα τελευταία χρόνια. Περιλαμβάνει «χρυσαία τείχη που περικλείουν τις αρχαίες πόλεις και συνεχίζουν και μέσα στη θάλασσα, δημιουργώντας έτσι τη λεκάνη

του αρχαίου λιμένος και αφήνοντας μια στενή είσοδο, πλάτους το μέγιστο 20 μ., για την είσοδο-έξοδο ταυτοχρόνως δύο πολεμικών πλοίων. [...] Ο “κλειστός” πολεμικός λιμένας γίνεται ο εκφραστής της ναυτικής και κατ’ επέκταση της στρατιωτικής δύναμης μιας αρχαίας πόλης». Πρόκειται για πόνημα σημαντικότητας, καθώς καταγράφει τις έρευνες που έχουν ήδη πραγματοποιηθεί, θέτοντας νέες βάσεις για την περαιτέρω έρευνα.

ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ ΧΑΡΤΕΣ ΜΕ ΑΝΑΤΡΕΠΤΙΚΗ ΜΑΤΙΑ

Χάρης Μιχ. Κουτελάκης
εκδ. Εριννή, Αθήνα 2008

Αν και πέρασαν δύο χρόνια από την κυκλοφορία του βιβλίου αυτού, μόλις το πήραμε στα χέρια μας και το παρουσιάζουμε γιατί βρήκαμε ενδιαφέρουσα τη ματιά του. Όπως αναφέρεται στον υπότιτλο, «λάθη, σφάλματα μεταγραφής, σκοπιμότητες, μεταλλάξεις και μετακινήσεις τόπων» καταγράφονται, «αναμοχλεύοντας την Ιστορία του Αιγαίου από την Προϊστορία μέχρι σήμερα». Το αποτέλεσμα είναι ένα πολύ ενδιαφέρον κείμενο, που μας προτρέπει να σκεφτούμε και να αναθεωρήσουμε πολλές γνώσεις.

ΟΔΗΓΟΣ ΤΗΣ ΔΗΛΟΥ

Philippe Bruneau
Jean Ducat
εκδ. Γαλλική Σχολή Αθηνών,
Αθήνα 2010

Ο Οδηγός της Δήλου έχει κυκλοφορήσει σε τέσσερις γαλλικές εκδόσεις, συμπληρώνοντας κάθε φορά το περιεχόμενο του ανάλογα με τις τελευταίες μελέτες και ανασκαφές (η ενημέρωση της 4ης έκδοσης έγινε από τους Michèle Brunet, Alexandre Farnoux και Jean-Charles Moretti). Σε αυτήν την πρώτη ελληνική έκδοση (μετ. Ελένης Δημητρακοπούλου και Παύλου Καρβώνη) ο αναγνώστης βρίσκει, απλά δοσμένες, όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για τη Δήλο. Οι ανασκαφές (ως το 2007), τα κτίσματα και τα κινητά ευρήματα, η γεωγραφία, η ιστορία, οι μύθοι και η

λατρεία του νησιού μέσα στους αιώνες αποκαλύπτονται αβίαστα αλλά με την επιστημονική τεκμηρίωση που απαιτεί κάθε ερευνητικό πνεύμα. Πλούσια εικονογράφηση υποστηρίζει το κείμενο και ένα ευρετήριο βοηθά τον ενδιαφερόμενο να κινηθεί στις 360 σελίδες του θαυμάσιου αυτού Οδηγού.

A HISTORY OF THE GREEK CITY

Alexandros Ph. Lagopoulos (επιμ.)
εκδ. Archaeopress, Λονδίνο 2009

Κυκλοφόρησε στο Λονδίνο, από τις εκδόσεις Archaeopress στη σειρά BAR International Series 2050, το βιβλίο *A History of the Greek City*, με επιμέλεια του καθηγητή του Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης Αλέξανδρου-Φ. Λαγόπουλου. Πρόκειται για την αγγλική έκδοση της *Ιστορίας της ελληνικής πόλης*, που κυκλοφόρησε το 2004 οι εκδόσεις Ερμής, σε συνεργασία με το περιοδικό *Αρχαιολογία και Τέχνες*. Στον τόμο αυτό συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύθηκαν επαυξημένα και βελτιωμένα τα άρθρα των τεσσάρων τευχών του αφιερώματος του περιοδικού στην ελληνική πόλη. Η αγγλική έκδοση ακολουθεί την ελληνική, με διαφορά στις εικόνες, από τις οποίες οι περισσότερες είναι ασπρόμαυρες, και στο εξώφυλλο το οποίο είναι μαλακό. Επίσης, την αγγλική έκδοση συμπληρώνει ένα πολύ χρήσιμο ευρετήριο γεωγραφικών τόπων.

ΛΕΥΚΑΝΤΙ

Γιώργου Α. Παπακωνσταντίνου
εκδ. του συγγραφέα, Αθήνα 2010

Ο υπότιτλος «Η ένδοξη πρωτεύουσα των Αβάντων και τα ευβοϊκά βασίλεια της ηρωικής εποχής» είναι ενδεικτικός του περιεχομένου του μικρού αυτού βιβλίου που πραγματεύεται την ταυτότητα και την ιστορία μιας σπουδαίας αρχαίας πόλης. Στο Λευκαντί, που σήμερα είναι ένα μικρό ψαροχώρι, η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε κατάλοιπα σημαντικής πόλης που κατοικήθηκε για 1.500 χρόνια (από το 2200 π.Χ. έως το 750 π.Χ.), οπότε καταστράφηκε ολοσχερώς από παλιρροϊκό κύμα όπως παραδίδει ο Στράβων.

Ο συγγραφέας ερευνά τις χρονολογίες και τα πολιτισμικά μορφώματα με γόνιμο τρόπο.

**Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΝΟΤΙΩΣ
ΤΟΥ HINDOKUSH**

Dr Wahab Zainul
εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου –
Καρδαμίτσα, Αθήνα 2010

Πρόκειται για την πολύ ενδιαφέρουσα διδακτορική διατριβή του συγγραφέα και τελευταίου ανασκαφέα της περιοχής της Gangudher, στην περιφέρεια της Γκαντάρα – μιας περιοχής που υποφέρει από τις εσωτερικές ταραχές που μαστίζουν την Ινδία. Μοναστηριακά κτίσματα με μακρά ζωή και κινητά ευρήματα παρουσιάζονται σε οκτώ κεφάλαια, ξεκινώντας από τις απαραίτητες πληροφορίες για τον

Βουδισμό, τη ζωή και την προσωπικότητα του Βούδα που εικονογραφούνται μέσω των αναγλύφων που ήρθαν στο φως της ανασκαφής. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο χώρος των ανασκαφών, ενώ στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται ιστορική ανασκόπηση, με βάση τα νομίσματα που βρέθηκαν. Στο τέταρτο κεφάλαιο περιγράφεται η διαστρωμάτωση του χώρου, ενώ στο πέμπτο και στο έκτο κεφάλαιο, αναλύονται τα πολύ σημαντικά γλυπτά που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή. Το έβδομο κεφάλαιο αφορά την τέχνη της Βακτριανής και της Ινδίας γενικότερα και υπογραμμίζεται η επιρροή του ελληνικού πολιτισμού στην τέχνη της Γκαντάρα, αλλά και σε άλλους τομείς, όπως παρουσιάζεται στο όγδοο κεφάλαιο. Το κείμενο συμπληρώνουν Λεξιλόγιο, Γενική βιβλιογραφία και πάνω από

300 ασπρόμαυρες εικόνες (φωτογραφίες και σχέδια).

ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Στέλιος Λυδάκης
εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2009

Απαραίτητο εγχειρίδιο για όποιον ασχολείται, έστω και ερασιτεχνικά, με την τέχνη. Η πλούσια εικονογράφηση υποστηρίζει τα συνοπτικά κείμενα που αναφέρονται σε τάσεις, τεχνοτροπίες, τεχνικές και πρόσωπα. Η έκδοση αυτή αξιοποιεί και συμπληρώνει το *Σύντομο Λεξικό Όρων Ζωγραφικής* που εξέδωσε πριν από είκοσι περίπου χρόνια ο εκδοτικός οίκος Μέλισσα, ανταποκρινόμενη στις αυξανόμενες ανάγκες του σημερινού αναγνώστη.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
BYZANTINO & ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Η μόνιμη έκθεση
των Συλλογών

Βασ.Σοφίας 22, 10675 Αθήνα - Τηλ: 213 2139500, 213 2139572
E-mail: info@byzantinemuseum.gr - URL: www.byzantinemuseum.gr

S

SUMMARIES

GREEKS AND THE FACULTY OF TASTE

Giorgos Boskou - Giorgos Palisidis
pp 6–13

Taste is the primary instrument of the human body for the qualitative evaluation of edible goods, and the faculty through which we enjoy the amusement and pleasure of life as well as whatever soul has experienced in the past. Printed in our memory remain the narration of older people about their savory experiences together with our own recollections from the taste of cheese, tomato, oregano and olive oil we used to consume in our childhood. Taste is so valuable that it has been defended through wars, intrigues and bribes. It is unthinkable to consider life without the faculty of taste, the prevailing power that caters our imagination with images from other places. The history of taste in direct connection with the history of the art of cooking is presented in this article.

«ἀποσταλῆναι τὸ μέλι οὗ γλυκίων ὑπάρχεις»:

THE SWEET TASTE IN GRECO-ROMAN EGYPT

Nikos Litinas
pp 14–17

In the ancient Greek literature are recorded many plant and animal products that are characterized as sweet and can be distinguished in three groups: a. Goods whose name is indicative of their sweet (=γλυκύς) taste, such as

γλυκάνισον (=anise), b. Goods that are characterized as sweet in order to be distinguished from products of the same plant variety that, however, taste differently, such as πράσον (=leek), and c. Goods produced from the processing of certain raw vegetable materials, such as γλυκὺς οἶνος (=sweet wine).

Papyri, terracotta sherds and other writing material found in Egypt give a tangible picture of the use of products with a sweet taste. The aforementioned goods, in particular, occur in healing formulae, magical texts, lists of products, invoices, private letters and in vernacular inscriptions on amphorae.

ANALYSES OF ORGANIC RESIDUES IN CERAMICS: APPLICATION EXAMPLES TO ARCHAEOLOGICAL FINDS

Dr. Maria Roumbou - Dr. Nikos Kalogeropoulos
pp 18–23

The term organic residues is extensively used in archaeology to describe a wide variety of organic remains that have occasionally been revealed during archaeological excavations either as finds in themselves or in relation to various objects. It has been proven that among the different categories of organic residues, lipids are the ones to “survive” in long periods of time not only on the inner side of earthenware and on bones and teeth of animals and humans but also in the ground. In most cases is necessary the use of analytic

chemical techniques for the investigation and identification of organic residues. This procedure can contribute to the broader archaeological knowledge by supplying information and indications as regards the use of pottery, the palaeodiet habits, the preparation and consumption of food, the trade of products and the coating techniques of earthenware in antiquity.

THE TASTE OF THE AUTHENTIC

Dr. Zacharias Kypriotakis
pp 24–34

The form and properties of self-sown plants have more or less remained unaltered from antiquity until today, however the extent of their dissemination and finally their quantity change. A number of factors have affected their spreading, the major among them being the environmental changes and the sociopolitical circumstances.

Various differentiations have occurred in the group of cultivated plants, such as the introduction of new species after the discovery of new lands (tomato, potato, beans), while many of them have been improved, their production and qualitative characteristics have been bettered or worsened, although their basic properties have remained about the same.

On the basis of the aforementioned and also due to the improvement of food technology there are three turning points that have marked the history of taste, namely the colonization of Amer-

ica, the invention of electricity and the urbanization. The first has signaled the substitution of imported goods for native ones so that the need of people for specific tastes could be satisfied, for example, rice for wheat or chocolate for carobs. The other two critical events have caused the transformation in food preparation and the procedure of choosing raw materials. The decade of 1950's marks the transition from the traditional to the modern cuisine, when the effects of the aforementioned three factors are realized in industrializing the methods of preparation and conservation of edible produce.

However, it is not absolutely certain that there is a relation between specific tastes and relevant properties, since this is a personal and subjective matter. Consequently, taste derives from the experience and the continuous testing of new flavors. The collection of taste experiences that are gradually disappearing depends to a great extent on tradition, while it is quite elucidating that the primary knowledge of the goods of earth has been endowed from mother to daughter. On the other hand, the urbanization and desertion of cultivated land has contributed to the destruction of the environment that had sustained this knowledge and consequently to the loss of old tastes.

RESCUE EXCAVATION OF A BATHHOUSE AT LIMENAS CHERSONISSOU

*Christina Papadaki, Ioanna
Triantafyllidi, Dimitris
Grigoropoulos*

pp 35–40

This study presents the preliminary results of the rescue excavation of a Roman bath, which was discovered during works for the modern sewerage system at the town of Limenas Chersonissou (Roman *Chersonesos*), on the north-central coast of Crete. The frag-

mentary remains date mainly to the Roman imperial period, while in Late Roman times, the bath-house underwent further changes in its building fabric and use. In the first part, the paper discusses the stratigraphy of the site, while the second and third parts concentrate on the architectural remains of the Roman imperial and Late Roman periods, respectively. In the final part, the paper turns to an in-depth discussion of the Late Roman phase, arguing that the bathhouse was re-occupied for domestic and industrial purposes, and places this evidence in the context of other known examples from the Late Antique Mediterranean.

IDENTIFYING THE DEAD WARRIORS AT TREBENISTE

Triantafyllos Papazois

pp 41–46

According to historical sources, soon after 513 BC seven Persian dignitaries claimed land and water from the king of Macedonia Amyndas I in the name of their sovereign Darius the Great. How these officials are connected with the archaic tombs in the village of Trebeniste, in FYROM, which were brought to light in 1918? On the basis of Herodotus' history and relevant historical data, the author of this article reaches the conclusion that the bodies found in the graveyard of Trebeniste are Persians. In addition, he argues that the dead buried there are the seven official emissaries who had been assassinated by the son of Amyndas, Alexander I, due to their defiant behaviour in the banquet hold in their honour. According to Herodotus, Alexander managed, however, to cover up the disappearance of the Persian delegation.

PREVENTIVE CONSERVATION: PREVENTION IS BETTER THAN CURE

Aristotelis Sakellariou

pp 47–52

Do we really know the meaning and importance of the conservation of antiquities and works of art according to the international standards? Are we aware of how and why it contributes to the quality of life of an individual who is not directly related with the objects of an art collection?

This article examines the means through which a cultural heritage can be preserved, if the people are conscious of its significance. In the Greek reality, in particular, preventive conservation is the answer to those ignorant and pessimist collection curators who believe that the works of art deteriorating in the storage rooms can never be properly restored.

BIOCLIMATIC DESIGN OF ART GALLERIES, MUSEUMS AND HISTORICAL BUILDINGS (SECOND PART)

Eugenia Stamatopoulou

pp 53–58

In a previous article, in the latest issue of this periodical, we classified the buildings of cultural use, gave an extensive definition of the bioclimatic design, referred to the preventive conservation and to the parameters affecting their indoor environment, and finally surveyed the best practices for optimizing the temperature, humidity and ventilation of the museum collections. In this present article we thoroughly present the procedure for designing the indoor environment of a building purposed for cultural use, which comprises three stages: the classification of the shell of the building, the conditioning of its energy balance, and the recording of the humidity fluctuations. The study and

conception of the indoor environment are necessary before choosing the appropriate system that would establish the suitable temperature, humidity and ventilation and also perform their active and passive control.

**FROM THE NEOCLASSICAL
HOUSE TO THE APARTMENT
BUILDING: FROM THE PAST TO
THE PRESENT**

Giorgos Toursounoglou
pp 59–62

The course from the foregone neoclassical, elaborate house of Athens to the present apartment building is of interest to observe. In this course the architectural tradition surrendered to the multi-storied edifices, the housing needs led to the modern complexes and, even worst, to the arbitrary, illegal building that has been harassing our country until today.

**“THE MODION FARM”:
A MUSEUM OF AGRICULTURE
AND CATTLE-RAISING
IN THESSALONIKI**

*Anastasia P. Valavanidou,
Dimitris Alexandrou*
pp 63–68

The Stathatos' farm at Modi in the Prefecture of Thessaloniki represents a model of its kind in Greece, since it has been organized according to the rules and standards of the major farms of Europe in the late nineteenth century. The authors of the article present the architecture, historical and photographic documentation of the complex and propose that the farm should be transformed into a Museum of Agriculture and Cattle-Raising.

SYPHILIS AND ITS ACCOMPLICES
*Helen Christopoulou-Aletra,
Helen Mouchtidiotou*
pp 69–78

The book *Syphilis and its accomplices*,

which was published in 1922 constitutes G. Katsainos' attempt to describe syphilis, the disease which for many centuries had tantalized not only its unfortunate infected victims but the medical community as well, which was persistently in search of an effective and without painful side-effects treatment.

The book is divided into three parts: the first part is dedicated to the definition of syphilis as a contagious and hereditary disease; the second one presents the methods of treating syphilis, whereas the third one deals with the “Wassermann reaction” and the correlation between syphilis and marriage. However, both preface and introduction cover many pages of the book. In the preface, the writer attempts to make a historical retrospection concerning the first emergence of the disease. Moreover, the writer extensively presents the barbaric way of treatment that syphilitics had to face societal acceptance, and also the medievalist tortures that they were subjected to in the so called euphemistically ‘hospitals’ of the time. The general characteristics of syphilis and the way of its spreading are depicted in the introduction.

The writer stresses the importance of prevention, as well as the avoidance of habits which either aggravate the syphilitic's health or precipitate the appearance of more serious symptoms. According to the writer, these habits make up the “moral accomplices” of syphilis.

Furthermore, the author makes an extensive account of the methods of treating a syphilitic. The writer presents without prejudice the essential issues of the era. However, he strongly expresses his disappointment at the fact that thousands of unfortunate syphilitics were victims of the tendency for illegal profits or underwent extremely painful treatments of questionable effectiveness.

With this book the author G.

Katsainos, wishes to inform, to criticize and also to assist those interested in syphilis during an era when the absence of reliable information and prejudice along with the slow scientific progress created a medical issue of both social and moral nature for the syphilitics.

G.P. LAVVAS' “EKPHRASIS”

Manos Mikelakis
pp 79–82

Georgios P. Lavvas, a full member of Athens Academy in the Chair of History of Architectural Rythmology and Theory of Architecture, had developed a strong problematic as regards the revival of the Orthodox church architecture and art. His criticism was focused on the obsessive, thoughtless choice and adoption of certain particular types of Byzantine religious architecture. Been commissioned by the Ecumenical Patriarchate of Constantinople to design the Church of St Paul the Apostle in its Orthodox Center in Geneva, he had the opportunity to realize his theoretical considerations and to introduce and incorporate in the plans he executed two prevailing elements: the rated, in quantity and quality, transcendental use of light, and the reinterpretation of the cosmic symbolism of the dome.

In the plans for another Orthodox church in the location “Basis” in Thessaloniki, also financed by the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, he attempted a free and creative synthesis, based on the architectural model of the octagonal Church of the *Kathisma* of the Virgin. Lavvas' ultimate goal was to achieve a fertile and creative dialogue with tradition, a revival of church architecture that would not derive from formalistic preoccupations, but would emerge from its inner structures that have been promoting its creative evolution until today.